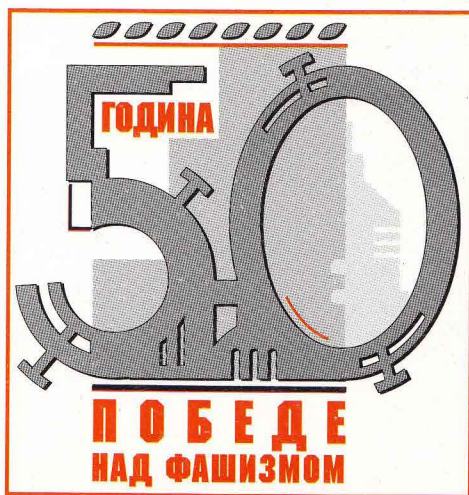

Војно

ДЕЛО

ГЕНЕРАЛШТАБ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Војно
ДЕЛО

општевојни теоријски часопис

УДК 355/359 □ YU ISSN 0042-8426

БРОЈ 3/1995. ГОДИНА XLVII мај – јун *Издаје двомесечно*

ИЗДАЈЕ

Новинско-издавачка установа
„Војска“, Бирчанинова 5, Београд

ЗА ИЗДАВАЧА

Пуковник Станоје ЈОВАНОВИЋ,
начелник НИУ „Војска“

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др Радосав АНЂЕЛКОВИЋ, мр Душан ВИШЊИЋ,
мр Милован ВЛАЈКОВИЋ, проф. др Александар
ДРАШКОВИЋ, мр Петар ДРАЖИЋ, др Милорад ЂОРЂЕВИЋ,
доц. др Радован ИЛИЋ, доц. др Радомир ЈАНКОВИЋ,
мр Слободан ЈАУКОВИЋ, проф. др Мирољуб ЈЕВТИЋ,
мр Јан МАРЧЕК, проф. др Андреја МИЛЕТИЋ,
др Светозар РАДИШИЋ (секретар), мр Милинко СТИШОВИЋ,
др Радосав ШУЉАГИЋ, мр Милан ШУМОЊА,
др Славољуб ШУШИЋ (председник)

РЕДАКЦИЈА

Главни и одговорни уредник
др Светозар РАДИШИЋ

Уредници
Станислав АРСИЋ
Нада ДРАГИШИЋ

Адреса: Редакција часописа „Војно дело“, (ВЕ) 11002 Београд,
Ул. Бирчанинова бр. 5 * Главни и одговорни уредник: цивилни
681-565, војни – централа 656-122 и 665-122, локал 22-123;
уредници: 33-060 и 33-928; * Претплата 22-788 (за часопис „Војно
дело“) * Пошт. фах 692 * Жиро-рачун НИУ „ВОЈСКА“ код
Службе платног промета: 40823-849-0-2393 * Цена броја 10,00
динара.

Уводни део

Председник Савезне Републике Југославије Зоран Лилић	Значај победе над фашизмом и савремена политичка кретања у свету . . .	7
Начелник Генералштаба Војске Југославије генерал-пуковник Момчило Перишић	Стратегијски аспекти ослободилачке борбе на југословенском простору од 1941. до 1945. године	13
Пјер Мари Галоа	Не може се славити победа над Трећим рајхом без Срба у првим редовима .	20
Др Владимир В. Зелењин	Допринос српског народа победи над фашизмом	22

Фашизам и међународни односи

Академик Драгутин Лековић	Фашизам – идеологија, политички систем и ратни походи	29
Академик Михаило Марковић	Фашизам и „нови светски“ поредак .	61
Владо Стругар	Југословенски народноослободилачки покрет у међународним односима . .	75
Др Венцеслав Глишић	Савезници и ослобођење Југославије .	108
Капетан корвете мр Драган Ненезић	Хронологија развоја фашизма и антифашистичке борбе народа Југославије од 1941. до 1945. године	123

Југославија између два светска рата

Др Славољуб Цветковић	Антифашизам у Југославији уочи Другог светског рата	152
-----------------------	---	-----

Народноослободилачки рат

Генерал-потпуковник у пензији Душан Дозет	Запис о стратегији народноослободилачког рата	167
Генерал-потпуковник у пензији Милија Станишић	Војска и народ у Народноослободилачкој борби	181
Пуковник др Славко Вукчевић	Ратни злочини и геноцид у Југославији од 1941. до 1945. године	192

CONTENTS

Introductory part

- Zoran Lilić,
President of Federal
Republic Yugoslavia
- Chief of General Staff
of the Yugoslav Army
Momčilo Perišić,
Colonel General
- Pierre Marie Gallois:
- D Sc Vladimir V. Zelenin
- Significance of victory over fascism and
the current political developments in the
world 7
- Strategic aspects of the liberation struggle
in Yugoslav territories from 1941 till 1945 13
- Victory over the Third Reich cannot be
celebrated without the Serbs in the first
ranks 20
- Contribution of the Serbian people to the
victory over Fascism 22

Fascism and international relations

- Dragutin Leković,
academician
- Mihailo Marković,
academician
- Vlado Strugar
- D Sc Venceslav Glišić:
- M Sc Dragan Nenezić,
Lt. Commander
- Fascism – ideology, political system and
war campaigns 29
- Fascism and the new world order 61
- Yugoslav national liberation movement
in international relations 75
- Allies and liberation of Yugoslavia . . . 108
- Chronology of development of Fascism
and of anti-fascist struggle of Yugoslav
nations 1941–1945 123

Yugoslavia between two world wars

- D Sc Slavoljub Cvetković
- Anti-fascism in Yugoslavia on the eve of
World War II 152

National liberation war

- Dušan Dozet,
Lt. General, ret'd
- Milija Stanišić,
Lt. General, ret'd
- D Sc Slavko Vukčević,
Colonel
- On the strategy of the National Libera-
tion War 167
- Army and people in national liberation
struggle 181
- War crimes and genocide in Yugoslavia
from 1941 till 1945 192

SOMMAIRE

	Introduction	
Président de la République Fédérale de Yougoslavie Zoran Lilić	Importance de la victoire contre le fascisme et mouvements politiques contemporains dans le monde	7
Le chef d'Etat - major Général de l'Armée de Yougoslavie général de Corps d'armée Momčilo Perišić	Les aspects stratégiques de la lutte de Libération sur le sol yougoslave de 1941 à 1945	13
Pierre Marie Gallois	On ne peut pas célébrer la victoire contre le III Reich sans Serbes dans les premiers rangs	20
Dr Vladimir V. Zelenin	Contribution du peuple serbe à la victoire contre le fascisme	22
	Fascisme et les rapports internationaux	
Académicien Dragutin Leković	Fascisme - Idéologie, système politique et campagnes de guerre	29
Académicien Mihailo Marković	Fascisme et Nouvel ordre mondial . . .	61
Vlado Strugar	Mouvement populaire de libération yougoslave et rapports internationaux . . .	75
Dr Venceslav Glišić	Les alliés et la libération de la Yougoslavie	108
Capitaine de corvette mr Dragan Nenezić	Chronologie du développement du fascisme et de la lutte antifasciste des peuples de Yougoslavie de 1941 à 1945	123
	Yougoslavie entre deux guerres mondiales	
Dr Slavoljub Cvetković:	Antifascisme en Yougoslavie à la veille de la Seconde guerre mondiale	152
	La guerre populaire de libération	
Général de division en retraite Dušan Dozet	Notes concernant la stratégie de la guerre populaire de libération	167
Général de division en retraite Milija Stanišić	L'armée et le peuple en guerre populaire de Libération	181
Colonel dr Slavko Vukčević	Crimes de guerre et génocide sur le sol de Yougoslavie de 1941 à 1945	192

СОДЕРЖАНИЕ

Вводная часть

Президент Союзной Республики Югославии Зоран Лилич	Значение победы над фашизмом и современные политические движения в мире	7
Начальник Генштаба Войска Югославии генерал-полковник Момчило Перишич	Стратегический аспект ослободительной борьбы на югославском пространстве 1941–1945	13
Пьер Мари Галоа	Нельзя отмечать победу над „третьим Рейхом“ без сербов в первых рядах .	20
Д-р Владимир В. Зеленин	Вклад сербского народа в победу над фашизмом	22

Фашизм и международные отношения

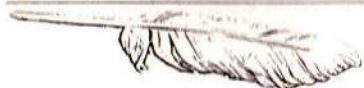
Академик Драгутин Лекович	Фашизм – идеология, политическая система и военные походы	29
Академик Михаило Маркович	Фашизм и новый мировой порядок .	61
Владо Стругар	Югославское народно-освободительное движение в международных отношениях	75
Д-р Венцеслав Глишич	Союзники и освобождение Югославии	108
Капитан III ранга д-р Драган Ненезич	Хронология развития фашизма и антифашистской борьбы народа Югославии 1941–1945	123

Югославия между двумя мировыми войнами

Д-р Драголюб Цветкович	Антифашизм в Югославии накануне Второй мировой войны	152
------------------------	--	-----

Народно-освободительная война

Генерал-полковник в отставке Душан Дозет	Запись о стратегии Народно-освободительной войны	167
Генерал-подполковник в отставке Милия Станишич	Армия и народ в народно-освободительной борьбе	181
Полковник д-р Славко Вукчевич	Военные преступления в геноцид в Югославии 1941–1945	192

Значај победе над фашизмом и савремена политичка кретања у свету

Председник Савезне Републике Југославије *Зоран Лилић*

На овогодишњим свечаностима, које се по педесети пут од завршетка Другог светског рата приређују у част 9. маја – Дана победе над фашизмом – српском и црногорском народу припада истакнуто место у строју савезника у борби против снага мржње, геноцида и ратних злочина, које су претиле да потру све вредности историје људског рода и цивилизације. Реакционарна идеологија фашизма, настала после Првог светског рата у Италији, убрзо прихваћена у Немачкој, а потом и у неким другим земљама, заснивала се, заправо, на дубокој одбојности према либерализму, парламентаризму и демократији; на вештом придобијању маса обећањем социјалних реформи; на расизму и империјалистичким стремљењима ка туђим територијама према пројекту изградње „новог поретка“, заснованог на позивању на историјска права из времена Старог римског и Немачког царства. Од првих „борбених група“ у Италији и „јуришних одреда“ у Немачкој до милионских армада које су се припремале да освоје свет, није прошло много времена. Сличне амбиције имао је и Јапан на Далеком истоку. Тако је настала осовина Рим–Берлин–Токио.

Други светски рат почео је у јесен 1939. године, нападом Немачке на Пољску. На истоку, западу и југу Европе, пред налетом немачке и италијанске наци-фашистичке солдатеке, падале су метрополе и поробљавани народи неприпремљени за одлучнији отпор агресору. Иста судбина, у априлу 1941. године, задесила је и Краљевину Југославију, која је, после краткотрајног отпора патриотског дела војске, окупирана и распарчана на интересне зоне у надлежности агресора. Међу агресорима је била и већина њених суседа, који су се у освајању наших простора позивали на „најрепрезентативнија“ раздобља своје империјалне историје.

Управо када је фашизам увелико прегазио Европу, када је отпор, за рат дуго припреманој и моћној солдатеки сматран донкихотским јуришем на ветрењаче, народ овог поднебља, ношен слободарским традицијама својих предака и самопоштовањем, устао је на оружје не пристајући да туђин господари његовом судбином. Тако је, већ у јуну 1941. године, дошло до спонтаних устанака Срба у Херцеговини, Лици,

на Банији, Кордуну, у Славонији и Срему. Они су се подигли против злодела и претећег геноцида, које су према њима и осталим антифашистима спроводиле и организовано припремале окупационе фашистичке власти и хрватске и муслиманске квислиншке војне формације. У лето 1941. године, 7. јула у Србији и 13. јула у Црној Гори, избијају први организовани свенародни оружани устанци против окупатора и домаћих издајника, а касније и у другим крајевима земље.

Неочекивани бунт нашег народа, како је забележено у историјским документима, приморао је немачке планере „муњевитог рата“ да одложе напад на Совјетски Савез за готово месец и по дана и да на Балкану ангажују знатно веће војне снаге него што су првобитно планирали. Уместо да буде „сировинско залеђе“ за потребе немачког Вермахта, Југославија је постала значајан део европског ратишта. Већ у првој ратној години, народноослободилачке снаге су нарасле на око 80.000 бораца, против којих је било ангажовано око 500.000 окупаторских војника и уз њих још око 120.000 припадника разних колаборационистичких формација. По броју ангажованих страних непријатељских војника, југословенско ратиште било је друго у Европи.

На значај борбе југословенских народа указивали су у то време и савезници. Према писању совјетске штампе почетком 1942. године, партизански покрет у Југославији „представља свенародни отаџбински рат против немачког и италијанског фашизма“, а херојска борба југословенских партизана „даје пример словенској браћи: Пољацима, Чесима, Словацима, Бугарима, као и другим европским народима...“ Признања праведној борби нашег народа, мада уздржаније, стизала су и од западних савезника. Британски премијер Черчил, у жеку битака у северној Африци крајем 1942. године, обавестио је америчког начелника Генералштаба да се „наставља југословенски отпор силама Осовине“ и да оне „не могу очекивати никакво олакшање у било ком делу Балканског полуострва“; да ће чак „морати да пошаљу појачања“. Те године Народнослободилачка војска и партизански одреди Југославије нарастају у снагу од око 150.000 бораца, док су снаге окупатора на нашем ратишту имале скоро 600.000 војника. У исто време, на осталим фронтима Европе забележена су тек спорадична дејства покрета отпора у поробљеним земљама.

Крајем 1943. године, Народнослободилачка војска Југославије имала је у својим редовима више од 300.000 бораца, против којих је дејствовало скоро 700.000 немачких и других окупаторских војника. У Хитлеровом штабу се ценило да је „држање Балкана од животне важности“, јер би његово заузимање од стране савезника представљало „смртно угрожавање срца Рајха и опасност за јужно крило источног фронта“.

Завршне операције за ослобођење земље почињу у лето 1944. године. Под налетом јединица Народнослободилачке војске ослобођени су Србија, Војводина, Далмација, Македонија, Црна Гора, Рашка област, Косово и Метохија, Херцеговина и део Босне. Тако је успостав-

љен стратегијски фронт од Дунава до Јадранског мора, што се уклапало у заједнички савезнички фронт између јединица Црвене армије – које су, након успешног садејства са јединицама Југословенске армије у ослобађању Београда и североисточних делова наше земље, дејствовале у Мађарској – и англоамеричких снага у јужној Италији.

У следећој етапи завршних операција Југословенске армије за ослобођење земље, која је почела 20. марта а окончана 15. маја 1945. године, дефинитивно су разбијене снаге окупатора и квислиншких формација избијањем северно – до Дунава, јужно – до острва Пага и северозападно – до реке Соче и Корушке. Наше оружане снаге у завршним операцијама за ослобођење земље, 1945. године, имале су готово 800.000 бораца, међу којима и око 100.000 жена, сврстаних у 17 корпуса, 52 дивизије, 23 самостална батаљона, 107 партизанских одреда.

Народи Југославије борили су се готово четири године за слободу. Успели су да победе војно надмоћније снаге окупатора и колаборационистичких формација. Рат је однео више од 1.700.000 живота. У непосредним борбеним дејствима погинуло је око 320.000 бораца, а око 425.000 је рањено. После Совјетског Савеза и Пољске, Југославија – међу европским земљама – заузима треће место по губицима у Другом светском рату. Совјетски представник Молотов, на Конференцији мира у Паризу, августа 1946. године, изјавио је да „међу словенским и несловенским државама, Југославија заузима место херојског борца у редовима антихитлеровске коалиције, при чему је познато да је баш Југославија понела на својим плећима изузетну тежину немачке и италијанске окупације и дала огромне жртве у борби против нашег заједничког непријатеља“.

Велики јубилеј победе над фашизмом, повод је за још једно подсећање на стравичне размере минулог светског рата, какав није забележен у новијој историји. У том рату учествовала је 61 држава. Ратом је, најшире узев, било обухваћено око 1,7 милијарди житеља наше планете или 81 одсто ондашњег светског становништва. У оружаним снагама било је мобилисано око 110 милиона људи, или сваки други одрасли мушкарац, што чини 5,2 одсто становништва зараћених земаља. Цени се да је у Другом светском рату живот изгубило више од 50 милиона људи, од којих близу 20 милиона војника, а да је рањено око 35 милиона људи.

Укупни војни расходи у Другом светском рату процењују се на 1.154 милијарде долара, према ценама из 1938. године. Штете, настале ратним разарањима у европским земљама, износиле су око 280 милијарди долара. Ратна штета коју је претрпела Југославија процењена је на око 47 милијарди долара, према предратним ценама.

Углед стечен у праведној борби на страни снага антифашистичке коалиције потврђиван је и у поратним годинама обнове и изградње наше земље. Познато је, поред осталог, да је Југославија била једна од 50 земаља првих потписница Повеље Уједињених нација. Повеља је, као што је познато, потписана 26. јуна 1945. године у Сан Франциску, а

ступила је на снагу 24. октобра исте године. У њеној преамбули истиче се да су народи Уједињених нација „решени да спасу будућа поколења од ужаса рата, који је двапут у току нашег живота нанео човечанству неописиве патње“. Истовремено се потврђује решеност земаља чланица „да се уједине снаге ради одржавања међународног мира и безбедности“.

Југославија је, нажалост, и једна од првих земаља која се већ 1948. године морала супротставити новим покушајима успостављања хегемонистичких односа и диктата у међународним односима, најпре онима са Истока (Информбиро), а потом и са Запада (Тршћанска криза). Ни касније, у дугом раздобљу „хладног рата“, међу водећим блоковским силама на простору Европе, које су неки аналитичари с правом означили као стање ни рата ни мира или мира на ивици рата, ванблоковска Југославија није се могла осећати потпуно безбедном.

Ишчезавањем биполарног система, заснованог на равнотежи у снази оружја, све је уочљивије настојање нових центара моћи да успоставе и афирмишу равнотежу интереса. Тиме је очигледно измењен и доскора релативно стабилан војностратешки и геополитички положај Балкана и Југославије, која је разбијена вољом спољних чинилаца, насилном сецесијом њене четири федералне јединице и њиховим преурањеним признавањем за самосталне државе.

Као вишенационална заједница у средишту Балкана, на којем се, као што је познато, вековима укрштају путеви и интереси многих ванрегионалних сила, СФР Југославија је неколико послератних деценија објективно представљала својеврсну тампон-зону, будући да се налазила на линији поделе Европе према познатој „јалтској формули“: на „комунистички Исток“ и „слободни свет Запада“. Без обзира на све слабости и несавршеност њеног унутрашњег уређења, неспорна је чињеница да су сви конститутивни народи претходне Југославије живели у једној држави с могућношћу да своје националне и друге интересе остваре демократским путем у институцијама система, уз пуно међусобно уважавање.

Аутентични „социјалистички самоуправни систем“ или краће: „комунистички режим“, како је радије називан у западним медијима, није био сметња да претходна Југославија буде прихваћена и цењена као чинилац стабилности на југоистоку Европе, као активна чланица Уједињених нација, оснивач Покрета несврстаних земаља и учесник у конципирању политике свеевропске безбедности и сарадње.

У измењеним међународним околностима, насталим уједињењем Немачке, распуштањем Варшавског уговора и распадом Совјетског Савеза, престао је ранији интерес за очување „јединствене и стабилне Југославије“, коју су дотад подржавале све утицајне светске метрополе. За такву Југославију очигледно није било места у „заједничком европском дому“ нити се уклапала у нову „европску архитектуру“.

Однос те и такве „нове Европе“ осетили смо по двоструким мерилима у оцени кризе на простору СФРЈ још у њеном зачетку, када се могло спречити крвопролиће. Најпре су нам нуђене „добре услуге“

у изналагању мирољубивог решења, а истовремено су подстицани сукоби и поделе међу народима и републикама по вештачки повученим унутрашњим административним границама. Уочљиво је било настојање да се, разбијањем стабилне вишенационалне државе, створи више мањих економских и политички зависних државица. Економска доминација је била и предуслов на путу сваке друге доминације.

У таквим условима, уместо речи разума огласило се оружје. И уместо да осуде насилно отцепљење од матичне државе, без претходног договора са народима који желе да остану у заједничкој држави, творци „новог светког поретка“ оптужују Србију и Црну Гору које су, проглашењем Савезне Републике Југославије као своје државе и правног следбеника СФРЈ, практично зауставиле потпуну „балканизацију“ овог простора. Бескрупулозно се пренебрегава чиниеница да су управо Србија и Црна Гора, пре више од 70 година, унеле своју државност у прву заједничку државу јужнословенских народа, такозвану версајску Југославију у коју су, својом вољом, ушле сада „раздружене“ републике. У њима би, према замисли тамошњих владајућих гарнитуре, требало да остане и око три милиона Срба, који би од конститутивног народа постали национална мањина. Борба Срба за очување вековних огњишта проглашава се агресијом, а наша оправдана брига за поштовање легитимних права својих сународника на просторима раније Југославије, укључујући и њихово право на самоопредељење у којој и каквој држави желе да живе, означена је као агресија на новонастале и међународно признате државе. Отуда и претње, притисци, уцене, економске санкције и чести наговештаји војне интервенције. И тако смо се, по трећи пут у овом столећу, нашли пред великим искушењима.

Данас неки нови творци опет неког „новог светског поретка“ желе да уреде свет по мери сопствених интереса. Као и пре пола века, малим народима и државама не оставља се много избора. Жртвују се и важеће норме међународног права.

Неодговорно је непристајање српског и црногорског народа на диктат и неравноправан однос са другим народима и државама тумачити као „супротстављање целом свету“, како се то понекад и понегде чује. Наш основни циљ и приоритетан стратешки интерес јесу мир и сарадња са свим земљама света на познатим начелима Повеље Уједињених нација, Организације за европску безбедност и сарадњу и других општеприхваћених међународних норми којима се обезбеђује равноправност свих субјеката међународне заједнице.

Упркос свим тешкоћама, препрекама, па и несхватању наше принципијелне политике, неспорно је да стабилност нашег међународног положаја добрим делом зависи од нас самих, од наше спремности да остваримо јединство око стратешких националних и државних интереса. Ослонац нам је, колико у стремљењу ка привредном и општецивилизацијском просперитету у будућности толико и у светлим слободарским традицијама, на које се с поносом враћамо управо у време обележавања 50-годишњице победе над фашизмом.

Наша политика мира огледа се и у чињеници да смо, на свечаној седници Савезне скупштине поводом проглашења Устава СРЈ, у априлу 1992. године, јасно истакли да наша земља нема територијалних претензија ни према једном свом суседу. Отуда имамо пуно морално право да захтевамо да се поштују и наше државне границе, територијална целокупност, независност и слобода СР Југославије.

Савезна Република Југославија чини све што је у њеној моћи да допринесе успостављању мира на простору раније Југославије, првенствено у бившој Босни и Херцеговини, и то на принципима уважавања једнаких права свих страна у сукобу. На све ширу подршку суседних земаља наилазе и наша залагања за развој свебалканске сарадње на основама заједничких интереса. Тиме би се, бар донекле, могао ублажити негативан утицај све израженијег деловања ванрегионалних сила које су, у дугој балканској историји, народима полуострва на којем и ми живимо најчешће доносили раздор и сукобе. На то нас упозоравају и искуства из Другог светског рата – и данас, пола века након његовог окончања.

Стратегијски аспекти ослободилачке борбе на југословенском простору од 1941. до 1945. године

Начелник Генералштаба Војске Југославије
генерал-пуковник *Момчило Перишић*

На југословенском ратишту, током Народноослободилачког рата (НОР) – ради обављања бројних и различитих задатака из домена оружане борбе, ангажоване су бројне непријатељеве снаге.¹ Те јединице су, дејствујући са мањим или већим успехом против оружаних снага народноослободилачког покрета (НОП), имале различиту судбину: пребациване су на друге фронтове због пречих стратегијских потреба, повлачене су „на ратне предахе“ због претрпљених губитака и премора, а неке су биле и разбијене, уз ненадокнадиве губитке. О исходу њиховог ангажовања на нашем простору уверљиво сведоче подаци о претрпљеним губицима у операцијама, бојевима и борбама против јединица НОП-а: 447.000 погинулих и више од 500.000 рањених војника. У оружаној борби, непријатељеве јединице су претрпеле и знатне губитке у ратној техници.² Тим средствима непријатеља – који је у својој ратној доктрини материјално-техничком чиниоцу придавао готово пресудан значај, онакав какав је ратководство оружане силе НОП-а придавало људском чиниоцу – могле су се, према критеријумима попуне важећим у Другом светском рату, потпуно наоружати 56 пешадијских и три оклопне дивизије, као и шест авио-пукова.

Подаци уверљиво сведоче о величини, организацији и интензитету борбених дејстава оружане силе НОП-а, која је, од свенародног јулског устанка 1941, нарочито масовног и успешног у Србији, Црној Гори и српским крајевима Босне и Херцеговине и Хрватске, држала самостално ратиште. Истина, оно је од великих фронтова било веома удаљено, а водеће западне војне и политичке силе у прве две најтеже ратне године нису га признавале и материјално подржавале. Ипак, све време рата, оно је било део борбе, напора и жртвовања антифашистичке коалиције против најмрачнијих идеја и праксе у новијој историји. Народноослобо-

¹ Према истраживањима војног историчара, академика Влада Стругара, на југословенском ратишту су, од 6. априла 1941. године до 15. маја 1945, дејствовале јединице фашистичке војске: немачке – 92 дивизије, 20 бригада и 23 самостална пука; италијанске – 41 дивизија, четири бригаде и 19 самосталних пукова; бугарске – 16 дивизија и шест бригада – пукова; мађарске – пет дивизија и девет бригада – пукова, и усташко-домобранске – 16 дивизија и 40 бригада.

² Поред осталог, заплешено је или уништено: 3.600 топова и више од 6.000 минобацача, око 13.000 митраљеза и 30.000 пушкомитраљеза, око 600.000 пушака, 928 тенкова и 309 авиона и више од 20.000 моторних возила.

дилачки покрет је током Другог светског рата³ на балканским просторима, својом оружаном борбом, стално везивао бројне, респективне непријатељеве снаге – око 600.000–850.000 војника, што је равно снази 30–55 фашистичких дивизија. Те дивизије су, да их оружане снаге НОП-а нису везале за властито национално тло, могле, барем њихов значајни део, бити: крајем 1941 – у саставу ударних клинова армија Вермахта на Источном или Афричком фронту; крајем 1942 – пред Стаљинградом или Ел Аламејном; крајем 1943 – на „Густав-линији“, пред Римом, а крајем 1944 – на „Готској линији“ на прилазима долине реке Поа, или ма где другде пред главним савезничким фронтовима, на којима се увелико одлучивало о трајању и исходу рата. Тиме је, објективно, успостављен стратегијски однос снага, који је значајно утицао на ток, исход и темпо реализације стратегијских иницијатива савезника.

Српски и црногорски народ, који је, објективно, поднео највећи терет НОР-а Југославије, с правом очекује од великих сила антифашистичке коалиције и заједничких савезника коректан однос према жртвама и реално вредновање терета и доприноса заједничкој победи. Јер, жртве су биле огромне: 1.706.000 погинулих, од чега 304.948 припадника НОВ и ПОЈ, а међу рањенима је било више од 420.000 бораца и старешина.⁴ Наш допринос су и сачувани животи око 3.800 британских и америчких пилота, који су се, за време борбених летова над Европом, принудно спуштали на нашу територију. Затим, садејство са јединицама НОВ Албаније, сарадња са покретима отпора Бугарске и Грчке, као делом европског, веома значајног покрета отпора, одржавање веза с руководством антифашизма Италије и Аустрије, као и разоружање шест италијанских дивизија, чије су наоружање и опрема послужили за опремање 80.000 нових бораца ослободилачке војске.

Војска Савезне Републике Југославије с поносом гаји традиције Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије. Такође, сви грађани демократске оријентације са захвалношћу се сећају помоћи савезника нашем НОР-у, нарочито током 1944. године. Ради се о лечењу око 68.000 наших тешких рањеника и болесника (од тога око 40.000 особа у савезничким болницама у Средоземљу, где је авионима, са 43 партизанска аеродрома, пребачено 15.650, а око 11.000 људи лечено је у санитетским установама Црвене армије), о збрињавању збегова, о школовању око 12.000 бораца и старешина, о наоружавању

³ Други светски рат је трајао од 1. септембра 1939 – од напада Вермахта на Пољску, до 14. августа 1945 – капитулације Јапана, као члана осовине Рим–Берлин–Токио.

⁴ Број жртава у Другом светском рату износио је око 50 милиона људи, од чега су више од 40 милиона били држављани савезничких земаља. У том тужном билансу Југославија заузима треће место; иза Совјетског Савеза, који је имао 20, и Пољске, са 6,1 милион људских жртава, док су све остале чланице те коалиције, заједно, имале око пет милиона, односно 0,7 одсто од укупног броја њиховог становништва. Тај проценат за Југославију је био 10,8 одсто. Према броју погинулих бораца на фронту, Југославија заузима друго место (иза СССР-а), са процентом од два одсто од укупног броја становника.

и опремању јединица, о обезбеђењу значајних потреба у храни и одећи итд. Помоћ у целини, а поготову у тешком наоружању – топовима и минобацачима, тенковима и авионима – подједнако је била драгоцену без обзира на то да ли је долазила од савезника са Истока или Запада. Њоме је значајно ојачана борбена моћ копнених и ваздухопловних јединица НОВ Југославије, а према резултатима наше борбе, та помоћ је била заслужена и на најбољи начин оправдана.⁵

С поштовањем се памте боравак и борбена дејства савезничких јединица на тлу Југославије, углавном у завршној фази рата. Ради се о 18 совјетских дивизија и бригада, 14 дивизија и седам бригада Отачественофронтоске армије Бугарске, две дивизије и две бригаде НОВ Албаније, две дивизије и четири италијанске бригаде (после 8. септембра 1943), дивизији и бригади британске армије и француској бригади које су дале допринос у операцијама на нашем ратишту. На пример, јединице Трећег украјинског фронта Црвене армије учествовале су у борбама за ослобођење источне Србије, у Београдској операцији, затим у борбама за ослобођење дела Војводине, као и у почетној фази пробоја Сремског фронта. У тим операцијама погинуло је око 5.000 црвеноармејаца.

Ратни злочини које су италијанске окупаторске јединице учиниле у Црној Гори и Санцаку, Херцеговини, Далмацији и другде где живи српски народ, као и питање хиљада родољуба и антифашиста у италијанском ратном заточеништву, не могу бити разлог да се, с великим поштовањем, не помене запажено учешће дивизије „Гарибалди“ и других јединица састављених од италијанских антифашиста окупљених под заставом НОВ Југославије, после капитулације Италије. Знатан број тих бораца погинуо је у борбама на тлу Југославије, у заједничким дејствима за слободу.

Страшни злочини које су бугарске окупаторске јединице, у оба светска рата, починиле у Србији не могу бити заборављени. Али, не може се заборавити ни учешће јединица њихове армије (после 9. септембра 1944) у ослобађању делова источне Србије и Косова, као и ангажовање Прве бугарске армије у почетној фази Сремског фронта, кад је погинуло око 400 њених припадника.

Интерес за помоћ НОР-у у Југославији повећавао се с продором западних савезника на Апенинском полуострву ка северу, и са приближавањем Црвене армије простору Подунавља, поготову када се југословенско ратиште нашло између крила савезничких стратегијских фронтана. Анализе савезника показују њихову увереност да се на снаге НОР-а

⁵ Подаци о савезничкој помоћи коришћени су на основу истраживања Венцеслава Глишића, као и мемоарских записа бригадира Ф. Меклина, у издању „Просвете“, Београд, 1980, стр. 178; прилога објављених у часопису „Војноисторијски журнал“, бр. 5 из 1978; публикације академика В. Стругара *Југославија за победу и слободу 1941–1945*, ВИЗ, 1985, стр. 98; прилога пуковника др Младена Цолића, објављеног у зборнику *Армије у стратегијској групацији НОР-а и револуције*, ВИНЦ, 1986, стр. 542.

могло са сигурношћу рачунати.⁶ Заједничке операције НОВЈ и Црвене армије, учиниле су да је југословенско ратиште, до тада изоловано и просторно издвојено од осталих ратишта, постало саставни део општег савезничког фронта у Европи – спона између англо-америчких снага на италијанском ратишту и Јужног совјетског фронта. Против 44 дивизије (28 у захвату фронта и 16 у обезбеђењу позадине), са 680.000 немачких и квислиншких војника, распоређених на узастопним и испреплетеним фронтovima, кренула су четири стратегијско-оперативна састава Југословенске армије, нападајући са фронта, док су четири корпуса и 36 партизанских одреда дејствовали у позадини непријатеља. Однос снага је био 1,1:1 у корист ЈА, што је за фронтални облик оружане борбе неповољно, јер класична мерила обавезују на однос 3:1 у корист нападача. За нападаче је било неповољно и то што је ЈА у оперативном саставу имала 650.000 војника, од чега је значајан део, поред осталог и Корпус народне одбране, са својих осам дивизија, дејствовао у властитој позадини, док су укупни војни ефективи са јединицама позадинских команди, територијалних установа итд. износили 800.000 бораца. Међутим, несразмеран однос снага у тој стратегијској офанзивној операцији ублажен је добрим груписањем снага, правилним избором праваца и брзином продирања, садејством на оперативном и централизацијом командовања на највишем нивоу, а нарочито – високим моралом ангажованог борачког и старешинског састава.

Укупни губици у четири армије – попуњене са 286.000 бораца – у завршном јуришу за ослобођење земље били су: 18.838 погинулих и 61.671 рањених бораца, док је 100.000 припадника непријатељевих формација погинуло, а 300.000 војника је заробљено. Значи, губици Југословенске армије у тој завршној, офанзивној операцији били су знатно мањи од оних којима се манипулише у политичкој искључивости, мада су, превелики, јер су, уз зналачку процену ситуације и рационалније ангажовање јединица, могли бити мањи.

Педесет година које нас деле од Дана победе над фашизмом и свега онога што је у историји и народном памћењу, везано за тај датум довољно је дуга историјска дистанца да би се правилно и правично оценио значај нашег ослободилачког и антифашистичког рата, који је био значајан допринос победи антифашистичке коалиције. Наиме, с правом се може рећи да је НОР показао и потврдио могућност успешне борбе и победе једне релативно мале и неразвијене земље против моћније силе – стваралачком применом ратне вештине на сва три нивоа и опредељењем за оружану борбу, као основни садржај народног

⁶ Наша историографија почетак завршних операција за ослобођење Југославије везује за лето 1944. године. Њихова прва етапа се завршила дефинитивним ослобођењем Србије, Војводине, Далмације, Македоније, Црне Горе, Санџака и Космета, Херцеговине и дела Босне, чиме је успостављен стратегијски фронт од Дунава до Јадранског мора. Последња етапа завршне офанзиве за ослобођење земље чини стратегијска офанзива ЈА, извођена од 20. марта до 15. маја 1945, на фронту од острва Пага, а дубином до реке Соче и Корушке, чинећи неиздвојив део савезничке офанзиве за коначно уништење Трећег рајха.

рата на целом ратишту. Истовремено, то је подразумевало и вешто комбиновање разноврсних оружаних и неоружаних облика отпора. Претпоставка за ту победу, сем одлучног вођства и спремности народа за вођење ослободилачког рата, биле су, у нашем случају, и избор одговарајуће политичке и, њој примерене, војне стратегије. У вези с тим, значајно је да се бројно стање јединица НОВ и ПОЈ временом значајно повећавало. Однос снага у људству у 1941. био је 8,2:1; у 1942 – 5,8:1; у 1943 – 2,7:1, а 1944. године однос је готово изједначен. Тек 1945. године, у завршној стратегијској офанзиви, остварен је однос 1,1:1, што није било последица смањивања бројног стања непријатеља на нашем ратишту. Напротив, тај број се све до краја 1944. године повећавао, али се, истовремено, повећавало и бројно стање јединица НОВ Југославије.⁷ На основу савезничке и непријатељеве ратне документације, однос снага, према броју војника и количини и квалитету њихове ратне технике, био је за НОП изразито неповољан готово три прве ратне године, а губици су се на супротстављеним странама из године у годину повећавали, при чему су се непријатељеви, према његовом признању, стално повећавали. Оружаном борбом, у свим фазама НОР-а, била је обухваћена најмање половина државне територије, а од устанка до Дана победе – готово цела територија Југославије била је јединствено ратиште, на којем су вешто комбиновани партизански и фронтални облици оружане борбе, извођене операције, бојеви и борбе, као облици борбених дејстава. Све је то било подржано активним деловањем неоружаног отпора насиљу: има више примера да је и у нападним операцијама НОВЈ, на оперативном нивоу, однос снага био чак и 5:1, па и неповољнији, али то није онемогућавало оперативне саставе НОП-а да месецима буду у непрекидној офанзиви.

Све време НОР-а доследно је поштован принцип, назначен још у Столицама (26. септембра 1941), да се стварају слободне територије, али и да се (сем када је у питању одбрана рањеника, заштита народа и обезбеђење значајних објеката) не бране одсудно, већ да се губљење једних надокнађује освајањем других територија и њиховим уређењем и одбраном. То је омогућавало маневар јединица, нарочито оперативног значаја, и преношење тежишта операција.

Из године у годину, нарастала је оружана сила народноослободилачког покрета. Облици њеног војног организовања су усавршавани и ширена је стратегијска иницијатива. Премештање тежишта операција, уз непрекидну оружану борбу на целом ратишту, чинило је главни садржај и пресудни чинилац народноослободилачке борбе.

Војни успеси били су условљени правилним избором циљева НОР-а; ослободилачким и антифашистичким карактером борбе за остварење

⁷ Ангажовање оружаних снага НОП-а и непријатељевих јединица на југословенском ратишту 1941–1945. године: 1941 – 80.000:660.000 (од чега 500.000 окупаторових војника); 1942 – 150.000:885.000 (600.000); 1943 – 320.000:920.000 (620.000); 1944 – 650.000:600.000 (420.000); 1945 – 800.000:680.000 непријатељевих војника, од чега око 450.000 припадника Вермахта.

тих циљева; припадношћу антифашистичкој коалицији држава и народа; ангажовањем свих људских и материјалних резерви за остваривање циљева рата, војном помоћи савезника, и другим. У ствари, суштина успеха НОП-а била је у одговарајућем избору стратегије НОР-а у најтежим спољним и унутрашњим војним и политичким условима: држава се распала, а њена војска капитулирала, земља је била подељена између четири окупатора, а српски народ је, у Независној Држави Хрватској, био изложен геноциду. Вођство НОП-а определило се за стратегију народног рата, која је, према анализама војно-политичких услова и процени њиховог развоја, отворила свим социјалним слојевима народа перспективу за остварење заједничких и историјских интереса, омогућила мобилизацију свих људских и материјалних ресурса и добровољно укључивање патриотских снага у рат на читавом југословенском простору. Поступно су изграђиване оружане снаге – од герилских група до стратегијско-оперативних састава – од 80.000 партизана, на крају прве устаничке године, до 800.000 припадника модерно организоване армије, са сва три вида и потребним родовима и службама. Стварање оружаных снага и њихово одговарајуће организовање од почетка је сматрано залогом остваривања циљева политичке стратегије. Уз то, постојала је потреба за стваралачком применом начела ратне вештине на нивоу стратегије, оператике и тактике, и то у свим условима вођења рата, пре свега са избором и комбиновањем одговарајућих облика оружане борбе и борбених дејстава, сходно потребама и могућностима, односу војних снага, фази рата и материјално-техничкој опремљености. Стваралачка примена војне стратегије и начела ратне вештине, на сва три нивоа, подразумевали су и стварање, у ратним условима, и других великих предности које су омогућиле победу над бројнијим и технички опремљенијим непријатељем.

Поштовање критеријума изабране војне стратегије обавезивало је руководство НОП-а, у најтежим ратним ситуацијама, у условима апсолутне бројне и техничке надмоћности непријатеља, да обезбеди иницијативу избором тежишта, места и облика борбе. Оружане снаге НОП-а потврђивале су властиту дораслост свим наведеним захтевима, чиме су, такође, и при најнеприхватљивијем односу снага значајно поправљале властити положај. Све то нарочито потврђује исход продора Главне оперативне групе Врховног штаба у лето 1942, тј. офанзива група пролетерских бригада у Босанској крајини, као и операције „Вајс“ и „Шварц“.

Објашњење за ту, наоко несхватљиву, мада одлучујућу надмоћ, у почетку над бројнијим и технички надмоћнијим непријатељем, изражава мисао јединог живог команданта стратегијско-оперативне групације из времена завршне офанзиве за ослобођење земље, команданта Прве армије, генерала Пека Дапчевића: „Ми смо могли побјеђивати и побиједити наизглед јачег од себе само знањем, умијећем, маштовитошћу и интелектом, ратном вјештином – без шаблона и канона“. Томе додаје да ће се и „убудуће позитиван исход борби, бојева и операција,

па и рата у цјелини морати тражити и налазити не (само) у надмоћнијој техници“. То значи да је људски чинилац, а нарочито морална својства људи и њихова спремност и оспособљеност за вођење рата, и даље значајна претпоставка за успешну одбрану наше отаџбине – Савезне Републике Југославије.

Вредност војне стратегије НОР-а огледа се управо у победи оствареној њеном успешном применом, што су признале и најугледније и најугицајније личности антифашистичке коалиције, па чак и из редова непријатеља. То су често наглашавали Стаљин и Черчил, још од Техеранске конференције, а тако су мислиле и две највеће и најугицајније војсковође, које су, и непосредно, упознале југословенско ратиште и НОВЈ; врховни командант савезничких снага у Средоземљу, фелдмаршал Херолд Александер, и командант Трећег украјинског фронта Црвене армије, маршал Фјодор Иванович Толбухин. Они су, од почетка садејства са оружаним снагама НОР-а, а нарочито на договорима у Београду – о усклађивању заједничких стратегијских дејстава у завршним операцијама – одавали висока признања Југословенској армији зато што је, као једина савезничка војска у Европи, на својој територији чврсто држала самостални стратегијски фронт, изводила самосталне операције и успешно садејствовала савезничким снагама у Мађарској и Италији, те својим распоредом – од Драве до Јадрана – била спона између западног и источног фронта. Због тога је, у општој савезничкој офанзиви, запажено њено учешће у стезању стратегијског обруча око хитлеровске Немачке ради потпуног разбијања њене војне силе и присиљавања на безусловну капитулацију. То су, вероватно, била права и највиша признања Југословенској армији, која је, по величини (800.000 бораца) и техничкој опремљености, била четврта војна сила антифашистичке коалиције – иза Црвене армије, са седам милиона, америчке армије, са два милиона, и британске армије, са 890.000 војника. Оружане снаге НОР-а, у завршној офанзиви, у априлу и мају 1945, изводећи веома сложен маневар, оправдале су поверење савезничких држава, њихових народа и армија, и заслужиле њихово високо признање.

Генерације које с поносом гаје традиције тих оружаних снага, у време педесетогодишњице победе над фашизмом, од света, у којем делују у име мира, очекују да о доприносу ослободилачке борбе на просторима Југославије и о савезништву говори и пише истину, уз уважавање доприноса осталих учесника заједничкој победи антифашистичке коалиције.

Не може се славити победа над Трећим рајхом без Срба у првим редовима

*Пјер Мари Галоа**

„У Крагујевцу су немачки официри и војници стрељали ђаке другог и трећег разреда и матуранте гимназије... Престрашена деца су заклањала очи рукама. Одрасли, односно већина је викала: ... гледамо свог непријатеља право у очи... ми смо српска деца и знамо да умremo за нашу домовину... Немци су стрељали 60 одсто мушког становништва, односно више од 6.000 људи. Немци су још један пут доказали да те методе нису само Хитлерове или нацистичке, него су то методе немачког народа“.

Французи који су се борили са генералом де Голом могли су у Лондону годину дана након почетка српске побуне, прочитати редове које је написао доктор М. Секулић и објавио лист „Слободна Француска“, априла 1942, под насловом „Српски хероизам“. Не само Французи, него сви из окупиране Европе придружили су се снагама Комонвелта, које су Британци повели у борбу против заједничког непријатеља. Ако се дивимо овом неустрашивом чину, то је зато што је Немачка свуда тријумфовала и што нико није могао да очекује било какву помоћ када су савезничке снаге биле приморане на дефанзиву.

Међу војницима, пошто су чули званично саопштење у 18 сати, дискусије су живнуле. Ако се знало да је српски народ дигао устанак против вођа наклоњених савезу с Немачком, још се није знала величина снаге српског отпора, успеси њихове опасне гериле, губици које су подносили, страдања и беду народа масакрираног од стране окупатора и њихових савезника – Хрвата и муслимана. Та невероватна, неустрашива и наизглед сулуда народна побуна против Хитлеровог диктата запањила је ратне савезнике. Без сумње, у нади да ће добити на времену и верујући да ће компромисом поштедети Југославију судбине земаља стављених под јарам Гестапоа, СС-а и Вермахта, принц Павле и Цветковић су приступили Тројном пакту. Потписан је у Бечу 25. марта 1941. године. Није се рачунало на неукротиву жељу за независношћу и на осећање части код Срба. На Балкану, сами против најмоћније армије

* Галоа Пјер, француски генерал, рођен је 1911. године у Торину. За време Другог светског рата био је пилот РАФ-а и члан француског покрета отпора. У послератним владама генерала Де Гола био је војни саветник. Завршио правни факултет. Један је од аутора француске стратегије нуклеарне одбране. Носилац је ордена Легије части и Ратног крста 1939–1945. Писац је више књига из области војне стратегије.

на свету, подigli су главу. Три министра су поднела оставке, принц Павле је отишао у изгнанство, прокламовано је пунолетство младог Петра II, одлучено је о општој мобилизацији (у Хрватској наредба о мобилизацији се није спроводила, јер се у њој припремала издаја). Само неколико часова после побуне српских официра, Хитлер је сазвао своје генерале: издата им је заповест да прегазе српску војску и растуре Југославију као државу. Генерал Лер и десет његових ловачких и бомбардерских ескадрила добиле су задатак да униште Београд.

Сазнаће се тек после рата да су отпор Срба и пораз Италијана пред грчким снагама приморали Хитлера да одложи „бар за месец дана“ напад на СССР, предајући тако своје трупе суровостима „генерала зиме“. Скоро четири године задржавајући седам дивизија Вермахта, бугарске дивизије, касније до 14 италијанских дивизија, Срби су увелико допринели немачком поразу пред жестином совјетских армија. Ваздушна битка за Лондон, борба српских партизана и Стаљинград су три етапе похода ка ослобођењу.

Са Совјетима, Срби су, сразмерно броју становника, платили најтежи данак слободи. Да има правде, елементарне правде, представници њихове војске би требало 1995. године да марширају у првим редовима савезничких трупа у прослави педесетогодишњице победе над Трећим рајхом.

Допринос српског народа победи над фашизмом

Др Владимир В. Зелењин*

Блиска 50-годишњица најзначајнијег догађаја 20. века – победе народа антифашистичке коалиције над највећим непријатељем мира и напретка – нацистичком Немачком – побуђује нас да бацимо поглед уназад на догађаје од пре пола века и да дамо одмерен и објективан суд о њима. То је нарочито важно због тога што се у главама садашњих поколења, која су одрасла после рата и са њим се упознала само преко литературе, филма и других облика идеолошког утицаја, створила искривљена представа о многим његовим аспектима, као и о улози појединих народа који су у њему учествовали. При томе се неоправдано величају улога и значај једних, а исто тако неправедно умањују улога и значај других држава и народа у уништењу фашизма.

За оцену доприноса овог или оног народа догађајима који имају историјски, епохални значај, често квантитативни критеријум (број становника) не може да буде једини. Тако је, на пример, сељачка демократска револуција у Србији, 1804–1815. године (Први српски устанак), када се мали српски народ дигао у одлучну борбу за слободу и независност против велике Отоманске империје, дала снажни подстицај развоју ослободилачких покрета балканских хришћанских народа против вишевековног турског ропства.

Опште је познат (и сви су га признавали пре 50 година) допринос невелике земље каква је Југославија заједничкој победи над фашизмом. А тада, када је Југославија била јединствена вишенационална држава сродних југословенских народа, мало је било оних којима је падало на памет да на тас историјске ваге баце тег који би симболично представљао допринос заједничкој победи неког од њих. Сада, када је као последица победе Запада над Истоком у „хладном рату“ дошло до распада вишенационалних социјалистичких држава – Совјетског Савеза, Југославије и Чехословачке – на националне државе (осим Руске Федерације), сасвим легално се поставља питање индивидуалног доприноса сваког народа који је раније улазио у њихов састав, па и питање доприноса херојског српског народа општој светској (а пре свега општој југословенској) победи над фашизмом.¹

* Др Владимир В. Зелењин, као члан војне мисије СССР-а при Националном комитету ослобођења Југославије и Врховном штабу НОВ и ПОЈ, био је сведок многих догађаја у завршној фази Другог светског рата на територији Југославије.

¹ Нећу разматрати одвојено доприносе Србијанаца, Црногораца, Војвођана итд., јер их све сматрам Србима.

Будући најмногобројнија нација у тадашњој Југославији, Срби су, практично, у целини насељавали Србију (ужу Србију) и Црну Гору, и чинили око половину становништва Војводине; такође су живели у компактним масама у многим крајевима Хрватске (источна Славонија, Лика, Кордун и др.) и Босни и Херцеговини (Босанска крајина и др.). Такво насељавање Срба у појединим крајевима последица је историјских пресељавања великих маса српског народа у 16. и 17. веку са југа на север, на границе Хабсбуршке империје, која је од војних насеобина Срба граничара створила тзв. Војну крајину, чији је задатак био да спречава турска освајања земаља средње Европе.

Учешће становништва Србије у устанку против Турака и у аустријско-турским ратовима, који су се водили на њеној територији, као и ратничка прошлост Срба граничара допринели су да се у националном карактеру Срба развију особине као што су слободољубље, борбеност и непоколебљивост у борби, које у највећој мери поседују Црногорци.

У наше време су се све те црте националног карактера српског народа најјасније испољиле у догађајима од 27. марта 1941, у гневном протесту широких народних маса Југославије, а пре свега Срба, против приступања њихове земље агресивној фашистичкој Осовини. Демонстранти су изашли на улице Београда, Крагујевца и других српских градова са паролом: „Боље рат, него пакт!“ и „Боље гроб, него роб!“ Профашистичка влада и регент Павле Карађорђевић збачени су с власти, седамнаестогодишњи краљ Петар II проглашен је пунолетним, а на чело владе је дошао вођа преврата генерал Душан Симовић. Међу паролама, 27. марта, чуо се и упорни захтев широких слојева српског народа за склапање савеза са Русијом. Недавно је откривено да је управо Душан Симовић био иницијатор потписивања свеобухватног споразума о пријатељству и међусобној помоћи са Совјетским Савезом.²

Као руски историчар и као Рус, морам са дубоким жаљењем да констатујем да се Стаљин, очигледно имајући у виду пакт са Немачком, није одлучио на потписивање таквог споразума, тако да је 5. априла 1941, у Кремљу, потписан само споразум о пријатељству и ненападању између Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Југославије.³ Али, на жалост, било је сувише касно: пошто су га известили о догађајима од 27. марта, Хитлер је пао у јарост и истога дана издао тзв. Директиву 25 о уништењу Југославије као државе оружаном силом. Рано ујутру, 6. априла 1941, земље фашистичке Осовине предузеле су оружану агресију на Југославију. Главна мета те агресије био је српски народ, који је током многих деценија навучао на себе посебну мржњу германских милитариста и фашиста.

Разједена националним и социјалним противуречностима, огрезла у корупцију и проневерама врхушке, оставши, уз то, и без савезника,

² Видети *Совјетско-југословенски односи, 1917–1941. године, Зборник докумената и материјала* (одговорни уредник совјетског дела Уређивачког колегијума је В. Зеленин, а југословенског дела – др Словољуб Цветковић), 1992, док. 305–317, стр. 319.

³ Исто, док. 320.

Краљевина Југославија је постала лак плен фашистичких грабљиваца – хитлеровске Немачке и мусолинијевске Италије, које су деловима југословенске територије наградиле монархофашистичку Бугарску и хортијевску Мађарску.

Историјска заслуга за организовање Народноослободилачког рата против фашистичких освајача и њихових локалних помагача најразличитијих боја припада Комунистичкој партији Југославије. Прекаљена у двадесетогодишњој борби са реакционарним режимом, она је и у условима фашистичке окупације и гестаповског терора успела не само да сачува свој кадар већ и да за два и по месеца повећа број својих чланова. Поуздани ратни помоћник КПЈ био је Савез комунистичке омладине Југославије.

Напад хитлеровске Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, српски народ је схватио као сигнал за почетак активне борбе против заједничког непријатеља за слободу и независност отаџбине и за бољу будућност. Већ у првој половини јула дошло је до првих оружаних борби, чији су иницијатори у земљи били Срби, и то у свим крајевима у којима су живели.

У послератној југословенској историографији утврђена је следећа хронологија почетка борбе против окупатора и њихових помагача: 7. јула у Србији, 13. јула у Црној Гори, 20. јула у Словенији, 27. јула у Хрватској и Босни и Херцеговини и, на крају, 11. октобра у Македонији.

Не желећи ни у којој мери да умањим значај догађаја у Белој Цркви и на Космају, сматрам, ипак, неопходним да истакнем да је народни устанак у Црној Гори, 13. јула, био први масовни напад српског народа на многобројне италијанске окупационе јединице, које су биле приморане да се склоне и бране у неколико већих градова. У устанку је учествовало више од 30.000 партизана. У августу се и у Србији борило више од десет великих партизанских одреда, а у септембру је у западној Србији створена чувена Ужичка република.

Прва жаришта ослободилачког устанка у Хрватској и Босни и Херцеговини били су крајеви насељени Србима, а тек одатле се пламен борбе за слободу проширио и у друге области тих националних земаља. Све то уверљиво сведочи да српском народу припада несумњиви приоритет у покретању и каснијем развоју оружане борбе за слободу и независност Југославије као вишенационалне државе југословенских народа.

Постојање Ужичке републике не само да је имало огроман војни, политички и морално-психолошки значај за даљи развој Народноослободилачке борбе у областима које су насељавали Срби већ је утицало и на друге народе тадашње Југославије. Војне одлуке саветовања у Столицама, чији је резултат стварање складне организације ослободилачких снага у читавој земљи (реорганизација Главног штаба НОПОЈ у Врховни штаб НОПОЈ као највиши војни орган и стварање главних штабова у националним земљама), унеле су ред у руковођење борбеним дејствима и уградили прву циглу у будућу федеративну организацију

нове југословенске државе. Непроцењива су била и искуства народне власти, настале у Ужичкој републици. Значајан резултат радног подвига српске радничке класе биле су десетине хиљада пушака „крагујевки“, које су израдиле веште руке ужичких пушкара.

Партизанска парада, одржана 7. новембра 1941, на главном тргу у Ужицу, као да је невидљивом нити спојила српске партизане, који су корачали у збијеном строју, с војницима Црвене армије, који су тог магловитог јутра марширали на Црвеном Тргу, у Москви.

Тек крајем 1941. године хитлеровска врховна команда успела је да сакупи снаге за напад на Ужичку републику. На њене границе су пребачене: из Француске, одморна 342. пешадијска дивизија, тенкови из Грчке и 113. пешадијска дивизија, која је била јако проређена у Украјини и повучена у Србију ради преформирања. На територији Србије отпочела је прва офанзива окупатора и њихових локалних помагача, који су се обешчастили, заједно са хитлеровским јединицама, крвљу десетина хиљада Срба, и то не толико наоружаних партизана, колико мирног становништва. Монструозна масовна стрељања у Крагујевцу, Краљеву, Шапцу и многим другим српским градовима никада неће избледети из сећања српског народа.

Под притиском надмоћнијих окупаторских снага српски партизански одреди су морали да се повуку на југозапад. На прилазу Ужицу, на планини Кадињачи, 29. новембра, штитећи повлачење Врховног штаба, погинули су скоро сви борци Радничког батаљона Ужичког партизанског одреда, али нису одступили. Њихов подвиг је раван подвигу двадесет осморице гардијаца – панфиловаца, који тих истих дана, по цену живота, нису дозволили да се, код козачког села Дубосеково, 50 немачких тенкова пробије према Москви.

Непоколебљивост и хероизам српских партизана у јесен 1941, без обзира на огромне жртве које је дао српски народ, били су за све друге народе и народности Југославије надахњујући узор, чији је значај за даљи развој ослободилачке борбе тешко оценити.

Важан преломни тренутак у развоју партизанског рата у Југославији било је формирање, 21. децембра 1941, Прве, а нешто касније Друге и Треће пролетерске бригаде. У њихов састав су ушли најпрекаљенији батаљони, формирани од припадника српских и црногорских одреда. Борци и старешине пролетерских бригада били су у току читавог Народноослободилачког рата оличење храбрости и непоколебљивости, безграничне оданости домовини и узор млађим борцима. Прве пролетерске бригаде су постале права партизанска школа, из њихових редова су изашле стотине изванредних команданата јединица Народноослободилачке војске Југославије. Многи борци су постали народни хероји.

С повлачењем главних партизанских снага у Санџак, а затим у Босну, партизански покрет у Србији није јењавао. Он је настављен у многим областима, без обзира на сурови терор немачких окупатора и квислинга, којима су се, практично, прикључили четници Драже Михаиловића.

У источној Босни, у Рудом и Фочи, Врховни штаб и непосредно потчињени му партизански одреди и пролетерске бригаде остали су до прве половине 1942. године. Сурово искушење за неколико стотина бораца био је херојски игмански марш, када су прешли преко планине завејане снегом на температури од минус 30 степени.

Важно жариште партизанског рата у лето 1942. постала је Босанска крајина. Крајишници, потомци легендарних граничара, постигли су значајне успехе у борбама против јединица немачког окупатора и снага профашистичке тзв. Независне Државе Хрватске. Козара је постала ослонац партизанских одреда и првих бригада. У масовној војној експедицији на Козару, која је отпочела 10. јуна, а окончала се крајем августа, користећи огромну бројчану и техничку надмоћност над партизанским снагама, окупаторске и усташко-домобранске јединице потпуно су окружиле Козару и нанеле озбиљан пораз низу партизанских формација. Само део партизанских снага и малобројне избеглице успели су да се пробију из окружења. Око 50.000 Срба, претежно стараца, жена и деце, немилосрдно су уништили казнени одреди или су уморени у злогласном логору смрти Јасеновцу. Трагедија српских становника Козаре постала је симбол мучеништва. Херојска одбрана Козаре је на војном плану дала и позитивне резултате: ангажујући све своје снаге у том рејону, окупатори и њихове слуге нису имали јединица којима би могли да спрече офанзиву пролетерских и ударних бригада из источне Босне у централне области земље, одакле је Врховни штаб, који се кретао заједно са војском, могао ефикасније да руководи борбом у Босни и Херцеговини, Хрватској и Словенији.

Изузетно важну пионирску улогу у ослободилачком рату, какву су српски и црногорски партизани имали на истоку Југославије Срби Крајишници су имали у развоју партизанске борбе у централним областима земље. Долазак у западну Босну групе бригада и њихово спајање и садејство са крајишким бригадама, које су обновиле снаге и бројно ојачале, створило је нову оперативну ситуацију у том региону. Као резултат велике операције снажне групације партизанских снага, првих дана новембра 1942, ослобођена је значајна територија са центром у Бихаћу, што је довело до стварања Бихаћке републике. Значајно је да су се борбе за Бихаћ временски подудариле са најжешћим борбама за Стаљинград. Истакнути партизански војсковођа Коста Нађ, у наређењу за јуриш на Бихаћ, ту славну операцију је посветио браниоцима Стаљинграда.

У Бихаћу су се збили значајни војни и политички догађаји – створена је нова организација ослободилачких оружаних снага (формиране су прве дивизије и корпуси), а 26. новембра, на заседању представника антифашистичких партија, организација и група из скоро свих крајева земље, и Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), као општеполитички, демократски орган, крајње неопходан за координацију рада органа нове народне власти, који су се

стварали по читавој земљи, за руковођење животом у ослобођеним областима и, првенствено, за помоћ фронту.

Током даље изградње ослободилачких оружаних снага, прекаљени, најискуснији кадар за нове бригаде и дивизије дали су, пре свега, српски партизани. И у томе се испољила значајна улога храбрих синова српског народа у огорченој борби против фашистичких окупатора, која се је проширила по читавој Југославији.

Масовно укључивање неспрских народа (осим Словенаца, које су немачки фашисти, практично, осудили на нестанак са карте Европе) у ослободилачку борбу одвијало се споро. Један од разлога била је и интензивна фашистичка пропаганда, као и илузије о новом „самосталном“ животу, настале у прилично широким слојевима народних маса у Хрватској у вези са стварањем тзв. Независне Државе Хрватске. Босански муслимани су следили директиве највишег муслиманског свештенства, које је, у глобалним размерама, заузело прохитлеровску позицију. Заостајање македонских маса умногоме се може објаснити пробугарским расположењем и деловањем Методија Шаторова, који је у то време био на челу македонског покрајинског комитета КП Југославије. Основни контингент партизана у неспрским крајевима Хрватске и Босне и Херцеговине у почетном периоду ослободилачког рата чинили су Срби и комунисти, са скојевцима свих народности. Али, што се више ширила Народноослободилачка борба, што су већи били успеси Народноослободилачке армије Југославије и партизанских одреда у борби против окупатора и локалних издајника, то су се све више укључивале широке народне масе и других (неспрских) народа и народности Југославије. Капитулација Италије и разоружање главних снага италијанске армије, која је окупирала јужни део земље, допринели су масовном ступању у редове НОВЈ становника из многих крајева Хрватске, пре свега у Далмацији, где су формиране бригаде и дивизије.

Међутим, повећавање учешћа неспрских народа у редовима бораца за слободу није могло да доведе, и није довело, до слабљења улоге српског народа, што се објашњава наведеним бројним чиниоцима дуготрајног дејства.

Тешки услови у којима су партизански одреди у Србији морали да се боре од краја 1941. до средине 1944. године, под најсуровијим терором немачког окупатора, њихових недићевских прирепака и четника Драже Михаиловића, који су имали подршку Лондона, један је од узрока искривљене представе код западних, пре свега британских политичара и војних руководилаца о политичкој оријентацији српског народа – о, наводно, широко раширеном монархистичком, антикомунистичком (дакле, и антипартизанском) расположењу у Србији. То је утицало да се у англо-америчким највишим војно-политичким круговима појаве потпуно незасновани, нереални планови о подели Југославије на Исток, са краљем и четницима, и Запад, са комунистима и партизанима. Бурни процес масовног ступања становника Србије, пре свега омладине, у редове НОВЈ, у лето 1944, стварање у кратком року многобројних нових

бригада, формирање дивизија и корпуса показали су потпуну неутемељеност сличних исхитрених конструкција.

У бици за ослобођење Србије и њене престонице Београда непоколебљивост и храброст су испољили млади борци нових формација и прекаљени ветерани, али сада у свом родном крају, који су напустили далеког, невероватно тешког децембра 1941. године.

Скупо, веома скупо је српски народ платио слободу и независност своје домовине. Та цена је око милион живота, угашених не толико на бојном пољу, колико под камом усташких убица, у безданим јамама и злогласним логорима смрти – Јасеновцу, Керестинцу и другим. То се не сме заборавити!

* * *

Надам се да ће се непристрасни читалац са пажњом односити према размишљањима руског историчара, кога је ратна срећа, фебруара 1944, довела у Југославију, у саставу војне мисије СССР-а, акредитоване при Националном комитету ослобођења Југославије и Врховном штабу НОВ и ПОЈ. Налазећи се од 12. јула 1944. године у Србији, при Главном штабу НОВ за Србију, на чијем је челу био легендарни Коча Поповић, прошао сам пешке и на коњу много стотина километара по Јабланици, Пустој реци, Кукавици и Космају, све до ослобођења Београда. Срећан сам што сам као члан делегације Руске асоцијације пријатеља Југославије имао прилику да присуствујем свечаностима поводом 50-годишњице ослобођења Београда.

Као савременик и сведок многих догађаја описаних на овим страницама, као Рус, изражавам своје искрено дивљење делима братског и, како се у време Карађорђа Петровића говорило, „једноверног и једноплеменог“ српског народа, који је дао допринос достојан свог имена заједничкој победи слободољубивих народа над мрачним силама фашизма.

Фашизам – идеологија, политички систем и ратни походи

Академик Драгутин Лековић

Аутор пише о фашизму – непосредном узрочнику Другог светског рата – као политичкој идеологији реваншизма и агресије, израженој кроз италијански фашизам, немачки националсоцијализам, франкизам итд. Објашњава друштвено-историјске и идејне изворе нацизма, анатомију фашистичке идеологије, њене карактеристике, видове, начине испољавања, и друго. Предмет разматрања су и релације између фашизма, марксизма и бољшевизма, с једне стране (кроз радикални антикомунизам), и фашизма и либерализма (кроз радикални антилиберализам), с друге стране. Презентиран је и однос према демократији и правној држави. Од основних карактеристика нацизма и фашизма издвојене су културна ретроградност, идеолошки апсолутизам, антихуманизам, радикализовани макијавелизам и мизантропизам. Аутор је нагласио везу и континуитет између Хитлеровог „новог светског поретка“ и најновијег „новог светског поретка“. Посебно је обрађена хронологија догађаја од доласка Мусолинија и Хитлера на власт. Описане су фазе европске и светске фашизације, засноване на нацистичкој идеологији: стварање политичког програма и политичког система, Хитлерова борба за власт, милитаризација Немачке, ширење нацистичке идеологије, припрема за рат, стварање фашистичке коалиције и ратни походи. Упоредо с тим, аутор је приказао нарастање антифашистичких снага и пут до победе над најмрачнијом идеологијом 20. века.

Кад се говори о Другом светском рату потребно је најпре говорити о фашизму, јер је он био не само идеологија реваншизма и агресије него и непосредни узрочник тог рата. Фашизам се, попут осталих политичких идеологија, изражава у разним облицима и варијантама. Његови најпознатији облици су италијански фашизам, немачки националсоцијализам, франкизам, и други. Упркос одређеним разликама, идејна структура, политички садржај система и методи деловања су исти. Зато се они могу обухватити и разматрати под било којим од специфичних назива.

Квинтесенција фашизма је Хитлеров нацизам. Он је најрадикалнији и најдоследнији вид фашизма, и теоријски најубличенији. На неки начин, кодификован је у Хитлеровој књизи *Моја борба*. Хитлеров националсоцијализам је и најагресивнији вид фашизма. Хитлер је био и највећи агресор – није био само непосредни идејни инспиратор него и практични изазивач Другог светског рата.

Друштвено-историјски извори нацизма налазе се: 1) у поразу Немачке у рату 1914–1918. године, 2) у тешким условима који су јој Версајским миром наметнути, и 3) у последицама које су из војног пораза настале у земљи. Војни пораз донео је велика разарања и огромне људске жртве. Поред тога, народ је био психолошки и морално утучен. Последице ратног пораза биле су знатно појачане Версајским мировним одредбама – Немачка је лишена колонија и наметнуте су јој огромне репарације, што је економску ситуацију земље чинило изузетно тешком. Версајски мир озаконио је самосталност и сувереност неких територија које су Немци сматрали као своје и које су, у повољним околностима, намеравали да присвоје. Тим миром забрањено је војно утврђивање леве обале Рајне (чл. 42–44), утврђена је стриктна независност Аустрије (чл. 80), одрицање права на Менел (чл. 99), као и на слободни град Данциг (чл. 100), и признање независности Чехословачке. Одељак V садржи клаузуле које Немачкој забрањују држање више од 100.000 војника, као и забрану наоружања. Версајски мир није Немцима само повећао економске невоље него је повредио и њихов национални понос. Тако су последице тог мира у свим доменима друштвеног живота Немачке биле веома тешке.

Одредбе Версајског мира су биле тако строге не само због тога што су победници Немачку хтели да казне, као изазивача рата, него и да јој то буде опомена да се не усуди да изазива нове ратове. Пошто је Немачка ратом била поражена, а мировним обавезама су јој затворене историјске перспективе, тај мир је изазвао свеопшту народну осуду и подстакао је оријентацију духова у правцу национализма и реваншизма. И сам Хитлер је своју политичку каријеру започео најоштријом осудом Версајског мира, који ће увек третирати као *версајски диктат*. Његов националсоцијализам само је радикализација тог општег народног гнева и протеста против Версајског мира.

За Версајски мир треба рећи да је *неправедан*, јер је био не само мир победника него, још више и *мир осветника*. Али он не може бити оправдање за фашизам, ни за његова злодела и агресије. Националсоцијализам није настао само као реакција на Версајски мир него и као реакција на Октобарску револуцију 1917. и Новембарску револуцију у Немачкој 1919. године, као и на појачану активност левнице, која је после тога уследила. То није само одговор радикалне деснице на те догађаје него и програм да се њихов утицај онемогући, па чак и поништи.

Националсоцијализам и фашизам уопште немају само друштвено-историјске него и *идејно-теоријске* изворе. *Идејни извори Мусолинијевог фашизма* су: француски синдикализам и Сорелова теорија насиља, неохегелијански етатизам, синдикалистички антипарламентаризам и традиционални италијански национализам и конзервативизам. *Идејни извори Хитлеровог националсоцијализма* су: наслеђени немачки национализам, пангерманизам и политички конзервативизам. Као посебни

извор инспирације Хитлеру је служио Чемберленов и Розенбергов расизам и антисемитизам. У елаборацији своје нацистичке идеологије он је користио и одређене радикалне и конзервативне елементе немачке филозофије – ирационализам, нихилизам, вољу за моћ, антидемократизам, и слично. У контексту тих друштвено-историјских околности и идејно-теоријских наслеђа, Хитлер је елаборирао целовиту политичку концепцију, која је систематизована у његовом програмском делу *Моја борба*.

Анатомија фашистичке идеологије

Најнепосредније извориште фашизма и његова главна основа је *национализам*! Он је и са хронолошког становишта исходишна тачка доктрине покрета. Поставши 12. септембра 1919. члан Немачке странке рада, Хитлер је на њеном првом јавном скупу, одржаном у Минхену 24. фебруара 1920. формулисао програм странке у 25 тачака. У *првој* тачки се захтева „уједињење свих Немаца у велику Немачку на основу права народа на самоопредељење“. Јединствена и велика Немачка је пре свега! По истој логици, она је и основа свега осталог.

Национализам је *прва* одредница фашизма и са *логичке* стране. Она је прва и у самом називу Хитлерове партије. Из те одреднице непосредно, или посредно, произилазе све остале одреднице. Национал-социјализам и фашизам уопште представљају злоупотребу националног осећања народа. То изворно и племенито осећање значи љубав према својој нацији и свом народу, уз истовремено уважавање самобитности и идентитета осталих народа. Фашистичка злоупотреба тог осећања састоји се у томе што се оно пренаглашава. Не ради се о национализму у обичном, или традиционалном смислу, него о особеном национализму – о *ултранационализму*. То је национализам који носи сва обележја шовинизма. Кратко, то је *шовинистички национализам*. Концентрисани израз тог национализма је синтагма: „Немачка изнад свега!“

Друга особеност нацистичког и фашистичког национализма састоји се у томе што се остварује на штету других народа. Остали народи се не само третирају као народи другог реда него им се оспоравају природна и историјска права.

Трећа особеност нацистичког и фашистичког национализма састоји се у томе што они не само да потцењују националне мањине него настоје и да их асимилују.

Четврта особеност нацистичког и фашистичког национализма састоји се у томе што са собом носи политички и културни хегемонизам.

Сваки изразитији национализам потенцијално је фашизоидан и тендира ка фашизму. Али он, као такав, не мора да непосредно прерасте у фашизам. Да би фашизоидни национализам прерастао у фашизам, потребни су одређени историјски услови, а они су се у Немачкој створили и подстакли су национализам да прерасте у фашизам.

Из национализма, непосредно, израстао је *реваншизам*. Национализам је принцип, реваншизам је практична политика. У ствари, *реваншизам је практички национализам!* То је практично оживотворење национализма. Битна одредница националсоцијализма и фашизма као таквог јесте *расизам*. Та одредба је непосредно везана за претходну, и из ње директно произилази. У ствари, ултранационализам и шовинизам, по логици, прелазе у расизам, а расизам се показује као највиши израз и резиме ултранационализма. Расизам се испољио у два основна вида – у виду идолатрије аријевске расе, што значи и Немаца као више расе, и у ниподаштавању других раса као нижих раса.

Расама и фашизму Хитлер је посветио посебно поглавље – девето, своје програмске књиге *Моја борба*, и оно је, због важности, много опширније од осталих поглавља, у којима су третирана друга важна питања. У њему Хитлер наглашава прворазредни значај расе. „Оно што на овом свету није добра раса је плева“ – наглашава, и дели расе на три врсте: – засниваче, носиоце и разориоце културе. Аријевска раса, којој и Немци припадају, по свим битним својствима је изнад осталих раса. Њена особеност је да је чисте крви. Она је „највећа по спремности да све способности стави у служби заједнице“. Она се уздиже до идеализма, до појма човека и до културе, и стваралац је највиших духовних и културних вредности човечанства. „Оно што ми данас пред нама видимо као људску културу, као резултате уметности, науке и технике, готово је искључиво стваралачки производ Аријеваца“. Хитлер наглашава и значај чистоте крви за опстанак и прогрес народа: „Грех против крви и расе је оригинални грех нашег света“. Мешање чисте и нечисте крви неизбежно води дегенерацији.

Расизам се показује и као *радикални антисемитизам*. У ствари, антисемитизам је највиши израз Хитлеровог нацизма и фашизма уопште. Указујући да је проучавањем јеврејског питања задро у његову суштину, Хитлер је то продирање означио као свој најдубљи и најзначајнији духовни преокрет. Ако је као пример више расе узео аријевску расу, као синоним ниже расе узео је Јевреје: „Најјачу супротност Аријевцу представља Јеврејин“.

Заслепљен анималном мржњом према Јеврејима, Хитлер је изгубио из вида да је то прогнани и напаћени народ и да би, без њиховог великог доприноса, духовна и културна вертикала човечанства била знатно нижа. После Јевреја, најнижа раса су Цигани, па их је Хитлер, као и Јевреје, немилосрдно уништавао. На трећем месту су Словени. Али њих Хитлер није осудио на тотално истребљење, јер им је наменио другу судбину – да на освојеним просторима, као робови, раде за немачки народ. Да би Словене трајно оставио у том статусу, Хитлер је сматрао да треба уништавати њихове даровите и умне људе, јер би они могли да буду чинилац освешћавања народа и фермент његове побуне и борбе за ослобођење.

Битна одредница нацизма и фашизма у целини јесте *апологија права јачега*. Нацизам и фашизам уопште апсолутизују борбу и фаворизују

право јачег над слабијим. Они биологизују друштвене односе: „Ово одржање је, међутим, везано са чврсти закон нужности и права победе најбољег и најјачег. Ко хоће да живи тај се дакле, бори, и ко неће да се бори на овом свету вечног ринга, не заслужује живот“.

Хитлер није говорио само о „расним законима“ него је и наглашавао да они одређују „победнички ход најбољих раса... и целокупни људски напредак“.

Значајна карактеристика националсоцијализма и фашизма уопште јесте *јака држава и панетатизам*. Идеја јаке државе произилази из национализма и реваншизма, јер се без такве државе националне амбиције не могу остварити. Држава треба да је не само јака него и да обухвата и затвара све поре друштва. Ради се о панетатизму. Тај панетатизам има две варијанте: *мусолинијевску*, у којој је главно снажна *државна организација*, која обухвата и држи у спрези све елементе друштва – *Stato totalitario*, и *хитлеровска*, у којој акценат није на државној организацији, него на народу, који је субјект државе – кад се говори о држави, говори се о народној држави. Народ је не само испред државе него је и изнад државе. Зато се и држава назива народна држава – *Volkstaat*.

Националсоцијализам и фашизам уопште карактерише и *култ армије и милитаризам*. Хитлер наглашава да је армија најмоћнија школа немачке нације. На питање шта немачки народ дугује армији, одговорио је: „да се то може резимирати у једној речи – све“. Култ армије долази отуда што она, истиче Хитлер, „укључује смисао одговорности без резерве“. Другачије речено, што је централизована, ауторитарна и ефикасна. Може се без претеривања рећи да је Хитлер свој политички систем елаборирао и по моделу армије.

Из култа армије произилази *милитаризам*, тј. *убрзано и тотално* наоружање. Ако се жели реванш, онда се треба наоружавати, јер се без велике војне снаге реванш не може остварити. Зато је Хитлер, одмах по доласку на власт, пошао путем убрзане милитаризације. Борбена парола милитаризације, коју је формулисао Геринг, гласила је: „Топови уместо маслаца“.

Милитаризам је допуњен *парадизмом* – установљавањем помпезних и импресивних парада, прво политичких припадника, а затим, и још више, војних парада. Све је то требало да импресионира, да сугерира јединство, моћ и одлучност, да пропагира и да шармира духове и масе. Нацисти и фашисти уопште показали су изузетно мајсторство за све такве радње.

Експанзионизам је значајна одредба нацизма и фашизма у целини. Та одредба је непосредни израз претходне – милитаризација се изводи ради експанзионизма, вођења ратова и освајања туђих територија. Експанзионизам се прво показује као борба за *животни простор* – *Lebensraum*, који Немачкој недостаје. Та борба је више значајна са становишта будућности него са становишта садашњости, јер се популација стално повећава и потребе за животним простором постају све

веће, а он сам се не повећава. „Запоседање многих територија и тла за насељавање прекобројних припадника народа поседује бескрајно много предности, нарочито ако се нема у виду садашњост, него будућност“. За Немачку, наглашава Хитлер, „једина могућност за спровођење здраве политике тла састоји се у стицању новог земљишта у самој Европи“. А у Европи, здрава политика тла усмерена је на Русију. „Ако је постојала потреба за земљиштем и територијом у Европи, онда се то могло углавном догодити само на рачун Русије. Онда је морао нови Рајх поново да крене у марш путем некадашњих витезова немачког реда да би немачким мачем немачком плугу обезбедио бразду, а нацији хлеб насушни“. Русија је Немцима увек била на нишану, јер их је привлачила како огромним пространством и природним богатством, тако и популацијом као радном снагом. За политику покоривања Русије, нагласио је Хитлер, „постојао је само један једини савезник: Енглеска“. Тог савезника треба платити сваком ценом, додао је. И тај став је схватљив, јер је Енглеска увек била главни противник Русије и јер је била моћна сила без које се велика и снажна Русија није могла победити.

У домену политике нацизам и фашизам се, најпре, показују као *радикални антикомунизам*. То укључује и потпуно одбацивање марксизма као теоријског утемељења комунизма. Одбацивање комунизма окосница је Хитлеровог нацизма. Антикомунизам је изражен како у програмском Хитлеровом раду *Моја борба*, тако и у свим његовим каснијим говорима. Он је тако снажно изражен да су многи савремени историчари и политиколози фашизам третирали као реакцију на Октобарску револуцију и бољшевизам. Међутим, такво објашњење није прихватљиво, јер фашизам није настао из антикомунизма него из ултранационализма. У ствари, није антикомунизам родио нацизам, него је, напротив, нацизам породило антикомунизам. Иако се они у Хитлеровој доктрини и у фашистичкој идеологији уопште преплићу, национализам је – макар у крајњем – увек испред антикомунизма.

Фашистички антикомунизам има двојакe изворе инспирације – доктринарне и историјско-практичне. Доктринарни, како је сам Хитлер истакао, садржани су у чињеници да је фашизам ултранационализам, а комунизам интернационалистичко учење. „Данашња Немачка јесте националсоцијалистичка држава. Круг мисли по којима се управљамо, у најсавршенијој је супротности са основном идеологијом Совјетске Русије. Националсоцијализам јесте наука која се односи искључиво на немачки народ. Бољшевизам пак вазда наглашава своју међународну мисију“.

С националног гледишта и са становишта будућности немачке нације марксистичко и комунистичко учење није само штетно него је и директно поражавајуће. Хитлер наглашава да је током 1913. и 1914. године у блиским круговима „изражавао уверење, да је питање будућности немачке нације, питање уништења марксизма“. То је објаснио „разарајућим деловањем ове науке“, тј. чињеницом да она „готово невидљиво, разара целокупне основе једног здравог привредног и

државног схватања“. Марксистичка наука довела је и до „унутрашњег пропадања немачког народа“. Она је „уништавач њиховог битисања“, а да то људи не схватају. Хитлерова анимозност према марксизму и большевизму изазвана је Октобарском револуцијом, деловањем немачке социјал-демократске партије и посебно, Новембарском револуцијом у Немачкој 1919. године, и њиховим утицајем на идеолошки и политички живот послератне Европе. Нацизам не представља само одређену реакцију на большевизам, него и својеврсно настајање большевизмске политике и практичне традиције. Он је, према Хитлеровом мишљењу, настављање најгорих теоријских елемената и најбруталнијих практичних поступака большевизма (најгрубље и најрадикалније настављање стаљинизма). Хитлер је тврдио да је комунизам најцрњи и најлогубнији политички систем и највећа опасност за човечанство. Смисао своје идеологије и практичне акције видео је у томе да свет спасе од црвене опасности.

Хитлеров антикомунизам јачао је са ширењем утицаја Коминтерне и јачањем Совјетског Савеза – његове економске и војне моћи, и порастом његовог моралног и политичког утицаја у свету, јер је Хитлеру, тако велика и моћна земља, била препрека за остварење његовог стратешког плана – похода на Исток. Могуће да је та околност, у каснијем периоду, била примарнија и значајнија од идеолошке анимозности.

Нацизам и фашизам нису само радикални антикомунизам него и радикални *антилиберализам*. Либерализам они одбацују као плуралистичку и практично неефикасну доктрину. Они их одбацују и зато што представљају завођење и обмањивање народа. Западне демократије Хитлер је окарактерисао као *плутократије* и најоштрије их је критиковао. У њима је видео институције старог света, које су превазиђене. Више од тога, он их није само исмејавао него и презирао. Оно што га је највише иритирало била је њихова млитавост и неефикасност.

Уместо парламентарне демократије, наглашавао је Хитлер, потребна је „германска демократија слободног избора вође с његовом обавезом за потпуно преузимање сваке одговорности за своје деловање и поступке“. Са либерализмом и либералном демократијом он одбацује и *парламентаризам*, као његов непосредни практични израз, а био је и против народних посланика, које назива „парламентарне вашке“. Парламентаризам Хитлер најпре одбацује из начелних разлога: „Не постоји ни један принцип, који је, објективно гледано, тако нетачан као парламентаризам“, али и због других слабости које су тој институцији својствене. Слабост принципа састоји се у већинском одлучивању, које „одбија ауторитет личности и на њено место поставља бројчаност ове или оне гомиле“. Друга слабост парламентаризма тиче се механизма одлучивања. „Колико овде може бити лоша једна институција владавине која последње право на одредбе преноси на један масовни скуп људи, од којих само један мајушни делић поседује знање и искуство по стварима о којима се расправља“.

Парламентаризам је, сматрао је Хитлер, неприхватљив и зато што се проблеми друштва гомилају и мењају, а посланици остају исти, па не могу ваљано да их решавају. Он га одбацује и због неодговорности самих посланика, као и због тога што посланици више воде рачуна о својој партији, него о судбини земље. Хитлер одбацује парламентаризам и зато што му је својствена „бесрамно развијена уметност лагања“, али и из националних разлога – јер немачки народ лишава своје будућности: „и како је свенемачки покрет својом парламентарном оријентацијом тежиште своје делатности, уместо на народ пренео у Парламент, изгубио је будућност; а зато је добио јефтине успехе тренутка“. Главно тежиште покрета – нагласио је Хитлер – не сме бити пребачено у Парламент, него у фабрике и улице.

Међу значајним одредбама националсоцијализма и фашизма налази се и *социјализам*. Нацисти и фашисти су се сматрали особеним социјалистичким покретима. Мусолини је, својевремено, био члан Социјалистичке партије Италије, па је чак уређивао и социјалистички лист „Avanti!“ („Напред!“) Свој социјализам он је наглашавао и кад је постао идеолог фашизма. У ствари, третирао га је као варијанту социјализма. Хитлер и његови најближи сарадници још више су наглашавали да су носиоци новог вида социјализма. Познати идеолог нацизма, Алфред Розенберг, наглашавао је да „Хитлер германизује социјализам“. Други челник националсоцијалистичког покрета, Јозеф Гебелс, отишао је још даље – перспективу нацистичког покрета везао је за социјализам. У свом дневнику је нагласио: „Нови националсоцијализам биће или социјалистички или га неће бити“.

Насупрот интернационалистичким видовима социјализма, Хитлер је свој социјализам третирао као *националистички*. И заиста, најбитнија особеност његовог социјализма је у томе што је *непосредно* и у *целини* у служби нације и национализма. *Друга битна карактеристика* националсоцијалистичког и фашистичког социјализма састоји се у томе што то није социјализам експропријације богатијих од стране сиромашних, него социјализам њихове сарадње – обједињавање предузетника и најамних радника у заједничке организације.

Упркос Мусолинијевом и Хитлеровом инсистирању да су националсоцијализам и фашизам облици социјализма, не ради се о социјализму, него о *елементима социјализма* и одређеној *социјалној политици државе*. Социјализмом се манипулише, јер је он као идеја модеран и погодан да се придобију радни и сиромашнији друштвени слојеви. Уместо социјализма, у националсоцијализму и фашизму уопште постоји држава социјалног старања, која води бригу о нижим друштвеним слојевима. И поред настојања да се држава уздигне изнад класа и да буде орган уједначавања друштва, основне, класне и имовинске разлике у друштву остају. Приватна својина се признаје, као и приватна предузетничка иницијатива. Оне се, ради социјалне помоћи нижим друштвеним слојевима, ограничавају, али ипак остају.

Немилосрдна борба фашиста и националсоцијалиста против свих видова левице и класних видова социјализма такође указује на то да је њихов социјализам псеудосоцијализам. Најзад, немогућ је социјализам који је непосредно и у целини у служби екстремног национализма, јер такав национализам, пре или касније, разлаже и уништава социјализам. Зато је нацистичко-фашистички социјализам социјалистичка демагогија и псеудосоцијализам.

Као облик политичке владавине, националсоцијализам и фашизам најреакционарнији су диктаторијални режим, који личност не само непосредно подређује систему него који и брутално газе најелементарнија људска права и слободе. То је неограничено ауторитарство, које елиминише сваку демократску традицију, што Хитлер нимало није сакривао. Током излагања свог програма, 3. фебруара 1933, у Војном штабу својих сарадника, он је као политички програм означио: „најизразитији ауторитет државног вођства... истребљење штеточине, рак ране народа – демократије“.

Са демократијом, Хитлер је одбацио и правну државу. Основа правне државе је једнакост грађана пред законом и владавина права. У Хитлеровој концепцији политичког система држава не само да није правна него је и само право деградирано на ниво споредног регулатора. Закон није регулатор индивидуалних права, него суверена воља вође, који је врховни судија и последњи арбитар. Тако негација демократије и правне државе води у неограничено свевлашће. У негирању демократске традиције и правне државе огледа се не само архиреакционарни него и антицивизацијски карактер фашизма.

Значајна карактеристика нацифашизма је *апсолутизација покрета*. Покрет је изнад свих осталих категорија и симбола – идеологије, политике, државе, па чак и саме партије. Све остале категорије проверавају се односом према покрету и доприносом успеху покрета. И сам вођа, који је синоним покрета, у крајњем, у служби је покрета. Све је у служби магнетизма и динамизма покрета, што, поред осталог, објашњава брзо омасовљење и велике успехе покрета.

Карактеристика нацизма и фашизма уопште јесте и *идолатрија* или *обожавање вође*. Подстрек за обожавање своје личности дао је сам Хитлер честим изјавама да га је само провиђење подстакло да се посвети политици и да ради на уздизању Немачке. Обожавање Хитлера почело је у његовој најближој околини. Први његови обожаваоци били су Гебелс и Хес, а затим, редом, и остали најближи сарадници. Идолатрија вође, из окружења, брзо је пренета на широке народне масе. Тако је обожавање вође постала општа обавеза. Идолатрија Хитлерове личности у масама се изражавала познатим френетичким узвиком: Хајл! Хајл! Хајл! (што значи Живео! Живео! Живео!) а идолатрија Мусолинијеве личности у френетичким узвимама: Дуче! Дуче! Дуче! Обожавање вође, наимае, сматра се пробним каменом патриотизма.

У оквиру значајних особености нацизма и фашизма у целини треба убројити и уочавање *значаја пропаганде и виртуозно манипулисање*

пропагандом. У ствари, нацифашисти су, не само пре свих политичких покрета, него и више од свих осталих покрета, уочили изузетан значај пропаганде, како за политички живот, тако и за друштвени живот у целини. Они су не само основали посебно министарство за пропаганду него су му дали и виши ранг од свих осталих министарстава. Поред тога, свог најобразованијег и најспособнијег руководиоца – Јозефа Гебелса, поставили су на чело тог министарства. Нацифашисти су се пропагандом у највећој мери и практично користили. На том плану они су не само антиципирани наше време него су, у вештини вођења пропаганде, фактички, били на нивоу наших дана.

Хитлер је на класичан начин указао шта је смисао пропаганде и како се њоме практично манипулише у властите сврхе. Уместо да утврђује објективну истину и да је обнародује, пропаганда треба да осмисли и наметне властиту истину. Нацисти су измислили и најбољи начин наметања своје истине – њено непрестано понављање. У том погледу, као класичне су остале Гебелсове речи да се лаж, која се сто пута понавља узастопно, прихвата као истина.

Нацизам и фашизам у целини битно карактерише и *културна ретроградност*, која се прво огледа у потцењивању образовања и одбојности према интелектуалцима. Хитлер је тврдио да образованост није значајна одредба официра и да образован официр представља противуречност. У потцењивању образованости отишао је тако далеко да је септембра 1943. забранио трупним официрима да користе своја академска звања.

Културна ретроградност националсоцијализма и фашизма у целини огледа се у непосредном подређивању књижевности, уметности и културе нацистичкој идеологији, у примењивању вулгарно-партијског критерија у оцењивању духовног стваралаштва, у онемогућавању прогресивних литерарно-уметничких остварења, у завођењу строге и беспоговорне цензуре у свим доменима културе, и слично. Културна ретроградност најпотпуније се изразила у нацистичком јавном спаљивању прогресивних и лево оријентисаних књига. Завршни израз те културне ретроградности представљају Герингове речи: „кад чујем реч култура ја се машини за револвер“.

Значајна одредба нацизма и фашизма уопште јесте *идеолошки апсолутизам*. Идеологија је неприкосновена и, као таква, свему осталом је надређена. То је крајње једноумље. Нема места ни за плурализам мишљења, ни за дијалог различитих мишљења. Ради се о ригорозном монизму у мишљењу и апсолутном јединству мисли и акције. Идеолошки апсолутизам довео је до бруталног обрачунавања са свима који другачије мисле и до потпуног духовног униформизма. Политички тоталитаризам допуњен је духовним, а духовни тоталитаризам допуњава и крунише политички тоталитаризам. Систем је јединствен у свим својим сегментима, а окосница јединства је ригорозно једноумље и политички тоталитаризам.

Битна карактеристика националсоцијализма и фашизма уопште је *антихуманизам*, који је непосредна последица шовинизма и расизма. Он се одбацује и у име борбе за опстанак и права јачег у међусобној борби. Тамо где се ради о бити или не бити нема места ни за хуманизам, ни за етику, ни за естетику. О хуманости се не може говорити у свету који је оптерећен најтежим борбама за опстанак, јер на крају побеђује увек само нагон за самоодржавањем. Пошто је рат најгрубљи вид борбе за опстанак, у њему се најмање води рачуна о хуманости. Молткеов став да се хуманост у рату своди само на краткоћу поступка, Хитлер је до краја радикализовао. Кратки поступак он је и универсализовао – примењивао га је не само у рату него и у мирнодопским условима када се радило о обрачунима са својим опонентима.

Антихуманизам се испољава и у томе што се етика елиминише из политике и што се политички циљеви остварују најбруталнијим средствима. На том плану националсоцијализам и фашизам су не само наставак него и *радикализовање макијавелизма*. Као пример Хитлеровог макијавелизма могу послужити његове бројне изјаве да циљ наоружавања, које он фаворизује, није рат, него обезбеђивање Немачке од непријатељских напада, да он жели мир, јер су Немци много крварили, да жели добре односе са свим суседним земљама, да кад му се задовољи један захтев, неће постављати други, и слично. Најбруталнији примери Хитлеровог макијавелизма су паљевина Рајхстага од стране нациста, 27. фебруара 1933, ради оптуживања комуниста да су то они урадили и бруталног обрачуна са њима, провоцирање рата са Пољском – напад на пограничну стражу и приказивање ствари тако као да су сами Пољаци агресори, и слично.

Значајна карактеристика националсоцијализма и фашизма је и *мизантропизам*, који је непосредна последица антихуманизма. Иако се фашистичка идеологија представља као хумано учење, које тежи да човеку обезбеди *рад, ред и мир*, она је *битно човекомрзилачка*, не само по свом шовинизму, расизму и антисемитизму него, чак, и по начину обрачуна с опонентима у својим властитим редовима, од којих је најпознатији Ноћ дугих ножева, у којој су ножевима убијени Хитлерови конкуренти и опоненти – Ернст Ремо и његове присталице. Националсоцијализам и фашизам су мизантропски по стрељању недужних талаца, масовном убијању ратних заробљеника, немилосрдном ликвидирању присталица левице и стварању концентрационих логора, у којима су терорисали и уништавали своје противнике – патриоте и прогресивне људе покорених земаља. Највиши израз националсоцијалистичког мизантропизма је *индустрија смрти* – крематорији и гасне коморе у којима су усмрћивали милионе људи, посебно Јевреје. Индустрија смрти, коју су прву нацисти изумели и ставили у погон, најсрамнији је изум нацизма и најдрастичнији пример њиховог антихуманизма и практичног мизантропизма. По доктринарној и практичној мизантропији, нацизам и фашизам остали су непревазиђени.

Нацизам и фашизам нису само идеологије националне обнове – стварања велике и јаке државе и обезбеђивања просперитета својим народима освајањем плодних европских простора него и идеологије *новог међународног поретка и светске доминације*. У ствари, Хитлер је био први државник који је имао визију новог светског поретка и који је употребио и сам термин *нови светски поредак!* („Националсоцијализам ће своју револуцију искористити за успостављање новог светског поретка“ – нагласио је Хитлер.) Нови светски поредак требало је да буде светска универзализација нацифашистичке идеологије, или светска реализација нацифашистичког поретка. Освајање Русије требало је да буде прва фаза Хитлеровог светског експанзионизма, а друга фаза била је намењена осталим европским земљама и Европи у целини. Немачко господство Европом Хитлер није планирао на столећа, него на хиљаду година. Иза немачког господства Европом требало је да уследи немачко господство светом.

Анализа конститутивних елемената нацистичке идеологије даје за право да се фашизам окарактерише као најмрачнија политичка идеологија и као најреакционарнији друштвено-политички систем модерне историје.

Оживотворење идеологије и изградња диктаторијалног политичког система

Ако је настанак нацизма као политичке идеологије непосредно везано за пораз Немачке у Првом светском рату и тешке мировне услове које је она морала да прихвати, долазак нациста на власт непосредно је везан за велику економску кризу 1929. године, која је захватила капиталистички свет, и која је у Европи најтеже погодила Немачку. Економску основу доласка Хитлера на власт чини свеопшти економски дебакл, који се састојао у економској стагнацији, огромној незапослености (осам милиона незапослених), недостатку роба, сталном расту цена, нечувеној инфлацији и сиромаштву великог дела народа. Сам Хитлер је назначио основне чиниоце који су омогућили да се нацизам конституише као покрет и да себи обезбеди политичку власт.

Нацисти су дошли на власт и зато што је ситуација била бремениста *социјалним противуречностима*, које су фаворизовале немачку левицу, па је десница хтела да, фаворизујући Хитлера, онемогући левицу да дође на власт. Хитлер је дошао на власт јер је био најенергичнији борац против динамизирања левнице и најпоузданија заштита деснице. Изван те идеолошко-политичке компоненте његов успон на власт остаје необјашњив.

Победи нацизма допринело је и *политичко стање* Немачке после њеног пораза у Првом светском рату и груписање и офанзива деснице, подржавање деснице од стране привредне и финансијске аристократије, вешто манипулисање владајућих кругова у потискивању левих снага и у фаворизовању Хитлера, политичка пометња у делу народних слојева,

и слично. Оно што је више од свега тога помогло Хитлеру да дође на власт био је расцеп левице и супротстављеност њених главних представника – комуниста и социјал-демократа, која је попримила драстичне форме. Комунистичка интернационала, и са њом Комунистичка партија Немачке, третирали су социјал-демократе као „социјал-фашизам“ и као директне помоћнике Хитлерових похода, а социјал-демократи су комунисте третирали као противнике вајмарске демократије и ауторитарце, и изједначавали су их са нацизмом. Још више, они су ишли тако далеко да су опасност од комунизма стављали испред опасности од фашизма. Пошто су главне леве снаге – комунисти и социјал-демократи – биле у антагонизму, самостални отпор Хитлеру путем генералног штрајка или уличних демонстрација није могао да има никакве могућности.

Победи нацизма допринело је и *духовно стање* народа – криза духа, опште разочарење, пад морала, општа апатија и незнање. Немачки народ је у сваком погледу био дотакао дно, а кад се дотакне дно, важније је да се крене него куда се иде. Доласку Хитлера на власт много је допринела и ерозија одговорности у друштву и свеопшта нестабилност и лична несигурност. Стање је било такво да су друштвене регулативе биле поремећене и да се људи нису осећали безбедним не само политички него и правно. А, кад људи западну у такво стање, онда је најприхватљивији онај ко нуди безбедност и личну сигурност. Хитлер и нацисти су победили јер су обећали унутрашњи мир и сигурност, што је привукло оне који су се бојали личне несигурности и социјалних потреса, затим што су обећали спољну безбедност, коју ће гарантовати јака армија и снажна држава, и, најзад, што су обећали „светле перспективе за будућност земље и народа“. Народ се определио за Хитлера не стога што је сматрао да је његов програм добар, него што је тај програм, у насталим условима, сматрао за мање зло.

Долазак Хитлера на власт не може се објаснити само наведеним објективним условима, који су га фаворизовали. Хитлер и хитлеровци дошли су на власт јер су наведене повољне објективне услове и околности брзо, лако и веома успешно искористили. Они су нашли основну карику – реваншизам и експанзионизам, ради успона и процвата Немачке – који омогућавају отклањање деморализације и излазак из незнања. Формулисали су парола борбе која је људима вратила веру у будућност и која их је подстакла на живу практичну ангажованост.

У освајању власти, Хитлеру и његовим сарадницима много је помогла и њихова добро организована, дисциплинована и милитантна партија, као и снажна, синхронизована и веома сврсисходно вођена пропаганда. Поред тога, у освајању власти много им је помогла и вешта тактика политичке борбе – умешност разједињавања и дискредитовања политичких противника, и успешно обезбеђивање властитих политичких поена, смелост у борби и способност уцењивања одлучујућих државно-политичких чинилаца. Поред веште тактике борбе, много му је помогла безобзирност и бескрупулозност у остваривању циљева. Осим тога, и међународни чинилац који му је ишао у прилог – фаворизо

вање борбе против комунизма, а запостављање опасности од фашизма. У ствари, Хитлер је успео да дође на власт јер су европске владе крајем двадесетих и током тридесетих година биле тако опседнуте борбом против комунизма да су напосто изгубиле из вида опасност коју представља фашизам. Осим свих тих околности, Хитлер је могао на власт да дође легалних путем и благодарећи неким општим околностима.

Политичка нестабилност у земљи, закулисне игре у политичком врху, честе смене влада, конфликт између канцелара Брининга и конзервативног фон Папена, наклоњеног Хитлеру, који се завршио оставком Брининга и именовањем Папена за канцелара, и, затим, закулисна борба фон Папена против новог канцелара, генерала Шлајхера, који је поднео оставку, догађаји су који су омогућили да Хитлер ступи на сцену и да се решење политичке кризе нађе у његовом именовању за канцелара. То именовање Хитлер је и сам олакшао тиме што је прихватио да влада, којој ће бити на челу, буде коалициона влада. Рајхсканцелар – маршал Хинденбург, 30. јануара 1933, именовао је Хитлера за председника немачке владе.

Социјална основа Хитлеровог програма је хетерогена. У њој постоје две групације – оне које су по социјалном и економском обележју саме тежиле Хитлеру, и оне које је Хитлер, својим национализмом и експанзионизмом шармирао и привлачио. Прву групу чинили су пролетеризовани делови средњег слоја, које је економска криза 1929. године упропастила, који су изгубили поверење у традиционалне политичке партије и који су у Хитлеровом социјалном политичком програму видели решење својих невоља. Другу групацију чинили су средњи слојеви, које је више шармирао патриотизам и политички програм велике и стабилне Немачке, него Хитлеров економски програм. Ту спадају приватни предузетници, трговци и занатлије, државни службеници, део интелигенције – наставници, професори, учитељи, студенти и омладина. Та групација је била бројнија од претходне.

Поред нижих и средњих слојева Хитлера су подржавали одређени кругови из виших друштвених слојева – војних врхова, привредног живота, банкарских и финансијских институција, као и део високе буржоазије. Он је имао симпатизера чак и из редова аристократије. Нижи слојеви пали су у његов покрет да би их извео из беде и безнађа, а виши да би их одбранио од најезде нижих и сачувао постојећи класни однос. Дакле, Хитлер је могао доћи на власт и власт несметано одржавати зато што је подршку имао не само са једне, него са разних страна друштва, тј. из свих друштвених слојева. Али, у тој подршци доминирали су средњи слојеви у најширем смислу те речи. Они су били најшира социјална база фашизма.

Хитлер је био не само креатор идеологије него и непосредни субјект и аниматор целокупне политичке активности. За себе је рекао да је човек „са чврстом гвозденом вољом у срцу“ и да „ништа не ради напола“. „Кад се једном упутим једним путем, онда тим путем идем до краја“ – нагласио је. По доласку на власт, он је то и практично потврдио.

Одлучност, брзина и ефикасност са којом је своју доктрину оживотворио више су него изненађујући. Али, изненађујући су и безобзирност и бескрупулозност којом је то постигао. У ствари, све своје успехе и успоне постигао је не само гвозденом вољом и политичком умешношћу него и макијавелизмом и политичком бруталношћу.

Од доласка на власт сва Хитлерова одлучност била је усмерена на елиминисање немачке демократске традиције, обрачун са политичким противницима, изградњу диктаторијалног политичког система и остварење апсолутне личне власти. Сам ток догађаја и Хитлерове практичне активности то убедљиво показују.

Ради обрачуна са комунистима и левом опозицијом у целини, нацисти су 27. фебруара 1933. подметнули пожар у Рајхстаг. То паљење Хитлер је одмах искористио да се брутално обрачуна са демократским традицијама немачког народа. Наредног дана, 28. фебруара, донет је указ којим се укидају основна људска права – јавна окупљања, слобода штампе и друго, и који допушта да се употребе све мере у борби против комуниста и марксистичке пропаганде. После тога настала су хапшења комуниста и левих снага, која су достигла број од око 20.000 лица. Хитлер је 1. марта издајствовао да се донесе указ којим се подстицање на штрајк третира као дело високе издаје, а потом је припремио нацрт закона о неограниченим овлашћењима. Да би обезбедио потребну већину у Рајхстагу, која би тај закон изгласала, Хитлер је – користећи ограничавање људских слобода, уклонио комунистичке посланике одвођењем у притвор, и тиме онемогућио да учествују у гласању. После тога отпочео је кампању против социјал-демократа. У дебати, која је 28. фебруара 1933. око тих овлашћења у Рајхстагу вођена, Хитлер је оптужио социјал-демократе не само за завере и издају земље него, чак, и за пораз Немачке у Првом светском рату. Пошто је тако обезбедио потребне услове, закон је усвојен 24. марта 1933, чиме је Хитлер добио неограничену власт у земљи, што значи и право да мења устав.

После усвајања закона о неограниченим овлашћењима, за 5. март заказани су избори и отворена је изборна кампања, која се одвијала у мучним условима, у клими притисака и бруталних међусобних обрачунавања. Изборној кампањи Хитлер је посветио изузетну пажњу – обилазио је земљу чак и авионом, држао је говоре, мобилисао активисте своје партије, оркестрирао пропаганду и користио полицијске притиске. Током изборне кампање више друштвене слојеве плашио је комунизмом, а средње и ниже хаосом, ако он не победи. Да би побољшао могућност да остане на власти, Хитлер је успоставио савез са неким мањим националистичким и реакционарним партијама. Посредством тога, на изборима је постигао велики успех – добио је 17,2 милиона или 43,9 одсто гласова. На основу тих изборних резултата рајхсканцелар, маршал Хинденбург, именовao је 23. марта 1933. Хитлера за председника немачке владе.

После избора, прва Хитлерова брига била је настављање обрачуна с опозиционим снагама и дограђивање диктаторијалног политичког

система. У марту 1933. почео је стварати концентрационе логоре за све опоненте и неподобне, који су наредне године стављани под контролу полиције. Средином априла 1933. донет је закон о реорганизацији државне службе, чија је сврха била да се из државне службе уклоне сви неподобни и непоуздани службеници и да се замене присталицама нацистичког режима. Закон је имао за циљ и да васпитање и образовање очисти од неподобних васпитача и да школство и просвету подреди нацистичкој идеологији. У априлу Хитлер је створио тајну полицију – Гестапо, која је требало да чува систем и да се брутално обрачунава са његовим противницима. Убрзо после стварања Гестапоа, Хитлер је предузео завршни обрачун са комунистима и левим партијама. Комунистичку партију је забранио 2. маја, а истом уредбом забранио је и синдикате. Синдикални шефови, који се нису приклонили – били су затворени.

Иза тога, сви синдикати су укључени у Немачки фронт рада. Хитлер је 4. јула забранио социјал-демократску партију, а њене посланике избацио је из Рајхстага. Десет дана касније, 14. јула, донет је Указ којим се Национал-социјалистичка партија проглашава једином партијом у земљи. Тиме је озваничена једнопартијска владавина.

Током јула 1933. Хитлер је са папом Пијем XI потписао конкордат. Тиме је постигао две значајне ствари – обезбедио је подршку хришћана и признање цркве постојећег стања у Немачкој. Тим конкордатом и Ватикан је добио значајан поен, јер је, како је сам папа изјавио, црква у Хитлеру добила „бескомпромисног борца против комунизма и нихилизма“.

На Хитлеров захтев Рајхстаг 1. децембра 1933. донео је Закон којим се обезбеђује „јединство партије и Рајха“. Тим законом Хитлерова власт у партији се знатно појачава а сама партија се строго хијерархизује и централизује. После тога се оснивају партијске школе, чији је циљ „да младе људе солидним национал-социјалистичким васпитањем припреми да служе Рајху, народу и држави“, и посебне школе за руководећи кадар, од којих је била најпознатија „Школа Адолф Хитлер“.

Ради централизације државне власти и јачања Хитлерове личне власти 30. јануара 1934. донет је закон којим се функције руководиоца националних држава напосто укидају, а челници земаљских влада претварају у чиновнике који раде под руководством централне власти. На тај начин федерализована немачка држава замењена је централизованом и хијерархизованом државом. Да би обезбедио јединство војске и ставио је под своју непосредну контролу Хитлер је 30. јуна 1934. на најбруталнији начин уклонио Ернста Рема, свог најближег сарадника у армији и најопаснијег конкурента. У ноћи 30. јуна, која је позната као Ноћ дугих ножева, Рем и његови најближи сарадници били су брутално убијени.

После свих тих брзих и великих успеха Хитлеру је преостало да постигне и последњи – да дође на чело државе. И та амбиција му се брзо остварила. После смрти председника Републике – маршала Хинден-

бурга, 2. августа 1934, заказан је плебисцит за то упражњено место. Хитлер је објавио кандидатуру и у изборној кампањи користио како своју агитациону вештину и своју говорничку надареност, тако и подршку организација и својих присталица. На референдуму је постигао велики успех – добио је 80 одсто свих гласова. На основу тога, он је 19. августа 1934. постао шеф државе. Пошто је већ био канцелар, тј. шеф владе, акумулирањем нове функције осигурао је тоталну власт у земљи.

Међу мерама које је Хитлер предузео ради дограђивања новог политичког система спада и обрачун са наслеђеним немачким парламентом – Рајхстагом. Третирајући Рајхстаг као неефикасну и за нацију бескорисну институцију, распустио га је 1. априла 1935. и заменио новим, који је лишио представничке и законодавне функције. У ствари, тај нови рајхстаг, убрзо после конституисања, донео је указ да сву законодавну власт преузима империјална влада, што је практично значило Хитлер и његова влада. Хитлер није само Рајхстаг лишио законодавне функције, него га је свео на најобичнији подијум, са којег је Немцима држао пропагандне говоре и саопштавао им своје историјске одлуке. Тако је парламентаризам замењен принципом вође као врховног арбитра.

Да би национал-социјалистичкој партији и њеним активистима омогућио да продре у све поре друштва и, посредством тога, ојачао своју суверену власт, Хитлер је оснивао велики број организација, које су биле трансмисије нацистичке партије, као што су: организација ратних ветерана, организација ратних инвалида, организација жена, организација деце и младића, организација Немачки фронт рада, студентска организација, организација предавача и наставника, организација правника, лекарска организација, удружење техничара, удружење аутомобилиста, удружење авијатичара, организација функционера, организација социјалне помоћи, организација спорта и забаве, и друго. Каква је то била подршка нацистичкој партији и Хитлеру лично показује чињеница да су те организације окупљале око 26 милиона чланова.

Кад је обезбедио потпуну друштвену хегемонију партије и суверену личну власт, Хитлер је започео обрачун са Јеврејима. У вези с тим, припремани су и доношени закони којима се Јевреји дискриминишу, односно којима се ограничавају функције и позиви које они могу да обављају, њихов приватни живот и њихова људска права. Лишавајући Јевреје држављанства, Хитлер је онемогућио не само њихов утицај на јавни живот него и њихову опозициону делатност.

Упоредо с елаборацијом диктаторијалног политичког система и апсолутне личне власти, Хитлер је радио и на остваривању спољнополитичких планова и задатака које је раније био назначио, што је постигао гажењем одредаба Версајског мировног уговора. Почетком октобра 1933. Немачка је напустила Међународну конференцију о наоружању. Дванаестог маја 1934. донет је План изградње ратне

морнарице, 14. маја Немачка је иступила из Друштва народа, а 16. маја Рајхстаг је донео закон о одбрамбеним снагама, тј. о увођењу војне обавезе, којим се утврђује да Немачка у мирно време има 500.000 војника.

Заплашене Хитлеровим гашењем одредаба Версајског мира, силе победнице и потписнице тога мира – Француска, Енглеска и Италија, одржале су од 11. до 14. априла 1935. конференцију ради разматрања мера које треба предузети против Немачке. Иако је конференција трајала скоро четири дана, а расправљало се изузетно важно питање, учесници нису успели да усагласе гледишта о мерама којима треба спречити гажење Версајског мира, па су се разишли без конкретне одлуке. Три дана касније – 17. априла, и Друштво народа се позабавило истим питањем, али ни оно није донело никакве конкретне закључке, ни одредило било какве мере да се Хитлер обузда. Тада су силе победнице учиниле *фаталну погрешку*, јер тада Немачка још увек није била велика војна сила, а углед Енглеске и Француске био је веома велики. Поред тога, њихове одлучне мере против Хитлера наишле би на широку подршку.

Неодлучни став сила победница подстакао је Хитлера да гажење Версајског мира још одлучније настави. Али, да би сакрио своје праве намере и умирио међународно јавно мњење, давао је веома мирољубиве и умирујуће изјаве. За увођење војне обавезе и установљавање стајаће војске рекао је да то не чини ради угрожавања других народа, него да би Немачкој обезбедио равноправност у том домену. Иако се стварно припремао за реванш и за рат, изјавио је да не жели рат „јер нема тог европског рата у коме би Немачка имала ма шта да добије“.

После доношења закона о одбрамбеним снагама, уследила је убрзана милитаризација – стварање велике народне немачке војске и производња одређеног наоружања. Милитаризацију су свесрдно подржали индустријалци и привредници, који су, заједно с банкарима били не само Хитлерови сарадници у остваривању плана милитаризације него и веома значајни финансијери тог плана. Са фаворизовањем индустрије наоружања – производње топова и тенкова, почела је и убрзана изградња војних ауто-страда и модерних аеродрома.

Убрзана милитаризација није спровођена само у области индустрије и привреде него и у домену науке. На томе су радили како научни институти из тог домена, тако и одговарајуће катедре на Универзитету. Благодаревши убрзаној и синхронизованој милитаризацији, Немачка је добила не само јаку и кадровски веома опремљену армију него и најмодерније наоружање. За свега пет година постала је прва европска војна сила. Милитаризација индустрије и привредног живота земље повећала је запосленост и допринела консолидовању економског живота. С војном силом првог реда, Немачка је постајала и прворазредна привредна сила, а тај војни и привредни успон пратила је све већа идејна хомогенизација друштва и све изразитија сврсисходна политичка акција народа.

Брзи и свестрани успон Немачке импресионирао је не само немачке грађане него и бројне иностране државне и политичке кругове. Десно оријентисана штампа западних земаља писала је веома повољно о Хитлеру и његовим зачуђујућим успесима, а наклоњени западни државници и политичари почели су да долазе Хитлеру у походе да би му изразили признања и честитке. Тако је Хитлера посетио бивши британски премијер Лојд Џорџ 27. октобра 1937. године. Код Хитлера је био и војвода од Виндзора, посетили су га и њему наклоњени државници – принц Павле Карађорђевић, бугарски краљ Борис, мађарски регент Хорти, румунски краљ Карол, и други. Поред одавања признања, те посете су биле срачунате и на додворавање Хитлеру и изналагање политичких аранжмана са њим.

Снага и углед Хитлерове Немачке подстакла је популаризовање и ширење нацистичке идеологије и формирање фашистичких покрета у европских државама. Фашизација политике и успостављање профашистичких режима започело је у Мађарској, Румунији и Пољској. Талас фашистичког утицаја заплуснуо је и Краљевину Југославију. Поред директних фашистичких покрета као што су били Димитрија Љотића и Хоцере, профашистичке тенденције јавиле су се у круговима грађанске деснице. То посебно важи за шефа ЈРЗ – Милана Стојадиновића, који је убрзо постао председник Југословенске владе и који је испољавао амбиције да буде југословенски *фирер*. Утицај нацизма продро је и у војни врх земље. Поједине кругове шармирао је до те мере да је генерал Милан Недић због тога морао да буде смењен са функције начелника Генералштаба Југословенске војске. Своје окретање Немачкој симпатизери су правдали не само просперитетом Немачке него и потребом одржавања пријатељских односа са њом ради избегавања рата, јер је земља за рат неспособна, и слично. Хитлерова Немачка импресионирао је и шармирала не само одређене политичке и војне кругове земље него и самог принца регента Павла Карађорђевића. Од 1935. године у земљи је убрзана поларизација на *патриотске и антифашистичке* снаге и на *профашистичке* снаге. Тај процес је подстакло Седми конгрес Комунистичке интернационале, одржан августа 1935, који је указао на претећу опасност од фашизма и позвао на стварање широког јединственог народног фронта ради борбе против фашизма, као и делатност КПЈ, која се у том правцу све више ангажовала. Процес диференцијације на патриотске и антифашистичке снаге и профашистичке снаге подстицала је и делатност патриотских политичких странака у земљи – демократске, земљорадничке, и друге, као и западна антифашистичка пропаганда, која се све више осећала. Тако је диференцијација на профашизам и антифашизам све више постајала *окосница* политичког живота у земљи.

Процес диференцирања на профашизам и антифашизам убрзано се одвијао и на међународном плану, што се видело не само по идеолошком повезивању него и у међународној политици (стварање и учвршћивање антифашистичких државних савеза, и друго). Убрзано диференцирање на профашизам и антифашизам подстакло је Хитлера да се још више

ангажује на обједињавању фашистичких земаља. Да би их и идеолошки чвршће објединио, он је Јапану понудио закључење антикоминтерновског пакта, који је закључен 1936. године. Том пакту је приступила и Италија, а циљ му је био не само борба против утицаја Коминтерне и њене антифашистичке пропаганде него и борба против Совјетског Савеза, као социјалистичке земље и патрона Коминтерне. Пакт је говорио и о интернационалним претензијама фашистичке идеологије – њеној интернационализацији.

Фашистички ратни походи

У јек убрзане идеолошке диференцијације на профашизам и антифашизам започели су и први фашистички агресивни походи. Да би Италији обезбедио колоније Мусолини је 1935. године извршио агресију на Абисинију, коју је наредне године сасвим покорио. Приликом те агресије, европске демократије и Друштво народа испољили су изненађујућу неодлучност – остали су на вербалним осудама и на полумерама. Чак и санкције, које су најзад примењене, нису биле интегралне и одлучне – нису се односиле на забрану петролеја, што би италијанског агресора најтеже погодило. Изолација Италије, која је после рата уследила, појачала је њено везивање за Немачку и створила је основу за њихове заједничке освајачке планове.

И трећа фашистичка држава – Јапан, решила је у то време да проблем животног простора решава оружаном агресијом. Пошто је 1933. године наметнуо свој протекторат Манџурији и напустио Друштво народа, Јапан је 1937. године напао Кину, и заузео Шангај и Нанкинг и луке на југоистоку земље. Упркос отпору кинеске армије, делове кинеске територије ставио је под своју власт. Оба та рата остала су периферна – нису изазвали шире ратне конфликте, али су обелоданили агресивну и освајачку политику фашистичких држава.

У време фашистичких агресија у Африци и Азији, дошло је до прве оружане конфронтације фашизма и антифашизма у Западној Европи – на шпанском тлу. Ради успешне борбе против политичке реакције, шпанске прогресивне политичке снаге и организације оствариле су демократски народни фронт, који је на изборима 6. фебруара 1936. донео победу. После победе, формирана је прогресивна влада, коју су подржавали комунисти и социјалисти, анархисти и синдикалисти. Револуционарна влада је одмах започела демократске реформе – амнестира-рала је политичке затворенике, спровела аграрну реформу, побољшала положај радних слојева, и слично. Тај револуционарни демократски курс заплашио је реакционарне снаге у земљи – цркву, аристократију, спахије и крупну буржоазију, а нарочито је узнемирио војне кругове, који су били залога политичке реакције, па их је подстакао да се обједине и ступе у оружану акцију.

Да би прекинули започети револуционарно-демократски преображај, војна групација, предвођена генералом Франком, уз подршку

политичке реакције, organizovala je noћu, između 17. i 18. avgusta 1936, pobunu u Španском Мароку и на Канарским острвима. Демократске и патриотске снаге успеле су да побуну угуше у Мадриду, Барселони, Сан Себастијану и другим деловима Шпаније, али су се пучистичке снаге одржале у Мароку, Навари, делу старе Кастилије и на југу Шпаније. Да би својој побуни обезбедили успешан исход, пучисти су затражили помоћ и интервенцију фашистичких земаља, коју су убрзо и добили. Уместо помоћи легалној шпанској влади и антифашистичком фронту, западне демократије су се определиле за немешање. Чак се и француска социјалистичка влада Леона Блума определила за политику немешања, што је, у ствари, било посредно помагање побуњеника. Тако су патриотске снаге Шпаније у почетку морале да се саме боре за очување демократије и самосталност земље.

На фашистичку интервенцију, комунисти, левица и антифашистичке снаге организовале су слање добровољаца из разних европских земаља, који су у великом броју пошли у Шпанију да шпанском народу помогну у борби за националну самосталност и социјални прогрес. Из 53 земље, у Шпанску републиканску армију стигло је око 30.000 добровољаца, међу њима и 1.200 југословенских бораца. Од њих су створане и интернационалне бригаде, које су се бориле раме уз раме са републиканском армијом против фашистичке најезде. У бици за Мадрид те снаге су формулисале познати борбени слоган: *No p'asáran!*, који је постао знамење борбе против фашизма и стекао међународну употребу. Беспримерним херојством патриотске и антифашистичке снаге су успеле да Мадрид одбране. Али, ако су добиле једну значајну битку, оне нису имале снаге да извојевају ратну победу. Бројнија, технички опремљенија и у борби сналажљивија франкистичка армија успела је да раздвоји републичку територију на два дела, од 18. марта 1939. заузме Мадрид и да, на крају, овлада Шпанијом. После победе франкисти су се ужасно реванширали (масовна стрељања, затварања, слање у концентрационе логоре, и слично), што је био један од најбруталнијих обрачуна нашег времена.

Иако су револуционарно-демократске снаге на шпанском тлу поражене, шпанска антифашистичка епопеја задобила је међународни углед и признање. То је било најзначајније антифашистичко бојиште до великог рата 1939. године. Шпанија је била не само колевка антифашистичке борбе него и школа формирања антифашистичких првобораца, који су имали велики значај у борби против фашизма у више европских земаља, па и код нас.

Иако је обилато помагао Франков заверенички фронт против шпанске демократске републике, Хитлер у то време није још био одлучио да своје циљеве постиже оружаном борбом. Свесан своје огромне војне и привредне моћи, сматрао је да своје амбиције може да задовољава мирним путем – притисцима, уценама и тактиком свршеног чина, па се на то оријентисао. И у том случају почео је с гажењем одредаба Версајског мировног уговора, а та акција је била изненађујуће

брза и успешна. Хитлер је, прво, 7. марта 1936, поново окупирао леву обалу Рајне, а две године касније, 10. марта 1938, анектирао је Аустрију. Убрзо затим, поставио је питање Судетске области, насељене Немцима, која је била саставни део Чехословачке. И у том случају радило се о томе да се Немци окупе и учине саставним делом „велике Немачке“.

Природно је било очекивати да ће Енглеска и Француска, као бивше победнице Немачке у рату 1914–1918. године и гаранти Версајског мира 1919. године, не само устати у одбрану мировних одредаба које је Хитлер буквално газио него и да ће учинити све што је у њиховој моћи да га обуздају у остваривању његових планова. Али, десило се супротно – уместо пружања одлучног отпора Хитлеру, оне су и у том случају његово гажење Версајског мира толерисале и прећутно одобравале. Судетска криза, коју је Хитлер 1938. године драматизовао, показала је да су те земље спремне не само да толеришу Хитлерове захтеве него и да му чине уступке. Тако је, ради решавања судетског питања, у Немачку допутовао енглески премијер Невил Чемберлен, који се 22. септембра 1938. састао са Хитлером. Из истог разлога у Немачку је дошао француски премијер Едуард Даладије, а ради учешћа на конференцији и италијански вођа Бенито Мусолини.

На конференцији, одржаној у Минхену, учесници су 29. септембра постигли споразум према којем је Судетска област уступљена Немачкој. Они, при томе, нису знали да је Хитлер већ био донео одлуку да окупира и целу Чехословачку. Ту своју намеру убрзо је и остварио – 15. марта 1939. немачке трупе су ушле у Праг, а затим су окупирале Чешку и Моравску. Месец дана касније, 7. априла, Мусолини је анектирао Албанију. Пошто су им идеологије и стратешки циљеви били исти, Хитлер и Мусолини су 22. маја 1939. потписали „Гвоздени пакт“, којим су се најтешње повезали и своје снаге узајамно ојачали. Поред тога, пакт их је подстакао и на нове ратне подухвате.

Ако је Хитлерова и Мусолинијева офанзива очекивана и разумљива, дефанзива Енглеске и Француске је, на први поглед, сасвим неразумљива и зачуђујућа. За прећутно одобравање Енглеске и Француске Хитлерових гажења одредаба Версајског мира и за њихово излагање у сусрет његовим новим захтевима могућа су два објашњења: *прво*, да су Енглеска и Француска биле неспремне за рат са Хитлером, што је, неоспорно, тачно, и *друго*, да су оне совјетски комунизам сматрале за већу опасност од фашизма и да су у Хитлеровој Немачкој виделе силу која може да заустави продор Русије и која ће се за њихов рачун борити против Совјетског Савеза. Повлађивање Хитлеру имало је за циљ да га одврати од Енглеске и Француске и да га окрене и гурне на Совјетски Савез. То су потврдили и неуспели преговори Енглеске и Француске са Совјетским Савезом о потписивању пакта о узајамној безбедности, који није потписан њиховом кривицом. Тај идеолошко-политички разлог јесте *истина вишег реда*.

Прећутно толерисање Хитлеровог гажења одредаба Версајског мира од стране Енглеске и Француске објашњава се и тиме што су оне

више мислиле о стварању новог светског поретка – доминацији либерализма у свету, него о одлучном обуздавању Хитлера. А тај нови светски поредак могао се изградити само међусобним ратом и уништењем два идеолошка опонента – фашизма и комунизма. Зато су Енглеска и Француска избегавале сукоб са Хитлером и настојале да га усмере на Совјетски Савез. Идеја новог светског поретка била је и касније присутна у стратегији борбе Енглеске и Француске против Хитлера и њихове сарадње са Совјетским Савезом у тој борби.

Пасивно понашање Енглеске и Француске и прећутно толерисање његових анексионих аката подстакли су Хитлера да убрзо иступи са већим захтевима и обимнијим подухватима. Недељу дана после окупације Чешке, 21. марта, покренуо је питање слободног града Данцига и коридора, с намером да га припоји Рајху, а 22. марта Рајху је присјединио област Мемел. После тих окупација, Велика Британија је схватила да се Хитлер тиме неће задовољити и да ће следећа жртва његове агресије, по свој прилици, бити Пољска. Зато је 31. марта 1939. Пољској дала гаранције да ће јој, у случају угрожавања независности, свим силама притећи у помоћ. Исти став заузела је и Француска. Из истог разлога, 13. априла, Енглеска је дала гаранције Грчкој да ће се, у случају да буде угрожена, ангажовати у њеној одбрани.

Са окупацијом Чешке и Моравске, рекао је Хитлер, „постављена је основа за акцију против Пољске“, која је била део источног подручја који је требало да служи као животни простор Немачке. Други разлог Хитлеровог напада на Пољску било је то што је њено освајање отварало врата и олакшавало даља освајања животног простора – оног у Русији. Најзад, трећи разлог Хитлеровог напада на Пољску био је, како је сам нагласио, страх да ће га Пољска напасти у случају његовог сукоба са Западом. Руковођен тим разлозима, 9. маја 1939, одлучио је да нападне Пољску, под условом да ризикује рат са Енглеском и Француском.

Пошто је крајем пролећа 1939. већ било сасвим јасно да предстоји шира Хитлерова акција, која може довести до општег конфликта, Совјетски Савез је Енглеској и Француској понудио закључење пакта о узајамној одбрани, која би отклонила ратну опасност. Оне су прихватиле да о том предлогу разговарају, па је англо-француска делегација, 11. августа 1939, отпутовала у Москву. Али, иако је ситуација захтевала хитна и одлучна решења, англо-француски делегати су преговоре отежавали и одуговлачили надајући се да ће Хитлера усмерити на Совјетски Савез, или да ће Совјетски Савез довести у ситуацију да „вади кестење из ватре“ за рачун западних сила.

Неповерљив према Енглеској и Француској, иритиран њиховим одгађањем потписивања пакта и, уз то, уверен да су Енглеска и Француска исувише слабе да се понесу са Хитлером и да су слабашан војни савезник, Стаљин је, истовремено, покренуо преговоре са Немачком, који су завршени пактом Рибентроп–Молотов, потписаним у Москви 23. августа 1939. године. Тим пактом Немачка и Совјетски Савез су усагласили своје интересе и акције у односу на Пољску. Када

су сазнале за немачко-руски споразум, западне силе су зажалиле што нису потписале пакт са Совјетским Савезом, јер су схватиле да ће немачко-совјетски споразум испасти на њихову штету.

Да би подржала Пољску у случају њене очекиване угрожености Енглеска јој је 25. августа дала гаранције којима се обавезала да ће у случају рата устати у њену одбрану. Том пакту се придружила и Француска, а Енглеска је њиме знатно оснажила своје раније обавезе према Пољској.

Упркос подршци коју су Енглеска и Француска обећале Пољској, у решености да је освоји Хитлер је испољио такву непопустљивост да га ни понуда британског премијера од 22. августа да се спор реши преговорима и мирним путем, ни апели председника Рузвелта од 24. и 25. августа, ни апели римског папе од 24. и 31. августа, ни апели француског премијера Даладјеа од 26. августа нису успели од те намере да одврате. Да остане тако непопустљив допринео је и Геринг, који је важио као специјалиста за Енглеску и који га је уверавао да она, као и Француска, неће реаговати ни поводом инвазије Пољске.

Обрачун са Пољском био је Хитлеру утолико лакши што је 23. августа склопљен споразум Рибентроп-Молотов о заједничким интересима и акцијама у Пољској, јер га је ослободио погубне борбе на два фронта. Иако је био охрабрен тим пактом, Хитлер ипак није хтео да према Пољској иступи као отворени агресор. Да би са себе скинуо одговорност за тај неоправдани чин, навече, 1. септембра, испровоцирао је сукоб и представио га као да су пољски стражари напали Немце, који су морали да се бране.

После Хитлеровог напада на Пољску Енглеска и Француска су, 3. септембра, устале у одбрану Пољске и Хитлеру објавиле рат. Тако је започео Други светски рат, а рат са Пољском трајао је само 27 дана. Ступањем Енглеске и Француске у рат са Хитлером знатно је проширен радијус ратних збивања. Поред тога, оно је не само убрзало него и усложнило ратна збивања, јер се радило не само о непосредним него, још више, и о посредним конфронтацијама и сукобима. Радило се и о томе да се ратни противник не само правовремено нападне него и да се његова евентуална акција предухитри. Логика предухитрења убрзала је Хитлеров напад на Данску и Норвешку.

Свесни економског и стратегијског значаја Данске и Норвешке за блокирање Хитлера, Енглези су 8. априла 1940. најавили постављање мина у територијалне воде Норвешке. Непосредни циљ те акције био је да се Немачкој онемогући да се преко Нарвика снабдева шведском рудом, посебно челиком, и да јој се онемогући да користи нордијске луке. Увиђајући да би то за Немачку био тежак удар, Хитлер је решио да их предухитри и онемогући њихов план.

Други разлог Хитлеровог напада на Данску и Норвешку било је његово уверење да се Норвешка не придржава стриктне неутралности и да би могла послужити као база за споразумно искрцавање Енглеза у залеђу Немачке. Да би све то предухитрио Хитлер је 9. маја 1940.

напао и савладао Данску и наставио инвазију Норвешке, која је после два месеца капитулирала. У припремању напада и освајању Норвешке Хитлеру је помагао норвешки издајник Квислинг, који је и у освојеној земљи вршио власт у корист Немачке. Према њему су сви они који су у окупираним земљама служили окупаторима названи квислинзи.

По истој логици по којој се одлучио да освоји Данску и Норвешку (предухитривање противника), Хитлер је решио да покори Холандију, Белгију и Луксембург. На састанку, одржаном 23. новембра 1939, нагласио је да је „Рур Ахилова пета Немачке“ с обзиром на могућност продора Енглеске и Француске у ту област, што би Немачку довело у највећу опасност. Таква опасност, додао је Хитлер, веома је реална, јер Енглеска и Француска располажу техником и армијом да то остваре, и што су симпатије Холандије, Белгије и Луксембурга на страни Енглеске. „Ако би француска армија умарширала у Белгију да нас нападне било би то исувише касно за нас. Ми је морамо предухитрити“, нагласио је Хитлер. Осим тога, указао је на то да би освајање тих земаља било од огромне важности за савладавање Енглеске. У духу те логике, 10. маја 1940, извршио је инвазију на Холандију, Белгију и Луксембург.

После заузимања Холандије, Белгије и Луксембурга Хитлер је наставио обрачун са Француском, који је био краткотрајан – од септембра 1939. до јуна 1940 – и назван је смешни рат. Концентричним нападом, немачке трупе су успеле не само да пробију француску пограничну одбрану него и да саму француску територију преполове на два дела. Пошто су извеле пробој главног фронта, немачке трупе су 14. јуна 1940. заузеле Париз, а затим су наставиле офанзиву без икаквог организованог отпора. Два дана после заузимања Париза, 17. јуна, маршал Петен је затражио престанак ратних операција. Капитулација је, под веома тешким условима, потписана 27. јуна. После тога Петен се ставио на услугу Немцима и под њиховим патронатом организовао је државну управу са престоницом у граду Вишију.

Насупрот Петену, генерал Де Гол није признао капитулацију, него је 17. јуна отпутовао за Лондон, одакле је, 18. јуна, упутио Французима апел, у којем их је позвао да организују покрет отпора и да наставе борбу против немачког окупатора. Тако се Француска поделила на неокупирану и вазалну Француску, под немачком влашћу, и слободну Француску, коју је симболизовао генерал Де Гол.

Опијен брзим и лаким победама, Хитлер је желео да се што пре обрачуна и са Енглеском. При томе, њему је било јасно да су позиције Немачке за освајање Енглеске биле повољне, јер је Енглеска на ратном попршту остала сама – њени стварни, а и потенцијални савезници, већ су били покорени, а затим, Немци су загосподарили свим граничним простором и свим лукама од Нарвика до Хендеја. Поред тога, он је располагао и много бољим наоружањем. Полазећи од наведених предности, Хитлер је 13. јула 1940. наредио да се одмах почну припреме за инвазију на Енглеску. Три дана касније, 16. јула, издао је и одговарајућу директиву – број 16, под називом „Морски лав“. Тим планом је освајање

Енглеске предвиђено перманентним бомбардовањем, које треба да сломи отпор Енглеза, омогући инвазију трупа на енглеско тло и заузимање енглеске територије. Да би заварао енглеске политичке и војне врхове и олакшао остваривање свог плана, Хитлер је, у говору у Рајхстагу, одржаном 19. јула, Енглеској понудио мир. Али, енглески званичници нису хтели ни да чују, па су ту понуду 22. јула одлучно одбили. Тако је Хитлер морао да се суочи са до тада најтежим и најнеизвеснијим ратним подухватом. Бојећи се дугог и исцрпљујућег рата са неизвесним исходом, дошао је крајем јула на помисао да би – уместо настављања таквог рата са Енглеском – било боље да нападне Совјетски Савез, с намером да га брзо разбије и победи, и тиме појача своје позиције у односу на Енглеску, односно да је присили на мировни споразум или да је војнички покори. „Ако Русија буде разбијена, Енглеска ће изгубити и последњу наду“ – рекао је Хитлер у једној од својих интерних изјава из тог периода.

Док је планирао напад на Совјетски Савез Хитлер је, како сведочи Катјел, био уверен да та земља није спремна за рат. Сматрао је да њена војна индустрија није развијена, да економија није толико јака да може поднети рат и да врх совјетске армије није оспособљен да води рат јер је командни кадар осакаћен чисткама, па се идеја о нападу на Совјетски Савез, пре коначног обрачуна са Енглеском, убрзо почела званично разматрати.

Међутим, енглеско одбијање понуђеног мира подстакло је Хитлера да припреме за инвазију Енглеске знатно убрза – крајем јула оне су биле у потпуном замаху, а средином августа су, у основи, биле завршене, јер је крајњи рок за извођење главне инвазије био одређен за 15. септембар. Не чекајући завршетак свих предвиђених припрема, Хитлер је, 10. августа 1940. наредио да отпочне узастопно бомбардовање главних енглеских градова и енглеске територије. Та ваздушна офанзива трајала је све до половине октобра. Стално и брутално бомбардовање енглеских градова изазвало је не само велике рушевине и огромне материјалне штете него и огромне људске жртве. Али, све то није поколебало отпор енглеског народа.

За одбрану Енглеске посебан значај имао је долазак Винстона Черчила на чело енглеске владе, 10. маја 1940. године. Да би земљу што успешније одбранила од Хитлерове инвазије британска влада је спровела убрзану мобилизацију. Напоредо са тим, прибегла је тактици народног отпора – стварања Домовинских снага (*Home Guard*), које су подстицале дух отпора и јачале одбрамбену снагу земље. Заједно са тим развијена је снажна антинацистичка пропаганда, па је, благодарећи свему томе, Енглеска успешно одолевала нацистичким ударцима.

У одбрани Енглеске велики значај имала је и енглеска артиљерија и противавионска одбрана, које су до септембра уништиле 10 одсто немачке ваздушне флоте. Одбрану Енглеске потпомогло је и често лоше време, које је Хитлеров инвазиони подухват успоравало и отежавало. За одбрану Енглеске била је нарочито значајна америчка помоћ

– почетком септембра Енглеска је добила 50 разарача и антиавионско оружје, а затим и обилну финансијску помоћ. У јеку одлучне борбе Енглеца против Хитлерове најезде, Рузвелт и Черчил су, 14. августа 1941, објавили Атлантску повељу, у којој су осудили фашистичку агресију, позвали поробљене народе да устану против фашистичке агресије и нагласили да неће потписати никакав сепаратни мир, већ ће битку са фашизмом водити до његовог потпуног пораза. Као антифашистички манифест две обједињене и моћне силе, та повеља је била значајан допринос борби против фашизма. У њој су Рузвелт и Черчил назначили и како треба уредити послератни свет – да га треба изградити на принципима либерализма, па је она теоријско утемељење послератног међународног поретка и антиципација садашњег „новог светског поретка“.

Увиђајући да инвазију Енглеске не може да оствари ваздушном офанзивом, коју је био предвидео и започео, Хитлер је 19. септембра 1940. донео одлуку да се флота деконцентрише и да се освајање Енглеске оствари на други начин. Други план освајања Енглеске било је пресецање њених поморских комуникација и њена потпуна изолација посредством освајања Гибралтара и блокирања средоземних база, што би било допуњено ваздушном инвазијом и искрцавањем на енглеско тло. За такву акцију војска и авијација биле су спремне и налазиле су се у непосредном суседству Шпаније – Француској, али је била неопходна сагласност Шпаније да немачке трупе и војна опрема прођу кроз њену територију. Међутим, Франко је предвиђену акцију одбио с образложењем да не може да погази неутралност своје земље из страха од рата са Енглеском. Тако је и та варијанта освајања Енглеске отпала, а цели подухват је одложен за пролеће 1941. године.

Битка за Енглеску је много значајнија него што се обично мисли, пошто је то први Хитлеров пораз у дотадашњем рату, а пораз Енглеске могао је да угрози победу над фашизмом и можда, чак, да је доведе у питање. Да је Хитлер успео да сломи херојски отпор енглеског народа, можда би, користећи енглеске потенцијале и општу деморалисаност, и избегавајући рат на два фронта, успео да се, на крају, обрачуна и са Совјетским Савезом. После тога, постао би неоспорни и неугрожени господар света.

Одустајући од гибралтарске операције, Хитлер се вратио плану за освајање Совјетског Савеза. Кајтел каже да су се све њихове мисли поново вратиле проблему Истока. Од тада – како Халдер наглашава у свом *Дневнику* – борбе са Енглеском биле су мање-више спорадичне и требало је да прикрију припремање напада на Совјетски Савез. Предвиђени напад на Совјетски Савез озваничен је Хитлеровом директивом No 18, од 18. децембра 1940, а план тог напада означен је шифром „Операција Барбароса“. Као разлог напада Хитлер је навео крајњу супротност двају погледа на свет, а рат против Совјетског Савеза окарактерисао је као „борбу за бити или не бити“, и нагласио да се за

то треба одрећи свих традиционалних појмова о племићкој борби и свих општеприхватљивих права и обичаја вођења борбе.

Ради нормалнијег и убрзанијег припремања напада на Совјетски Савез Хитлеру је одговарало да се рат на Балкану избегне и да се проблеми решавају преговорима, без већих потреса, па је и своје непосредне циљеве у том рејону настојао да решава мирним путем. Али, стање на Балкану било је такво да се на њега није могло много утицати.

Компликованост ситуације састојала се у томе што је Италија 7. априла 1939. била запосела Албанију и ставила је под свој утицај, што је Грчка била у савезу са Енглеском, што су Бугарска, Румунија и Мађарска инклинирале Немачкој и оријентисале се на њу, а у Југославији се водила борба око коначног политичког одређења. Због тога се догађаји на Балкану у време Хитлерових припрема за напад на Совјетски Савез нису одвијали у правцу смиривања и олакшавања Хитлеровог подухвата, него у правцу његовог отежавања и одуговлачења.

Највеће компликације за остваривање Хитлеровог напада на Совјетски Савез изазвао је Мусолини, који је, без консултације са Хитлером, 28. октобра 1940, из Албаније напао Грчку. При томе, он је рачунао на брзу и тријумфалну победу. Али, уместо тога, италијанске трупе су доживеле тежак пораз – биле су не само одбијене него су Грци заузели и трећину Албаније.

Нашавши се у тешкој ситуацији, Мусолини се обратио Хитлеру за помоћ, која му је убрзо и достављена. Да би потпомогли Грке у борби против италијанског агресора и сачували свој утицај у том региону, Енглези су се 3. марта 1941. искрцали на грчко тло. Предстојала је конфронтација Немачке и Енглеске на Балкану, чиме је Балкан постао не само значајно ратно поприште него је добио и шири стратешки значај.

Искрцавање енглеских трупа у Грчку Хитлер је схватио не само као дрски изазов него и као акт који квари његове планове. Зато је решио да отера Енглезе из Грчке и да ту земљу покори. Тада је у први план избило питање Југославије и она се нашла на великом историјском *раскршћу* – да ли ићи путем уступака Хитлеру, или путем борбе за очување слободе, самосталности и властитог индивидуалитета. На тој дилеми настала су два идолошко-политичка фронта – *патриотски и антифашистички*, и *малодушни и профашистички*. Два супротна фронта су се оформила не само у политичком животу и политичкој јавности него и у војном врху, а настали су и у самој југословенској влади.

Историјску дилему профашизам или антифашизам, о којој се дуго дискутовало, влада је, најзад, разрешила тако што је одлучила да приступи Тројном пакту. Разлози које је за ту одлуку навела били су: неспремност земље за рат, несређено политичко стање у земљи, несигурна енглеска помоћ у случају рата, прихватљиви Хитлерови услови, вера у могућност ограничења даљих Хитлерових захтева када се тај први прихвати, и слично. Полазећи од тога, влада је 20. марта, на

специјалној седници, закључила да је боље прихватити пакт него рат, и да га зато треба потписати.

Одлучујући се за Тројни пакт влада је занемарила чињеницу да је пакт пораз без рата, као и то да је Хитлер учинио значајне концесије јер није мислио да их до краја испоштује. Поред тога, Хитлер је имао много веће обавезе према отвореним и оданим пријатељима и савезницима – Мађарској, Румунији и Бугарској, него према Југославији, па би њихове захтеве, на крају, задовољавао на рачун Југославије. Исто тако, влада је занемарила да би Хитлер своје уступке током рата наплатио тражењем да на његовој страни ратују и југословенске јединице, нарочито у случају да западне у ратне тешкоће. Најзад, добитак који би постигла избегавањем рата, Југославија би, после Хитлеровог пораза, морала да изгуби као Хитлеров савезник и побеђена страна.

Притиснута унутрашњим невољама, посебно пледирањем Хрвата за споразум са Хитлером и њиховим неинтересовањем за судбину Југославије, а заплашена вероватним ратом, влада је, на крају, 25. марта 1940, у Бечу званично приступила Тројном пакту. Потпис на тај документ ставили су председник владе Драгиша Цветковић и министар спољних послова Цинцар–Марковић. Два дана касније – 27. марта, патриотски и антифашистички оријентисани генерали Б. Мирковић и Д. Симовић извели су пуч, који је народ свесрдно подржао и који је *via factis* дезавуисао потписнике и обезвредио пакт. После пуча дошло је до значајних промена у политичком животу земље – укинута је намесништво, млади престолонаследник Петар је проглашен за краља и образована је нова влада, на челу са генералом Симовићем. Тако је 27. март постао велико сведочанство нашег непокора и трајни споменик нашег антифашизма, патриотизма и слободарства. Са шпанском антифашистичком епопејом, 1936–1939. године, то је најизразитија и најзначајнија манифестација европског антифашизма до Хитлеровог напада на Совјетски Савез. Друге земље и народи устали су против фашизма тек кад је он на њих започео инвазију и кад су морале да се боре за свој опстанак. Наш народ је рекао НЕ фашизму пре него што је био нападнут иако је добро знао да ће га то веома скупо стајати. Дакле, слободу је схватио не само као најбитнију одредбу своје егзистенције него је ставио и изнад властитог постојања. Тако је 27. март постао наш знак распознавања у свету. Његов историјски значај за наше народе и за нашу историју састоји се и у томе што је тада трасиран пут нашој каснијој антифашистичкој борби, укључујући и Народноослободилачку борбу. Наши народи су показали не само како се прави властита историја него су се уздигли и на ниво захтева савремене историје – борба против фашизма, у то време, постала је прва тачка дневног реда светске историје. Значај 27. марта састоји се и у томе што је Југославија тада иступила не само као антифашистички субјект првог реда него и што смо антиципирани, у одређеној мери и стварно иницирали касније антифашистичке иницијативе и коалиције, у чему је шири, тј. међународни значај тог датума.

Схватајући пуч не само као дрзак и безуман изазов него и као директну личну увреду, јер му се тако нешто први пут десило, Хитлер је нагло и крајње оштро реаговао. На седници, коју је сазвао истог дана, он је, не чекајући евентуалну изјаву лојалности нове владе, донео одлуку да Београд разруши и да освоји земљу. Дакле, југословенско гажење пакта било је непосредни повод, али не и главни разлог Хитлеровог напада на Југославију. Главни разлог – како је он сам 27. марта на седници са својим командантима изјавио, било је то што је Југославију сматрао непоузданим чиниоцем за сређивање ствари на Балкану. Јер, са гледишта сређивања ствари на Балкану, Југославија је Хитлеру била двоструко опасна – због наглог приближавања Совјетском Савезу, о чему је сведочио покушај потписивања војног пакта, и због проенглеске оријентације нове владе.

Напад на Југославију Хитлер је извршио 6. априла 1941, бруталним бомбардовањем Београда и офанзивом трупа на главним фронтovima. После несинхронизоване и млаке одбране, југословенска армија је поражена, а безусловна капитулација потписана је 17. априла 1941. године. Краљ, влада и војно руководство напустили су земљу и отпутовали за Лондон. После тог ужасног дебакла, ни грађанске партије, ни њихови истакнути лидери, нису дошли на идеју да јавно одбаце капитулацију и да народ позову да настави борбу. И војни врх се радије одлучио да буде лојалан, или да буде интерниран, него да позове народ на настављање оружане борбе. Једини израз непризнавања капитулације из официјелних војних кругова био је одлазак Драже Михаиловића са групом официра на Равну гору 13. маја 1941. године.

После освајања Југославије Хитлер је наставио инвазију Грчке. Покоравањем Југославије и Грчке проширио је сфере свог утицаја и ојачао економску и политичку моћ своје земље. Али, са гледишта његовог основног стратешког циља – напада на Совјетски Савез, остварење тог плана се знатно компликовало. За време рата у Југославији поједини Хитлерови најближи сарадници, као адмирал Канарис, сматрали су да изгубљено време због рата у Југославији може имати за последицу да се напад на Совјетски Савез одгоди за неколико недеља, а ако рат са Србима потраје више од месец дана, да га треба и напустити. И Кајтел је касније писао да би без рата на Балкану све било не само другачије него и да би и сама судбина рата са Совјетским Савезом вероватно била друга. Наглашавао је да би Немци много тога избегли да нису морали да помажу Италији у бесмисленом рату на Балкану. Тада ни Југославија, вероватно, не би извршила преокрет, а другачије би био успостављен и однос њихових снага у рату против Совјетског Савеза, особито с обзиром на време од два месеца, које је он 1941. године добио. Сматрао је да би се Немци нашли 30 km далеко од Москве, блокиране са севера, запада и југа, не у новембру под снегом и на температури -40° C, него два месеца раније.

Невоље које је проузроковао рат са Југославијом и Грчком биле су утолико веће што се изгубљено време више никако није могло

надокнадити. Преостало је или да се напад на Совјетски Савез убрза без неопходних припрема, или да се, због таквих припрема, за одређено време одгоди. Као мање зло изабрана је друга варијанта, али и она се показала као веома лоша.

Пошто је пребацио велики део војних снага са западног фронта на Исток и остварио концентрацију свих расположивих снага у земљи, Хитлер је 22. јуна 1941. вероломно напао Совјетски Савез. Са ступањем Совјетског Савеза у рат настала је нова фаза рата, који се не само проширио него је добио и изразитији антифашистички карактер. Поред тога, улазак Совјетског Савеза у рат створио је могућност за појаву организованих антифашистичких покрета у поробљеним земљама и подстакао је наде да ће фашистички агресор бити поражен. Истог дана када је Хитлер напао Совјетски Савез, Коминтерна је издала проглас, у којем је комунистичке партије и поробљене народе позвала да устану против фашизма и да се придруже борби Совјетског Савеза за сламање фашистичке агресије. Као одговор на тај позив, 4. јула, у Београду је одржан састанак руководства КПЈ, на којем је донесена одлука да се организује оружана борба против фашистичких агресора и да се народи позову у ослободилачку борбу. Убрзо после тога започела је оружана борба наших народа против окупатора.

Примењујући тактику блицкрига и користећи огромне војне предности, укључујући и чинилац изненадног напада, Хитлерова армија је првих месеци рата постигла велике успехе – освојила је балтичке државе, блокирала Лењинград, освојила Кијев, овладала богатим Доњетским базеном и чак дошла надомак Москве. Под утицајем тих тријумфалних освајања, немачки команданти су сматрали да је победа на домаку руке, али тим првим немачким успесима судбина рата није била одлучена, јер је совјетско руководство успело да се прибере, концентрише борбене снаге и заустави агресора на одлучујућем фронту.

У време совјетског успешног отпора на московском фронту и заустављања даљег Хитлеровог продора догодио се веома значајан догађај – започело је стварање антифашистичке коалиције – сарадње Совјетског Савеза, Енглеске и Америке у сламању фашизма, које је довршено почетком 1942. године. После стварања те моћне коалиције више се није радило о томе ко ће у рату победити, него када ће фашистички завојевач бити коначно поражен.

Хитлерово предвиђање да ће се у његовом рату са Совјетским Савезом радити „о бити или не бити“ показало се као пророчко, јер је тај рат за њега испао потпуно поражавајући. Упркос великом ангажовању Енглеске и Америке у борби против Немачке, слом Хитлерове војне машине и ратни пораз Немачке припремиле су три грандиозне битке Црвене армије – битка за одбрану Москве, Стаљинградска битка и Курдска битка. Савезнички доприноси током рата и њихово искрцавање у Нормандији, 6. јуна 1944, били су неоспорно веома значајни. Али, глобално, са становишта исхода рата, они су више садејствујући

него одлучујући, јер је неповратни заокрет ка победи изведен наведеним совјетским биткама.

Победоносно наступање Црвене армије са истока и англо-америчких армија са запада, током 1944. године, све више је стезало обруч око нацистичке Немачке, успешно ломило све њене отпоре и све више приближавало коначни слом немачког агресора. Последњих дана априла 1945. Хитлер је у свом берлинском бункеру, из којег је командовао ратним операцијама, већ слушао ватрену паљбу совјетских каћуша. Да би избегао хапшење и освету победника, 30. априла одузео је себи живот. У политичком тестаменту, који је пред саму смрт написао, учинио је најгнуснију ствар на свету – презрео је свој властити народ, написавши да није био достојан ратне кампање.

Два дана после Хитлеровог самоубиства, 2. маја, Црвена армија је истакла победоносну заставу на немачки Рајхстаг, а немачке трупе су капитулирале у Италији. У Холандији и северној Немачкој немачке трупе су капитулирале четвртог, а 7. маја немачко државно и војно руководство затражило је безусловну капитулацију, коју је 8. маја 1945. потписао Кајтел. Као *дан победе над фашизмом* означен је 9. мај.

Пораз фашизма има не само национални или европски него и светски историјски значај. У нашем веку сматрало се да је Октобарска револуција, за коју се веровало да отвара епоху преласка у бескласно друштво, најзначајнији догађај савремене историје. Међутим, слом реалног социјализма и распад Совјетског Савеза изменили су ранг приоритета и значаја великих догађаја савремене историје – у први план се уздигла победа над фашизмом. У ствари, ако Октобарска револуција није успела да европско друштво уведе у социјализам, победа над фашизмом га је спасила од повратка у варваризам, у који би га Хитлеров нови светски поредак увео. Зато је победа антифашистичке коалиције над фашизмом најзначајнији догађај од велике француске револуције 1789. године до наших дана.

Фашизам и „нови светски“ поредак

Академик *Михаило Марковић*

Аутор пореди најновији „нови светски поредак“ са поретком заснованим на фашистичкој идеологији, пораженој пре пола века. Основне карактеристике оба поретка веома су сличне. Велике силе мењају начине али не и намере и циљеве при успостављању насилне доминације над читавим светом. Поражени фашизам креирала је фанатизована, савремено наоружана елита, која се прогласила надљудима, којима је у остварењу националних циљева све дозвољено. Садашњи поредак стварају људи ослобођени свих сентименталности и сањарења, усредоточени на непосредне циљеве Америке. Основна идеолошка разлика међу творцима два светска поретка је одређена специфичностима либерализма и фашизма. Док либерализам почива на интересу изолованог појединца, у центру фашизма је целина којој појединац припада: нација, раса, држава. Прва идеологија је претежно индивидуалистичка, а друга тоталитаристичка. Либерали се опиру формирању нових царстава – не сматрају да је неопходно да се војнички трајно окупирају неке земље да би се натерале на послушност и искоришћавале. Међутим, велики простори које њихове земље контролишу личе на царства. Они су, на свој начин „освојени“, натерани на послушност, и ако, при томе, војничко насиље није увек примењивано разлог је једино то што се претња војном интервенцијом показивала још ефикаснијом. Док су се фашисти форсирано наоружавали, прикупљали стратешке резерве хране и енергије и, у подесном тренутку, војнички нападали, творци „новог светског поретка“ се задовољавају тиме да од своје жртве изнуде потпуну послушност и пристанак да служи њиховим економским, политичким и војним интересима. Кад су довољно економски исцрпљене, поколебане и изнутра подељене, земље које наводно угрожавају националне интересе великих сила разбијају се отвореном подршком сецесије, претњом економским и другим санкцијама и, најзад, претњом војном интервенцијом. У завршној фази, жртва се ломи под различитим изговорима оружаном агресијом. Ту „нови светски поредак“ почиње веома да личи на фашизам.

Фашизам и „нови светски“ поредак

Пре пола века поражене су у светским размерама силе које су покушале да свету наметну „нови“ поредак, заснован на бруталној насилној доминацији над целим светом једне фанатизоване, до зуба наоружане елите, која је саму себе прогласила национално и расно супериорном, неком врстом надљуди, чија моћ не признаје никаква правна или морална ограничења, која све оправдава и којој је све дозвољено.

Снаге које су то зло поразиле, ма колико биле идеолошки, политички, економски и културно разнородне и супарничке, биле су у стању да свет изведу из хаоса разарања и потпуне аномије, да му поврате минимум реда, равнотеже и стабилности, шта више, да га, упркос свим разликама у интересима и идејама, изнова утемеље на неким општељудским етичким и међународноправним начелима. Организација Уједињених народа, поред свих унутрашњих напетости, нашла је снаге да утврди неке универзалне вредности људског живљења и изразила их је, пре свега, у *Повељи о људским правима*, а затим и у облику бројних општеприхваћених правних и политичких принципа (као што су: сувереност држава, самоопредељење народа, неповредивост државних граница, немешање у унутрашње ствари појединих држава, заједничка борба против сиромаштва, непросвећености, епидемијских болести, за заштиту животне средине, културних споменика, за помоћ неразвијеним земљама, хендикепиранима и деци целог света).

То релативно мирно и стабилно стање, које је трајало готово пет деценија, почивало је на биполарности и на равнотежи снага две суперсиле. Једна од њих, Совјетски Савез, доживела је слом, разбијање државе и распад политичког и социјално-економског система, а једина преостала суперсила, заједно са својим савезницима, пре свега западноевропским силама, одмах је кренула у акцију за успостављање „новог светског поретка“, који би, много више него што је то било могуће у време биполарности и „хладног рата“, задовољио њихове себичне, посебне интересе и аспирације.

У тренутку кад цео свет прославља педесетогодишњицу победе над фашизмом, природно се намеће питање какав је однос тог „новог светског поретка“ према поретку који је фашизам покушао да успостави.

Природа „новог светског поретка“

Идеолози „новог светског поретка“ покушавају да га представе као „тријумф слободног света“, као дефинитивну „победу над силама тираније и тоталитаризма“, као трајно успостављање људских права, демократије и све већег материјалног просперитета. У ствари, основна карактеристика „новог светског поретка“ јесте успостављање над читавим светом трајне доминације преостале суперсиле – Сједињених Америчких Држава, и њених савезника – групе развијених земаља Запада.

Идеолошка основа тог пројекта је традиционални либерализам. Од три основне вредности које је прокламовала Француска револуција (слобода, једнакост, братство), прихваћена је и једнострано наглашена само једна: слобода, али је она уско схваћена као скуп грађанских права човека појединца, потпуно изолована од тога да ли постоје социјално-економски услови да сви појединци подједнако та права заиста и користе. Либерализам у томе смислу различит је од демократије: слободу организовања партија, кандидовања на изборима, издавања новина, поседовања и коришћења медија масовне комуникације фак-

тички ће користити само једна уска елита економске моћи. Уколико се наглашава демократија, под њом се подразумева само плурализам политичких олигархија које се међусобно такмиче на политичком „тржишту“ за подршку гласача. Тржишна привреда у оквиру традиционалног либерализма значи не само право на приватну својину и слободу економске иницијативе и такмичења ради што веће ефикасности привређивања већ и одсуство рационалне регулације, нагли раст социјалних разлика и безобзирно уништавање природне средине. Либералистички модел државе је тзв. минимална држава, која се стара само о законитости и поретку, и која, по правилу, има јаку полицију и војску, али се најмање бави координацијом привредних делатности и обезбеђењем социјалне сигурности. За либералистичку филозофију међународних односа била је карактеристична слобода освајања, грабљења и безобзирног искоришћавања туђих простора и природних богатстава.

Како је протицао 20. век све мање је за развијене земље било могуће да се понашају тако према непосредној околини или према другим развијеним земљама. Али, оно што није више било могуће код куће и у клубу богатих радило се неразвијеном Југу и Истоку. Источна Европа је последњих година постала посебно привлачна за продирања, доминације и пљачке, јер је, упоредо са сломом „реалног социјализма“ и разбијањем Совјетског Савеза, веома ослабила њена отпорна снага, док су, с друге стране, њене сировине још увек обилне, радна снага веома јефтина, а ниво образовања њених стручњака и опште здравствено стање на завидној висини, нарочито у поређењу с Африком и Јужном Америком. Пошто Источна Европа и Балкан имају изузетно значајан геополитички положај између Истока и Запада и између Севера и Југа, на главним путевима од Европе према Азији и према Африци, они су у току целе историје били мета великих инвазионих похода са Истока ка Западу (Хуни, Авари, Бугари, Мађари, Монголи, Турци), и са Запада ка Истоку (Рим, Византија, Русија, Аустроугарска, Немачка, САД).

Ако је у прошлости метод продирања и доминације углавном био директна агресија војном силом, сад је то, пре свега, унутрашње слабљење и разбијање комбиновањем неколико метода веће суптилности и посредности, нижег интензитета и дужег трајања, од којих се нарочито издваја један: подстицање етничких сукоба, подржавање захтева за политичком аутономијом не само конститутивних народа већ и националних мањина, распиривање сепаратистичких покрета и тежњи за отцепљењем. На тај начин су водеће силе „новог светског поретка“ успеле да разбију све три вишенационалне земље које су постојале у источној Европи: Совјетски Савез, Југославију и Чехословачку. Оне подстичу сукобе Турака с Грцима, Албанаца са Србима, Грцима и Македонцима, Мађара са Србима, Румунима и Словацима, Украјинаца, Ингуша, Чеченаца и балтичких народа с Русима итд. Циљ им је стварање патуљастих слабих држава, које би биле немоћне да се супротставе продору на њихове просторе и да формирају било какве одбрамбене заједнице и савезе.

„Нови светски поредак“ је, у ствари, нови облик старих завојевачких пројеката, који почињу још са колонијалним ратовима и стварањем модерних царстава (португалског, шпанског, енглеског, француског, руског, аустроугарског, јапанског), и који су особито злоћудни вид добили бруталном фашистичком експанзијом у овом веку.

Смисао „новог светског поретка“ сажето је формулисао Џорџ Кенан, један од главних стратега америчке спољне политике. У *Извештају о политичким смерницама број 23*, написаном око 50 одсто светског богатства а само 6,3 одсто становништва... У оваквој ситуацији не можемо избећи завист и презир других. Наш највећи задатак у наредном периоду је да осмислимо облик односа који ће нам омогућити да задржимо ову несразмерну позицију... Да бисмо то остварили морамо се ослободити свих сентименталности и сањарења и сву пажњу усредсредити на непосредне циљеве Америке... Требало би престати расправљати о нејасним и нестварним циљевима попут људских права, побољшања животног стандарда и демократизације. Ускоро ћемо морати наступити непосредно с позиције силе. Стога, што нам такве идеалистичке паролe мање сметају то боље“.¹

Тај егоистички агресивни цинизам битно карактерише цео пројекат, који су сами његови творци у последње време почели да зову „нови светски поредак“. Наравно, у тако брутално отвореном, безочном облику тај цинизам је изражаван само у кругу посвећених, у самом центру владајуће елите. Да би се политика насиља и господарења туђим животима и имовином рационализовала и легитимисала говорило се управо језиком људских права, демократије, просперитета и прогреса, „партнерства“ и „колективне акције“. Тако су оправдавane оружане интервенције у Кини (1945), Кореји (1946), Грчкој (1947), Ирану (1953), Гватемали (1954), Куби (1961), Доминиканској Републици (1963. и 1965), Бразилу (1964), Вијетнаму, Лаосу и Камбоџи (1963–1975), Чилеу (1973), Никарагви (1979), Салвадору (1980), Гренади (1983), Панами (1989), Ираку (1990) и у Хаитију и Босни (1994. године).

Као што је истакао Хенри Кисинџер, у својој недавно објављеној књизи *Дипломатија*², Америка је са Џорџом Бушом по трећи пут у овом веку најавила своју намеру да изгради нови светски поредак примењујући своје домаће вредности на свет у целини. Први пут је Вудро Вилсон, на Париској конференцији, у својих 14. тачака изнео америчке захтеве да се цео међународни систем преуреди, да више не буде заснован на равнотежи сила, већ на етничком самоопредељењу, да више не почива на војним савезима, већ на колективној безбедности, и да дипломатија више не треба да се води тајно, од стране експерата, већ на основу споразума до којих се долази отворено. (Није тешко увидети да нико није толико кршио та начела колико сами Американци.) Крајем Другог

¹ Ноам Чомски, *Шта то (у ствари) хоће Америка*, Београд, Институт за политичке студије, 1994, стр. 15.

² Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York, Simon and Schuster, 1994.

светског рата Америка је поново изгледала довољно моћна, а њени председници Рузвелт и Труман довољно самоуверени да су још једном покушали да цео свет преобликују према америчком моделу. Оба пута су се појавиле друге силе које су спречиле остварење те америчке тежње за господарењем, слабо прикривене идеалистичким фразама. Овог пута, на крају „хладног рата“, после пропасти једине ривалске суперсиле, у редовима америчких стратега и идеолога влада потпуна еуфорија и осећање свемоћи. Фукујама, аналитичар Стејт Департамента, прогласио је крај људске историје јер је идеологија либерализма дефинитивно победила за сва времена.³ С друге стране, Кисинџер, већ у првој реченици прве главе, под насловом „Нови светски поредак“, у књизи *Дипломатија*, упоређује настанак тог поретка с природном законитошћу: „Скоро као према неком природном закону изгледа да се у сваком веку појави нека земља која има моћ, вољу и интелектуални морални подстицај да обликује цео међународни систем у складу са својим сопственим вредностима“.⁴

Оно што је ново и специфично при трећем покушају успостављања „новог светског поретка“ јесте дискредитовање као „комунистичких“ свих земаља које се опирају, које теже самосталности, и, изнад свега, оних које се брину о социјалној правичности и побољшању услова живота најширих слојева грађана. Сваки пут се идеја новог светског поретка покушава легитимисати као идеја добра насупрот злу. Први пут зло су били „Хуни“, експанзионизам централних сила. Други пут зло је фашизам: међународни поредак се гради да би се спречила његова обнова. Сада је основно зло „комунизам“ у једном веома специфичном смислу. Џорџ Кенан је на састанку с америчким амбасадорима у Јужној Америци 1950. године истакао да је главни задатак америчке спољне политике „заштита наших сировина (тј. сировина које САД контролишу у Латинској Америци)“. У тесној вези с тим је борба против „опасног празноверја које се шири по целом континенту, и које се састоји у идеји да је власт непосредно одговорна за благостање народа“.⁵ Комунизам је, дакле, та „празноверна“ идеја. У пракси, он значи одбијање једне земље да се покорава и својим сировинама, јефтином радном снагом, тржиштем и локацијама за депоновање радиоактивног и другог отпада служи развијеним земљама Запада. Односно, свака поједина земља која, пре свега, води бригу о благостању својих грађана – угрожава америчке националне интересе. Она представља пример другима, „трулу јабуку“, „опасан вирус“. Према речима државног секретара с краја четрдесетих година, Дина Ачесона, „једна трула јабука може да поквари целу кацу“. „Вирус“ владавине Аљендеових социјалиста у Чилеу је, по тадашњем Кисинџеровом резонувању, могао да зарази цео простор за који су САД заинтересоване. Било је, зато, „морално“ дозвољено да се то зло гуши силом. Кенан је то на поменутом састанку објаснио: „не смемо се

³ Francis Fukuyama, *The end of history*, National Interest, 1989.

⁴ Henry Kissinger, *исто*, стр. 17.

⁵ Ноам Чомски, *исто*, стр. 15.

двоумити да ли да се користимо насиљем локалних полицијских власти. То није срамота пошто су комунисти у основи издајници... Боље је имати јак режим на власти него неку демократску власт која је попустљива, опуштена и инфилтрирана комунистима“.

Пошто су се Американци несумњиво борили против фашизма и у светским и у домаћим размерама, а, с друге стране, неке карактеристике поретка за који се тако упорно залажу, несумњиво, нису биле присутне у европском и светском поретку који је фашизам настојао да оствари, потребно је испитати шта је различито, а шта слично у два пројекта за доминацију светом.

Разлике између фашизма и „новог светског поретка“

У теорији постоје знатне разлике између идеологија либерализма и фашизма. Док прва почива на интересу изолованог појединца, у центру друге је целина којој појединац припада: нација, раса, држава. Прва је претежно атомистичка, индивидуалистичка; друга је била „органистичка“, „тоталитаристичка“, како су то волели да наглашавају фашистички филозофи: Алфредо Роко⁶, Ђовани Ђентиле⁷ и сам Бенито Мусолини⁸. Истинска реалност је народ, раса, држава, у којој разни хијерархијски уређени делови (органи) имају различите улоге и значај. Појединац се мора подредити и служити целини (тоталитету). Најважније вредности које у друштву треба неговати јесу: послушност, лојалност, дисциплина, обављање дужности. Либерали су наглашавали права појединца и обавезе државе. Фашисти, насупротив томе, говоре о обавезама појединца и праву државе у односу на њих.⁹ Они, чак, у том наглашавању дужности грађана виде највишу етичку вредност фашизма. То је и разумљиво када се узме у обзир колико мало места су филозофи фашизма остављали за било какав морал у схватању људске природе и људских односа у историји.

Схватање људске природе није много светло и оптимистичко ни у филозофији либерализма. Човек је, наводно, у бити слободно и продуктивно, али и себично, грамзиво, посесивно и агресивно биће. Додуше, он је снабдевен разумом и савешћу, па је у стању да се контролише и прилагођава. Бар из прагматичких разлога он често бира добро, а не зло. С друге стране, фашисти никад не наглашавају човекову тежњу ка слободи, његов ум и стваралачку способност. Али зато је, према њима, човек биће агресивно, брутално, у основи животињско, склоно борби за територију, доминацији и освајању. Хитлер је у једном чланку 1927. године писао да је човек најбруталније и најодлучније створење

⁶ Alfredo Rocco, *The Political Doctrine of Fascism*, 1925 (Carl Cohen, *The Theoretical Foundations of Communism, Fascism and Democracy*, New York, Random House, 1967, p. 333–349).

⁷ Giovanni Gentile, *The Philosophic Basis of Fascism*, 1928 (Cohen, *исто*, стр. 364–369).

⁸ Benito Mussolini, *The Doctrine of Fascism*, 1932 (Cohen, *исто*, стр. 349–364).

⁹ Rocco, *исто*, стр. 344.

на земљи. Он, наводно, „ништа друго толико не жели колико да истреби своје непријатеље у свету“.¹⁰ У другим приликама Хитлер је говорио: „Први темељ рационалног погледа на свет је чињеница да на земљи и у свету једино сила одлучује. Који год циљ је човек успео да оствари он га је постигао захваљујући својој оригиналности и бруталности... Цео живот се заснива на три тезе: борба је отац свих ствари, врлина лежи у крви, вођство је примарно и одлучујуће“.¹¹ И даље: „Очигледно је да јачи има право пред богом и пред светом да спроведе своју вољу. Историја показује да право као такво не значи ништа, уколико се не ослања на већу моћ... Јачи су увек били победници. Цела природа је непрестана борба између снаге и слабости, вечно побеђивање слабог од стране јаког“.¹² И најзад: „Ако људи желе да живе принуђени су да убијају људе. Цела борба за преживљавање је отимање средстава за живот и елиминација других који желе те исте изворе преживљавања... Човек је или чекић или наковањ. Признајемо да је наш циљ да припремимо немачки народ за улогу чекића... Признајемо такође да ћемо разбити у комаде сваког ко се усуди да нас омете у томе подухвату“.¹³

Таква брутална отвореност ретко се налази код западноевропских либерала чак и кад су им циљеви слични. Разлика је, поред осталог, у објективним историјским условима. Развијене либералне земље су међу собом већ биле поделиле светске просторе и богатства. Земље у којима је на власт дошао фашизам стигле су прекасно на светску позорницу и покушале су да максимално мобилишу све расположиве људске и материјалне снаге за преокрет постојећег поретка и за нову прераспodelу. Отуда сав ирационализам, мистика, расизам, безусловно фанатично окупљање око вође, позив на освајања и стварање царства.

Ирационализам се огледа у јаком нагласку на вољу, мистичној моћи непосредног знања, страсним колективним осећањима, позивању на наклоност „провиђења“. Није случајно што је Ђовани Ђентиле отворено рекао да је фашизам „антиинтелектуалан“¹⁴ и да он није ни филозофија, ни политичка теорија, ни утопијска мисао, већ пре свега, воља за акцију вође кога сви следе. Вођа („дуче, фирер“) носилац је воље целог народа. Он трансформише нејасна осећања појединаца у свесну вољу, он утврђује законе и поставља велике циљеве. Зато његов ауторитет мора бити неограничен.¹⁵ Једна од десет заповести за италијанског војника под Мусолинијем гласила је: „Мусолини је увек у праву“.¹⁶

¹⁰ Хитлер, говор у Минхену, 21. новембра 1927, „*Völkischer Beobachter*“, 23. новембар 1927.

¹¹ Хитлер, говор у Шемницу, 2. априла 1928, „*Völkischer Beobachter*“, 7. април 1928.

¹² Хитлер, говор у Минхену, 13. априла 1923, „*Völkischer Beobachter*“, 15/16 април 1923.

¹³ Хитлер, говор у Минхену, 15. марта 1929, „*Völkischer Beobachter*“, 17. марта 1929.

¹⁴ Gentile, *The Philosopic, Basis of Fascism*, 1928.

¹⁵ Ернст Хубер, *Constitutional Law of the Greater German Reich*, 1935. (одломци у документу *National Socialism*, Washington; US Dept. of State, 1943).

¹⁶ „The fascist decalogue“, *The Political and Social Doctrines of Contemporary Europe*, ed. M. Oakshott, Cambridge: Cambridge University Press, 1939.

Велики циљеви оправдавају средства, према мишљењу фашиста, а први и основни циљ је стварање царства. И у Немачкој, и у Италији, и у Јапану фашисти су се од тренутка доласка на власт припремали за освајање околних држава и стварање царства. Јапан је већ 1931. године заузео Манџурију и почео рат за освајање Кине, 1935. године Италија је упала у Абисинију, а Немци су окупирали демилитаризовану Рајнску област.

Такав циљ је изискивао највећу могућу унутрашњу националну хомогенизацију и ангажовање целокупне народне енергије за рат. Стога је фашизам, с једне стране, прогласио крај класне борбе и свом жестином се обрушио на раднички покрет и леве партије да би их у што краћем времену потпуно уништио, а, с друге стране, подстакао је екстремни национализам и расизам. Према Ернсту Хуберу, „раса је природна основа народа“.¹⁷ Немачки расизам је доживео парадоксални, лудачки врхунац у делу Алфреда Розенберга, главног нацистичког идеолога, *Мит 20. века*: „Плавоока, плавокоса раса је одлучила духовну судбину света... Нова вера, се рађа данас... мит крви... Суштина савремене светске револуције лежи у буђењу расних типова... Све Европске државе је основао и сачувао Северни човек... Судбина Европе је Немачка као расна и национална држава и централна сила континента...“¹⁸

У свим тим елементима фашизам се, више или мање, разликује од англо-америчког либерализма. Либерали углавном одбацују ирационализам у теорији, они верују да животне делатности треба да се заснивају на знању, које се гради од искуствених података и рационалне анализе. Префутно, они отварају простор за ирационализам кад све основне изборе у политици и животу врше на прагматични начин, следећи себиичне личне и националне интересе, а не првенствено објективне, општељудске вредности. Либерали искрено верују да не би могли да следе своје вође као што то чине фашисти. Они се заиста ужасавају сваке диктатуре попут Хитлерове, Мусолинијеве или Франкове. Своје председнике бирају на периоде од четири до пет година и (са изузетком Рузвелта) дозвољавају да буду поново бирани само једном. Чињеница је, ипак, да их некритички следе, да воле да се у важним ситуацијама збијају око њих и нападно манифестују потпуно национално јединство. Неретко их својски прате у ратовима које потпуно не разумеју, уз тешко схватљиве изливе националне еуфорије (сасвим недавно, рат на Фокландима, у Гренади, Панами и Персијском заливу).

Либерали се опиру формирању нових царстава. Они су се, уосталом, борили против руског, аустроугарског, турског, немачког, италијанског и јапанског царства. Не сматрају да је неопходно да се војнички трајно окупирају неке земље да би се натерале на послушност и искоришћавале. Међутим, велики простори које њихове земље контролишу у

¹⁷ Cohen, *исто*, стр. 400.

¹⁸ Alfred Rosenberg, *The Myth of the Twentieth Century*, 1930 (фрагмент у *National Socialism*, Washington: US Dept. of State, 1943)

понечему лице на царства. Они су, на свој начин „освојени“, натерани на послушност, и ако, при томе, војничко насиље није увек примењивано разлог је једино то што се претња војном интервенцијом показивала још ефикаснијом. Либерали воле да наглашавају плурализам, неговање разлика, посебности, специфичности. Али, они код куће, у ствари, не раде оно што другима препоручују. Етничким мањинама не признају колективна права, а још мање етничку аутономију (коју форсирају у Источној Европи). Само у другим деловима света говоре о предностима конфедерација или лабавих федерација. На својим просторима више воле тип унитарне државе, а кад се она зове „федерација“ (у САД и Немачкој), то су прилично централизоване и у великој мери хомогене државе. По правилу, либерали избегавају велики број политичких партија (какве сада постоје у Источној Европи). Класну борбу толеришу, за разлику од фашиста, и нису позатварали и побили све своје синдикалне вође и комунисте као фашисти тридесетих година. Али, зато су они све учинили да их маргинализују, да ублаже социјалне напетости и да у свакој згодној прилици афирмишу национални интерес и ставе га изнад социјалног интереса. Макартизам је, несумњиво, имао много сродних елемената с фашизмом, мада се може прихватити да у већини водећих земаља „новог светског поретка“ либералистичка традиција онемогућује знатан успех фашистичких покрета у дословном смислу те речи.

Методи које примењују водеће силе „новог светског поретка“ неупоредиво су суптилнији не само у унутрашњој него и у спољњој политици. Фашисти су се форсирано наоружавали, прикупљали стратешке резерве хране и енергије, и у подесном тренутку војнички нападали и освајали једну земљу за другом, не трудећи се много да агресију рационализују. Разлоге су обично налазили у тобожњем малтретирању немачке мањине.

Творци „новог светског поретка“ се задовољавају тиме да од своје жртве изнуде потпуну послушност и пристанак да служи њиховим економским, политичким и војним интересима. Жртве се обично прво ослабе: подстицањем унутрашњих етничких сукоба, културном пенетрацијом, куповином истакнутих личности из политичког, привредног и медијског живота, кредитирањем и уцењивањем због немогућности враћања дугова. Кад су довољно економски исцрпљене, поколебане и изнутра подељене, земље које наводно угрожавају националне интересе великих сила разбијају се отвореном подршком сецесије, претњом економским и другим санкцијама и, најзад, претњом војном интервенцијом. Кад ни то није довољно да се жртва сломи, уводи се економска блокада (Куба, Либија, Ирак и Југославија) и, под различитим изговорима и у разним облицима, зависно од величине ризика и цене коју треба платити, изводи оружана агресија. Ту „нови светски поредак“ почиње веома да личи на фашизам.

Сличности „новог светског поретка“ и нове Европе и света у визији и пракси фашиста

Иза различитих идеолошких плаштова, филозофских теорија и метода политичке борбе крију се, заправо, слични циљеви: духовна индоктринација ради политичке доминације и монопол политичке и војне моћи ради контроле над светским богатствима. Суштина је, наравно, у том последњем. Социјални и економски систем који влада на Западу, у главним центрима који се залажу за „нови светски поредак“, заснива се на стицању највеће могуће добити. Већина интелигенције, која служи елите политичке и економске моћи, нема ни интереса, ни смелости, ни стваралачке маште да предлаже неке друге историјске могућности (на пример, успоренији материјални раст, али, зато, убрзани културни развој и битно квалитативно побољшање животног стандарда). Међутим, док је свет опседнут квантитетом, идеалом што већег раста, што бржег материјалног богаћења и што обимније потрошње, материјална производња експоненцијално расте, а потрошња и траћење људских материјалних ресурса у најбогатијим земљама достижу безумне размере. Најразвијеније индустријске земље Запада углавном су веома брзо потрошиле своје сировине (чак и САД, које су располагале огромним залихама нафте и другим природним богатствима). Рад је, због високог животног стандарда, постао прескуп, тржишта преуска. Проблем новијег времена је ускладиштење све већих количина радиоактивних и других отровних отпадака, који ће вековима и миленијумима загађивати животну средину и сатирати здравље милијарди људи. Ради одржања тог темпа раста и тог расипничког, хедонистичког стила живота неопходни су туђи простори, а њихово освајање и контрола захтевају стравичну војну моћ, квалитативно различиту и супериорну у односу на ону којом располажу потенцијалне жртве.

Постоје, дакле, три специфичне новине у ситуацији у којој се гради „нови светски поредак“ у односу на ону у којој су сличан пројекат покушали да остваре фашисти:

Прво, полазна тачка фашизма била је потпуна оскудица. И Италија, и Немачка, и Јапан и Шпанија изгубили су у ратовима или никад нису имали своје колоније. Да би доспели до богатства упоредивог с оним у земљама развијеног либералног капитализма требало је да уложе неупоредиво више напора и жртава. Сједињене Америчке Државе и развијени Запад већ имају монопол и капитал, и да би одржавали и поправљали своје позиције треба да уложе и жртвују много мање, утолико пре што свуда могу купити туђе најамне војнике, стручњаке, дипломате, новинаре.

Друго, технологија (укључујући војну технологију) коју сада поседује Запад квалитативно је другачија, супериорнија у односу на ону којом располажу њене жртве. Отуд већ и сама претња употребом силе делује ужасавајуће, а борба, ако до ње дође, унапред изгледа сасвим нереална. Тридесетих година фашисти нису могли да рачунају на такву

технолошку предност. Њу је могла да замени једино беспрекорна организација, дисциплина, висока мотивација и спремност на огромне људске жртве. Тај услов не постоји сада, приликом формирања „новог светског поретка“. (Да су послали један или два милиона војника Американци су могли добити рат у Вијетнаму. Они су га изгубили јер грађани нису били спремни да гину у азијским дунглама: пола милиона војника је била граница коју Пентагон, упркос свим својим инсистирањима, није успео да прекорачи. Из Либана се америчка сила повукла после губитка неколико стотина, а из Сомалије после погибије шеснаест војника; у Босну није послат ниједан војник).

Треће, да би компензирали недостатак технолошке предности и обезбедили потребну дисциплину и мотивацију фашисти су код своје омладине развијали фанатички и милитаристички дух, али и идеал оскудног, спартанског живота, потпуно различитог од оног у „трулој“, потрошачкој, „плутократској“ цивилизацији Запада. То на Западу није могуће. Али, да би уопште добили подршку грађана за своје агресивне потхвате на свим континентима, силе „новог светског поретка“ примењују неке методе аналогне фашистичким.

То се, пре свега, може рећи за начин на који се у току целог овог века режим у САД обрачунавао с левицом. Правила представничке демократије су изискивала да леве синдикалне и политичке организације уживају исте слободе и права као све друге партије и покрети. То, међутим, није био случај, нарочито после Октобарске револуције. Њихови функционери и чланови су третирани као издајници, терористи, антиамериканци, „агенти једне стране силе“. Веома често су отпуштани с посла само због свог политичког уверења или су затварани и осуђивани на високе казне под лажним оптужбама. У многим предузећима је просто забрањивано стварање синдикалних организација под претњом отпуштања. У том погледу, разлика између нацистичке Немачке и садашњих САД јесте једино у томе што је у првој раднички покрет био тотално уништен, а у другој је разбијен и потиснут на маргину друштвених збивања.

Друга велика сличност је дириговање медијима у кризним ситуацијама и догађајима који имају велики политички значај. Пошто су САД и земље западне демократије колевка слободе штампе, и даље се у медијима могу износити најразличитија мишљења, укључујући и она која су веома критичка према влади и званичној политици. Постоји, међутим, у сваком тренутку и свакој области линија коју најутицајнија средства масовног информисања неће прекорачити. У питању су велики послови у којима учествује огроман капитал. Интереси су често до те мере усклађени да се постиже фрапантан степен једноумља. Гебелсова пропаганда је покривала све аспекте живота, али на малом простору и ограниченим средствима масовне комуникације. Пропаганда господара „новог светског поретка“ покрива само изабране осетљиве теме, али зато на целој Земљиној кугли и много моћнијим средствима. (За циновске корпорације, као што је CNN, које 24 сата дневно пласирају

само вести по целом свету, по сопственом признању, информација није истинито обавештење, већ све оно што неког може заинтересовати и што се, према томе, може продати. Такав цинизам није далеко од Гебелса. Штета коју он наноси, међутим, много је већа). Сада је у систематском дезинформисању ангажована не само држава – као у Гебелсово време – већ и финансијски моћни приватни центри, пропагандне агенције и огроман број купљених новинара и уредника. Сваки медијски рат за дискредитовање политичких противника и подршку пријатељима добијен је већ унапред.

Метод санкција против читавих народа и држава у основи је фашистички. Појединац, појединачна одговорност и кривица један је од аксиома либералне културне и политичке традиције. Ако се не може утврдити који је појединац учинио кривично дело радије ће се, на основу те традиције, дозволити да се кривичне одговорности ослободи истински кривац, чија се лична кривица није могла доказати, него што ће се казнити невин човек. Само фашистички тоталитаризам, који је у том случају следио обичаје најпримитивнијих племенских цивилизација, у начелу дозвољава колективну одговорност и колективну казну нације или расе. (Најбољи пример је антисемитизам и геноцид над Јеврејима у току Другог светског рата.) Садашње санкције против свих земаља које су се испречиле на путу остварења интереса водећих сила „новог светског поретка“ подједнако погађају све грађане, укључујући немоћне старце и тек рођену децу, само зато што припадају једној земљи и једном народу. Тај морални и политички скандал светске цивилизације на крају 20. века открива начин мишљења који се ни по чему не налази у либералној и демократској традицији, већ потпуно одговара духу фашизма.

Најзад, начин на који је примењивана оружана сила у неким војним интервенцијама господара „новог светског поретка“ не разликује се ни мало од онога што су радили Јапанци у Кини и немачки нацисти широм Европе. Ноам Чомски описује, у својој књизи *Шта то (у ствари) хоће Америка*, како су нацистички ратни злочинци постајали специјалисти за гушење покрета отпора у Латинској Америци. Војни режими које је отворено подржавала Америка и који су се отворено угледали на Трећи рајх ангажовали су их за своје војне саветнике. Они су, поред осталог, учили латинскоамеричке сељаке вештини садистичког мучења. „То што су радили контраши – подржавани од САД – у Никарагви и наши терористички намесници у Салвадору и Гватемали није само обично убијање ... новорођенчад је убијана разбијањем о стење, женама су секли дојке и дерали кожу а лица везивали за стопала да тако искрваре до смрти, људима су секли главе и набијали их на коље. Циљ је био да се сломе независни национални покрети и народне снаге које би могле остварити истинску демократију“.¹⁹ Исти методи терора, мучења и масовног уништавања цивилног становништва понављани су у Хондура-

¹⁹ Ноам Чомски, *исто*, стр. 21–23.

су, Грчкој, Бразилу, Чилеу и, веома дуготрајно и масовно, у Вијетнаму. Само на Лаос и Камбоџу бачено је више бомби него у целокупном Другом светском рату. У Панами су 1989. године без икаквог стварног повода, у потрази за Норијегом, амерички авиони сравнили са земљом центар града Панама и побили масу сиротиње која је тамо била настањена. У Ираку је бомбардован један од најстаријих градова светске цивилизације – Багдад, а у погођеним склоништима највише је погинуло стараца, жена и деце. Ирачки војници су масовно убијани (око 100.000 мртвих) управо онда кад су престајали да се боре и излазили из својих утврђења.

Када не ратују и не прете оружаном интервенцијом лицемери, који све више говоре о миру, прогресу и људским правима, подстичу друге да се узајамно сатиру и шаљу оружје својим пријатељима без обзира на забране Уједињених народа. За време грађанског рата у Шпанији то су радили Немци и Италијани, у Босни, 1995. године, то раде Американци. Корисници помоћи су у оба случаја фундаменталисти идеолошке и клерикалне провенијенције.

Закључак

Државе које се залажу за „нови светски поредак“ имају огромну економску, политичку и војну моћ. Таква концентрација силе није никад виђена у светској историји. Па ипак, изгледи за успех тог пројекта нису превише добри, и то из следећих разлога:

Прво, цео тај подухват је лишен моралне основе (као што је био случај и с фашистичким пројектом „новог европског поретка“). У оба светска рата један елемент идеализма је био присутан у великом ратном ангажовању развијених западних земаља. Иако су материјални интереси и тада били непрестано у игри, свет је оба пута био у реалној опасности, па је могло изгледати да је основни смисао рата у одбрани од „Хуна“ цара Вилијема 1914. године и од Хитлерових нациста четврт века касније. Сада је све сувише огољено и рационализације тешко успевају. Јасно је да се ради о доминацији, контроли простора и бруталној пљачки. Очеvidан је цинизам који се крије иза лепих фраза о слободи, људским правима и демократији.

Друго, тамо где је видљив цинизам, лицемерје и груб, себичан материјални интерес недостаје мотивација за масовно ангажовање, за преузимање великих ризика и за лично жртвовање. Сада је мало људи истински заинтересовано да гине ради туђих територија. Таква масовна спремност за могуће жртве неопходна је за успостављање било каквог поретка. Ако она недостаје, идеја ће се тешко претворити у дело.

Треће, изгледи су мали да ће једина постојећа суперсила успети да сачува тај статус. Истиче време у којем влада несумњива хегемонија Сједињених Америчких Држава. Уздижу се на историјској позорници групаације које ће у 21. веку бити довољно моћне да доведу у питање њихову превласт. Један такав моћни ривал ће бити Европа, која има

већи привредни потенцијал него САД, уколико се стабилизује и уједини. Други је југоисточна азијска групација, на челу са Јапаном, која има највишу стопу раста на свету. Русија је тренутно у великој кризи, али има огроман потенцијал природних богатстава и, уколико се консолидује и сачува од распада, припада јој истакнуто место у светском поретку 21. века, који ће ипак бити другачији него што амерички идеолози предвиђају.

Четврти, и најважнији разлог за велику скепсу у погледу будућности онога што је Буш назвао, а Кисинџер анализирао под именом „нови светски поредак“ јесу велике, релативно скривене слабости иза застрашујуће моћне фасаде водеће суперсиле света. У америчкој економији већ одавно постоје патолошке тенденције: редовни годишњи дефицити од око 300 милијарди долара, превелик увоз и потрошња, недовољна производња и извоз. Трка у нуклеарном наоружању је уништила Совјетски Савез, али је и исцрпла Сједињене Америчке Државе. Унутрашњи дуг од око 4.000 милијарди долара прети стабилности целокупног финансијског система. Док је још био утицајан протестантски морал, Американци су много радили, штедели и живели релативно скромно. Сад су они неразумно велики потрошачи и много слабији радници него некад. Хедонистички стил живота је ослабио друштвену кохезију и личну социјалну мотивацију и створио осећање дезинтеграције и аномије заједнице. Стање школства, саобраћаја, проблеми великих градова, пораст криминала и наркоманије заиста остављају утисак да се Америка „распада“. Најзад, та водећа војничка сила света, после болног пораза у Вијетнаму, тешко подноси губитак неколико десетина људских живота.

Тамо где се наиђе на одлучан отпор и где застрашивање не успе, као код српског народа, сви планови падају у воду. Због тога се с разлогом може рећи да „нови светски поредак“ као ни фашистичка нова Европа, неће успети, и да ће светска историја 21. века отићи неким другим путевима.

Југословенски народноослободилачки покрет у међународним односима*

Владо Стругар

Чланак садржи својеврсну хронологију догађаја на простору Југославије, од одласка (1941. године) владе Краљевине Југославије, с краљем Петром Карађорђевићем, у иностранство, до проглашења Југославије федеративном републиком (1945). Упоредо са догађајима у Југославији описан је и развој догађаја на Балкану, у Европи и свету, приказани су услови у којима се народноослободилачки покрет борио за статус међу савезницима и услови за борбу са окупаторима и квислинзима. Аутор је навео бројне историјске чињенице које приказују однос између партизанског и четничког покрета, народноослободилачког покрета и избегличке владе, четника и окупатора, избегличке владе и савезника, руске дипломатије и Коминтерне, с једне, и народноослободилачког покрета, с друге стране, однос свих зараћених страна према НДХ итд. Приказана су два концепцијска прилаза у односу на обнову Југославије, идеолошки крајње размакнута: партизански – о Југославији, федерацији и републици, и четнички – о Југославији, грађанској, парламентарној монархији. Описане су сциле и харибде кроз које је прошао народноослободилачки покрет да би, преко увида савезничких мисија, био признат и како је нарастање војске и спретна дипломатија народног вођства обезбедила ослонац за изградњу државне власти и политичког система по вољи народа, исказаној у изборима за Уставотворну скупштину (1945. године).

Краљевина Југославије је пала за десет дана Априлског рата 1941. године. Војске агресорског савеза, сила Осовине, заузеле су њену територију. Југословенска војска се распала, а официри су углавном однедени у ратно заробљеништво. Влада, с краљем Петром Карађорђевићем, одбегла је у иностранство, преко Грчке у Палестину, па у Велику Британију. Државна структура се сломила; владајуће политичке странке пале су у страх и немоћ.

У Бечу, 22. априла 1941, потписали су министри спољних послова Немачке и Италије споразум о заузећу и подели Југославије на италијанску и немачку окупациону зону. Победнице – Немачка и Италија – подариле су својим савезницима делове југословенске територије: Бугарској – већи део Македоније и југоисточни предео Србије, а Мађарској

* У1 ауторову сагласност, текст је, за потребе „Војног дела“, знатно скраћен.

– Бачку, Барању и Прекомурје. Италија је увећала свој протекторат Велику Албанију припајајући јој западну Македонију, Косово и Метохију и узан гранични појас Црне Горе. Боку Которску, Далмацију и суседну половину Словеније анектвала је римска влада и завела цео систем фашистичке Италије. Немачка је анектвала северни део Словеније. Од смањене Србије настало је окупационо подручје којим је управљао нарочити немачки војни штаб, којем је одобрено да успостави колаборационистичку владу као подручну установу за унутрашње потребе, без ресора војске и спољних послова. Владе Немачке и Италије помогле су усташама, држећи их и даље у зависности, да успоставе Независну Државу Хрватску, која је обухватала хрватске крајеве (изузев оних непосредно припојених Италији), Босну и Херцеговину и читав Срем. Она је 16. априла 1941. добила своју владу. Признале су је као суверену све државе Тројног пакта, којем је и она приступила. Владе агресора су успоставиле у окупираним крајевима власт својих армија, које су пратили и службеници за грађанску управу. Оне су потражиле и прихватиле сарадњу домаћих људи. Сарадници окупатора су се појавили у обе окупационе зоне. Све окупационе власти су похитале да привреду поседнутих области што чвршће обухвате. Окупаторске власти су забраниле постојање југословенских националних, политичких, друштвених и стручних организација и удружења.

Председник југословенске владе генерал Душан Симовић и краљ Петар стигли су у Велику Британију. Од 21. јуна 1941. у Лондону је било средиште југословенске краљевске емиграције. Влада Велике Британије признавала је избеглу југословенску владу као суверену државну власт. Влада Сједињених Америчких Држава, изјавом 4. јуна 1941, објавила је да не признаје фашистичку поделу Југославије и да сматра незаконитим оснивање Независне Државе Хрватске. Совјетска влада је 8. маја 1941. прекинула дипломатске односе са владом Краљевине Југославије, који су, на иницијативу из Москве, обновљени до 19. јула. Совјетска влада је поручила да ће се заузети да се обнови Југославија. Југословенска влада је прекинула дипломатске везе са свим земљама које су признале владу Независне Државе Хрватске (којом су управљале усташе хрватског порекла, од раније познате као терористичке организације, уз помоћ придобијених муслимана, а сви су били једнако решени да побију и разагнају, напосто униште Србе, који су од давнине житељи у Хрватској и Славонији, Босни и Херцеговини).

Све владе савезнице нацистичке Немачке раскинуле су дипломатске односе са владом Краљевине Југославије. Та влада је декларацијом објавила (4. маја 1941) да Југославија наставља рат против агресора; баш следствено свом постанку 27. марта 1941, када је раскинула приступ Југославије Тројном пакту који је потписала претходна влада. Тим чином узрокован је поход немачке војске на Балкан, а због њега и одлагање, за неколико седмица, напада Немачке на Совјетски Савез. Она је за своје малобројне, избегле војне снаге обезбедила британску помоћ (а налазиле су се у земљама Блиског истока). Избегличка влада

и политички прваци грађанских странака, који су били с њом у емиграцији, тврдили су да је Југославија у Априлском рату 1941. остварила допринос и да су савезничке земље тиме задужене да влади помогну да се врати у отаџбину и васпостави пређашње уређење.

После фашистичког заузећа Балкана, и напада немачке војске на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, започето је уједињавање велесила против агресивног Тројног пакта. Председник Сједињених Америчких Држава Рузвелт (Franklin D. Roosevelt) и премијер Велике Британије Черчил (Winston S. Churchill) потписали су 14. августа 1941. декларацију – Атлантску повељу, у којој наглашавају да не признају стање створено освајањем и силом одузету сувереност народа. Односно, да не признају као закониту ниједну територијалну промену без слободно израженог пристанка заинтересованог народа. У Лондону, 24. септембра 1941, шест влада слободних земаља и осам избегличких влада, међу којима је била и југословенска, потписале су Атлантску повељу. На крају вишедневне конференције представника Совјетског Савеза, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава у Москви је, 1. октобра 1941, закључено да се Црвеној армији редовно упућује британска и северноамеричка помоћ у наоружању и опреми. Британски министар спољних послова Идн (Anthony Robert Eden) посетио је Москву. Овде је он од 16. до 18. децембра 1941. преговарао с председником совјетске владе Јосифом Висарионовичем Стаљином и народним комесаром за спољне послове Вјаћеславом Михајловичем Молотовим о вођењу и циљу рата; савезништво двеју земаља се учвршћује.

У Вашингтону је 18. децембра 1941. почела и до 14. јануара 1942. трајала конференција представника 26 држава, међу којима су били и представници Краљевине Југославије. Учесници су 1. јануара потписали декларацију којом се заступљене државе обавезују да ће употребити сва средства против чланова Тројног пакта с којима су у рату, и да неће закључити сепаратно примирје или мир са непријатељем. Основана је Антифашистичка коалиција око ратног савеза Велике Британије, Совјетског Савеза и Сједињених Америчких Држава.

Устанак југословенских народа

Балкански поход немачке војске тек што је био почео (6. априла 1941), кад је Централни комитет Комунистичке партије Југославије решио да самостално одреди начин и облик борбе против агресора. Именовао је Војни комитет, с генералним секретаром Комунистичке партије Јосипом Брозом Титом на челу, и 15. априла 1941. народу објавио, прогласом, да предвиђа ослободилачку борбу против окупације, за нову Југославију, слободну и братску заједницу народа. На саветовању у Загребу (између 3. и 6. маја 1941) закључено је: да је Комунистичка партија једина способна да преузме даље предвођење југословенских народа и да агресорова подела Југославије не може ометати комунисте да јединствено раде на окупљању родољуба за борбу против окупатора и домаћих група које су им пришле.

Дана 27. јуна 1941. образован је Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, а дужност врховног команданта поверена је Титу. Одлучено је, на проширеној седници Политбироа, 4. јула 1941, у Београду, да се као устаничка војска стварају партизански одреди и да нападају окупационе војске и власти, и све што њима може да користи. Дакле, да партизанско ратовање буде главни облик народне ослободилачке борбе. Централни комитет је прогласио народу објавио да је национално и социјално ослобођење народа и народности Југославије главни циљ Комунистичке партије у Другом светском рату. Јединствена припрема устанка у националним покрајинама обезбедила је брз одзив и полет у спровођењу одлуке Централног комитета. Борбом партизанских одреда и становништва, које их је помагало, задобијена је знатна ослобођена територија. Није прошло ни два месеца од прве акције, а више од трећине југословенске територије захваћено је оружаним устанком. На ослобођеној територији, устаници су, именовањем или бирањем, оснивали своју власт, која је прво различито називана, а коначно свуда подједнако: народноослободилачки одбори. Партизански одреди и народноослободилачки одбори постају, уједно, битна остварења и решавајући чиниоци ослободилачке борбе. Национални комитети Комунистичке партије и покрајински штабови партизанских одреда, заједно са Централним комитетом и Врховним штабом, чинили су јединствену организацијску целину, која је већ на почетку борбе унеколико представљала предвиђено обличје нове државе у Југославији, после назване демократска федерација. Борачке снаге, ради остварења тог циља, зване су јединствено – народноослободилачки покрет.

Југословенски оружани устанак је први, силовит и опсежан удар против фашистичке окупације у покореним земљама Европе. Он није угрозио чврстину и агресивну напетост окупаторске власти, али је нанео штету престижу нацистичке Немачке и фашистичке Италије и везао знатне њихове војне снаге.

Устанком се Југославија изнова претворила у ратиште: за фашистичке војске одвећ брзо наметнута и горка нужност, а за земље Антифашистичке коалиције чинилац позитивног стратегијског значаја. Централни комитет Комунистичке партије Југославије имао је везу (помоћу илегалне радио-станице у Загребу) с Извршним комитетом Комунистичке интернационале (Коминтерна) у Москви. То је била његова једина важна веза с иностранством. Вођство Коминтерне је упутило 22. јуна 1941. телеграм Централном комитету, с поруком: немачки напад на прву земљу социјализма једнако је уперен и против слободе и независности свих народа; совјетска одбрана је истовремено и одбрана народа које је поробила Немачка; народима Југославије пружа се прилика да развију ослободилачку борбу против поробљивача; у садашњој етапи реч је о ослобођењу од фашистичког подјармљивања, а не о социјалистичкој револуцији.

Задуго, ипак, премда су вести свуда стизале, обавештеност у свету о југословенском устанку није одговарала стварним чињеницама о

Народноослободилачкој борби. Залагањем Извршног комитета Коминтерне, успостављена је, 11. новембра 1941, у Совјетском Савезу, радио-станица „Слободна Југославија“, намењена извештавању светске јавности о југословенској борби против фашизма и обавештавању партизана о догађајима на другим фронтovima и на самом југословенском ратишту.

Упоредо с отпочињањем партизанског устанка, пуковник Дража Михаиловић је, с групом официра, почео да ствара војночетничке одреде, којима је поставио следећи циљ: под скиптром краља Петра створити велику Југославију и у њој велику Србију, у границама Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Срема, Баната и Бачке; укључити у Југославију Трст, Горицу, Истру и Корушку, део Бугарске и део северне Албаније са Скадром; очистити државну територију од националних мањина; очистити Санцак од муслиманског живља и Босну од муслиманског и хрватског живља; с комунистима и партизанима не може бити никакве сарадње, јер се боре против династије; дужност четника је да задобију повратак установа и власти које су у земљи постојале на дан 27. марта 1941. године. Остварење и тог циља претпостављало је слом фашистичких војски, окупатора на југословенском тлу.

Постојале су, дакле, две замисли о обнови Југославије, идеолошки крајње размакнуте, политички само у супарништву: партизанска – о Југославији, федерацији и републици, и четничка – о Југославији, грађанској, парламентарној монархији. Због такве супротности, током предстојећих ратних збивања на тлу Југославије, партизани и четници су постали једни другима непријатељ с којим неће бити помирења, иако су оба покрета кренула у сопствене подухвате с антифашистичке основе.

Избегличка влада је прихватила војночетничке одреде и настојала да им обезбеди савезничку помоћ и спомињање у свету. Начело британске владе, међутим, било је да још не позива на оружани устанак народе у окупираним европским земљама. Своје службе усмеравала је на стварање и коришћење обавештајне мреже која је обављала пропаганду, организовала саботаже и диверзије.

Кад је југословенски оружани устанак добио размере широког покрета, Винстон Черчил је наредио да се упуту мисија у Србију, верујући да је неопходно обједињавање герилске активности у Југославији. Мисију је предводио британски мајор Хадсон (Hudson Duane T. – Bill), а у њој су била и два избегла југословенска официра. Дошла је из Каира, преко Малте, и искрцала се 22. септембра 1941. на јадранску обалу, близу Петровца на мору, где су је прихватили партизани. Хадсону је 12. октобра 1941. издато упутство да ће британска служба, заједно с избегличком владом, потпомагати герилу, али не оног устаничког вођу који није по вољи југословенске владе, јер њу не признаје, и који нема њену сагласност за дејство. Хадсон је стигао 25. октобра на Равну гору, где се налазио Дража Михаиловић. После Хадсонових извештаја британска влада је закључила да је партизански покрет знатан и опсежан, па су британске власти биле убеђене да југословенски отпор треба објединити под вођством Драже Михаиловића. Стога су

британска и југословенска влада сложено натојале да се за то обезбеди и совјетска сарадња.

Са совјетске стране одговорено им је (22. па 25. октобра 1941.), да треба ускладити пропаганду и акцију да би југословенски устаници што више успели, и да им треба пружати подршку без обзира на политичко опредељење. Врховни штаб је, усталом, већ једаред био преговарао с вођством четника о сарадњи у борби против немачке војске. Но, то је било узалудно. Уверен да ће британска влада само четнике помагати, Дража Михаиловић је упутио војночетничке одреде у ноћни напад, између 1. и 2. новембра 1941, да од партизанских одреда отму Ужице, Ариље и Ивањицу. Партизани су тада одбацили четнике, као и 7. новембра од Ужица до Равне горе, где су их сасвим притеснили. Четнички напади ради преотимања градова на ослобођеној територији дешавали су се у позадини партизанских одреда који су баш тада одолевали немачкој противофанзиви, па су четници тако посредно помагали немачкој војсци. Врховни штаб је 4. новембра издао саопштење о нападу четника на партизанске одреде. Тај напад је назвао издајом народне борбе, а Дражу Михаиловића издајником. Тито је јавио вођству Коминтерне да је, из обзира према савезништву Совјетског Савеза и Велике Британије, зауставио партизана да не разбију војночетничке одреде и униште штаб Драже Михаиловића. Захтевао је од вођства Коминтерне да Радио-Москва не преноси вести које о Михаиловићу и његовим четницима емитује лондонски радио. После тога, Врховни штаб је пристао да још једном преговара са штабом Драже Михаиловића. На преговорима у Чачку (18. и 20. новембар 1941), између представника оба вођства, потписан је споразум ради отклањања неких несугласица између партизана и четника у вези с размештајем и кретањем на ослобођеној територији.

Британска влада је 24. новембра 1941, у меморандуму совјетском војном министарству, поновила да „сматра Михаиловића као једино могућег вођу“ и да Совјети утичу на партизана „да одрже уједињен фронт под вођством пуковника Михаиловића“. На седници владе потврђено је решење британског генералштаба да се војночетничким одредима шаље помоћ. То се дешавало 28. новембра 1941, када је партизанска одступница – са којом је био и Врховни штаб – замицала према Санцаку испред надмоћније немачке војске, која је продором у Ужице завршавала своје вишемесечне офанзивне операције против устанка у Србији. Кад су Немци (нападом 7. децембра 1941) отерали Дражу Михаиловића с Равне горе, војночетнички одреди су се разделили: део се укључио у јединице колаборационистичке владе, део људства се разишао кућама, а остатак, са командама, задржао се у сеоским и шумским пределима, у герили.

Убрзо, 9. јануара 1942, Душан Симовић је остао без поверења чланова владе, а професор Слободан Јовановић образовао је нови кабинет. У тој влади Дража Михаиловић је постао министар војске. Влада је војночетничке одреде (22. јануара 1942) назвала: Југословенска

војска у отаџбини. Британска пропаганда је помагала четнике: на радију и у штампаним прогласима за Југославију преовладало је гледиште југословенске владе, а једино је одбијано оно што је било супротно утврђеној политици британског кабинета. Британски радио није објављивао вести о партизанским борбама када су биле у највећем размаху у Србији и другим крајевима, чак су успеси партизана каткад приписивани четницима. А у то време борило се око 80.000 партизана, наспрам око 460.000 окупаторских и око 150.000 колаборационистичких војника и официра. Партизанско повлачење из Србије дешавало се (крајем 1941. године) кад и Московска битка на совјетско-немачком фронту. Врховни штаб и Централни комитет су тада начинили извесну процену развоја у Југославији, сагледавајући и збивања на другим ратиштима.

Тито је 29. децембра 1941. депешом обавести вођство Коминтерне о немачкој офанзиви у Србији, партизанском губитку слободне територије, борби с четницима и формирању 1. пролетерске бригаде. Затражио је совјетску материјалну помоћ за партизанске јединице, која је обећана, али тог пута није стигла. Политбиро Централног комитета је примио депешу, упућену 5. марта 1942, којом је Извршни комитет Коминтерне саопштавао: да сматра неправилним формирање 1. пролетерске бригаде; да, изгледа, присталице југословенске владе „с извесним оправдањем сумњају да партизански покрет добија комунистички карактер“; да се „непосредни задатак састоји у томе ... да се створи истински и јединствени национални фронт свих непријатеља Хитлера и Мусолинија у Југославији ради остварења основног задатка – истеривања освајача и поробљивача ... да се разбију окупатори и извојује национално ослобођење“.

Вођству Коминтерне, 9. марта 1942, Тито је одговорио да су пролетерске бригаде „покретне јединице радника и сељака које су спремне да ступе у борбу тамо где им се нареди“, а да се присталице избегличке владе „одлучно изјашњавају против оружане борбе с окупаторима“, због чега их окупатори наоружавају да би нападали партизана. Нека вођство Болшевичке партије, поручио је Тито, упути своје посматраче у Југославију, да они непосредно виде стварност партизанске борбе. На то су из вођства Коминтерне саопштили да имају „пуно и неоториво поверење“ у Централни комитет Комунистичке партије Југославије и да првенствено треба истицати борбу против окупатора, а „четнике помињати и раскринкавати узгред“. Тито је убрзо (после седнице Политбироа у Фочи, 4. априла 1942) јавио вођству Коминтерне да програм Комунистичке партије Југославије одређују следећа нужност и циљ: „Борба против окупатора и њихових агената, борба за ослобођење народа Југославије, за јединство и братство народа Југославије“.

Односи унутар Антифашистичке коалиције

У пролеће 1942. године немачка и италијанска војска, усташе и четници нападали су знатним снагама партизанске одреде и бригаде на ослобођеним подручјима. Четници су најогорченије нападали само-

стално на неким тактичким правcima, а махом су се налазили усред бојног распореда окупаторске италијанске војске. Врховни штаб је повукао партизанске јединице из Црне Горе, Санцака и Херцеговине према Зеленгори. Од прикупљених партизанских одреда ту је формирао четири нове бригаде. Тито је 22. јуна 1942. издао заповест да група бригада (шест бригада) пође у средњу и западну Босну, према Хрватској. Тако је, пола године по одласку партизана из Србије, Врховни штаб предузео друго велико наступање. На тај начин требало је да се партизани из источног дела Југославије сједине с онима из средње и западне Босне, Хрватске и Славоније. Четници су остали уз окупаторску војску на територији са које су, заједно с њом, потисли партизанске одреде. Италијанске команде су снабдевале четнике оружјем, храном и новцем, а понегде су их употребљавали и као милицијску формацију. Истовремено, пропаганда избегличке владе, као и британске и северноамеричке, славила је четнике као борце за ослобођење отаџбине. Тито је, међутим, јавио у Москву, Извршном комитету Коминтерне, да је четничка сарадња с окупаторима нескривена, свакоме очигледна, и корисна окупатору, и тражио је да Радио-станица „Слободна Југославија“ емитује што више вести, саопштења и сличних прилога о Врховном штабу и ратовању партизанских одреда. Између осталог, телеграмом је пренео Извршном комитету Коминтерне и „Резолуцију родољуба Црне Горе, Боке и Санцака“, која је донета на њиховом скупу, 16. јуна 1942. на Тјентишту, у долини реке Сутјеске. У Резолуцији су четници осуђени као окупаторови сарадници; названо је издајом Михаиловићево командовање четничким одредима, а националном издајом од стране избегличке владе, хвалисање и материјално потпомагање четника. Радио-станица „Слободна Југославија“ објавила је 6. јула 1942. текст Резолуције, а потом је доспела и међу вести објављене у другим земљама, на странице комунистичких листова у западном делу света. Избегличка влада је 28. јула 1942. предала протестну ноту совјетском посланику на југословенском двору, са захтевом да Телеграфска агенција Совјетског Савеза објави деманти и порекне Резолуцију.

Избегличка влада је тражила од владе Совјетског Савеза да утиче на партизане да признају Дражу Михаиловића и да му се потчине. Совјетска влада, пак, уважавала је југословенску владу као легитимно представништво једне пријатељске земље, привремено настањено усред савезничке Велике Британије. Отуд је између владе Совјетског Савеза и југословенске владе потписан (почетком августа 1942) споразум да међусобно изасланства подигну на ранг амбасада. Чим је то објављено, Тито је 11. августа 1942 (телеграмом) поручио Извршном комитету Коминтерне да је тај чин немио партизанима и да се дешава у време кад избегличка влада, преко четника, отворено сарађује с окупаторима. Вођство народноослободилачког покрета, иначе, уважавало је редовне дипломатске односе Совјетског Савеза са југословенском владом, јер су ти односи за совјетску спољну политику били неодвојиви од одржавања ратне коалиције Совјетског Савеза, с једне, и Велике Британије

и Сједињених Америчких Држава, с друге стране. Међутим, то вођство је настојало да упоредо ратује против окупатора и домаћих снага које су са њим повезане; то значи, да се класни обрачун с унутрашњим снагама не одлаже, када је већ борба с тим браниоцима капитализма проишла из рата с фашистичким окупаторима Југославије.

Обавештен о изузетном успеху групе партизанских бригада у походу од Црне Горе до средњег предела Хрватске, Извршни комитет Коминтерне поручио је комунистичким партијама западноевропских и америчких земаља да у својим новинама више не хвале четнике и Дражу Михаиловића као борце за ослобођење отаџбине, јер они сарађују с фашистичким окупаторима, и да, убудуће, за партијску пропаганду узимају саопштења из емисија Радио-станице „Слободна Југославија“. Тако је настао преокрет, толико видан да је, на пример, југословенски амбасадор у Вашингтону упозорио 5. августа 1942. северноамеричко министарство спољних послова да је до пре десетак дана и њујоршки раднички лист приказивао генерала Михаиловића „великим вођом снага отпора Јужних Словена против Хитлера“, а сада га назива фашистом и издајником. И совјетска влада, после одбијања да посредује да се партизани подреде Дражи Михаиловићу, изјавила је да је он окупаторов сарадник и да су четници војска која служи непријатељу (то је нарочитом изјавом, 3. августа 1942, саопштено и избегличкој влади, која је одбила совјетску ноту говорећи да има „пуно поверење у вођство и родољубље генерала Михаиловића“). Јављено је, затим, из Москве Титу да се против избегличке владе опрезно говори и пише. Осим тога, тражено је да се Извршном комитету Коминтерне шаље садржај документа „о улози Драже Михаиловића“, а једанпут је то затражено и с напоменом: „може бити да су окупатори особито заинтересовани да распаљују међусобну борбу између партизана и четника“. Тито је, 10. септембра 1942, одговорио да је све истинито што је дотад саопштио, а наредних дана пренео је још нека документа о четничкој сарадњи с окупаторима.

У совјетској агитацији од тада је било све више вести о партизанској борби против окупатора, а совјетске власти су говориле о четничкој сарадњи с окупаторима. Југословенска влада, 5. новембра 1942, захтевала је од владе Совјетског Савеза да обустави совјетску кампању преко радија и штампе против четника Драже Михаиловића, да позове партизане да прекину нападе на четнике и да се потчине краљевској влади. Совјетска влада је одговорила, 16. новембра 1942, да је Дража Михаиловић изгубио углед у земљи и да се четници боре једино против партизана, у заједници с италијанском војском. То исто је, 5. и 6. октобра 1942, совјетски амбасадор у Вашингтону, Максим Литвинов, саопштио влади Сједињених Америчких Држава.

Велесиле Антифашистичке коалиције, новим договорима и споразумима, све чвршће су здруживале ратне напоре против држава Тројног пакта. У Лондону; 26. маја 1942, закључен је уговор о двадесетогодишњем пријатељству и сарадњи између Велике Британије и Совјетског Савеза, а у Вашингтону је потписан 11. јуна 1942. уговор о зајму и најму,

према којем је требало да Сједињене Америчке Државе испоручују Совјетском Савезу оруђа и средства за ратовање. Британски премијер Винстон Черчил, током посете Сједињеним Америчким Државама (18. јуна 1942) и Совјетском Савезу (од 12. до 17. августа 1942), у разговорима с вођама тих земаља уговарао је планове будућих војних операција и укупног садејства у рату против Немачке и Италије.

Антифашистичка већа

У светским приликама и догађањима већ је тада нескривено присутан и југословенски народноослободилачки покрет. У средишту Југославије постојала је јединствена слободна територија, пространа око 50.000 км², освојена вишемесечним залагањем партизанских бригада и одреда. Врховни штаб је значајно унапредио формацију војних јединица, а 20. новембра 1942. увео је назив Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије. Наспрам 150.000 бораца и старешина Народнослободилачке војске, у Југославији је крајем 1942. године било око 580.000 окупаторових и око 300.000 колаборационистичких војника и официра.

Успеси партизанских одреда и бригада омогућили су, а и међународни положај народноослободилачког покрета, да се сазове скупштина која ће представљати ослободиоце Југославије и изабрати једно извршно тело као врховни орган устаничке власти, то значи да се оствари намера коју је Тито већ 23. августа 1941. био саопштио вођству Коминтерне. Он је, најзад, 12. новембра 1942, јавио Извршном комитету Коминтерне: „Ми сада формирамо нешто слично влади, а зваће се Народни одбор ослобођења Југославије“. На ту поруку, Извршни комитет Коминтерне одговорио је препоруком: „Стварање Народног одбора ослобођења Југославије веома је потребно и изванредно важно.

Дајте обавезно томе одбору општенационални југословенски и општепартијски антифашистички карактер, како по његовом кадровском саставу тако и по његовом акционом програму.

Немојте гледати на тај одбор као на нешто што представља владу, већ као на политички орган народноослободилачке борбе.

Немојте га супротстављати југословенској влади у Лондону.

У даљој етапи не постављајте питање о скидању монархије.

Не постављајте паролу републике.

Питање о режиму у Југославији, како ви схватате, решаваће се после пораза италијанско-немачке коалиције и после ослобођења земље од окупатора.“

Тако је у Бихаћу, 26. и 27. новембра 1942, одржана скупштина родољуба, на којој су била присутна 54 представника из Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Тито је, отварајући заседање, саопштио замисао вођства народноослободилачког покрета. Између осталог, рекао је: „Ми немамо могућности да створимо једну легалну владу, јер нам то међународни односи и прилике не дозвољавају.

Али ми имамо право на једно, а то је, да у овим тешким околностима створимо једно политичко тијело, један политички орган, који ће окупити све народне масе“.

На заседању је донесена резолуција и проглас народу да је установљено Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВ-НОЈ) као највише политичко представништво створеног јединства народа Југославије у борби за ослобођење, слободу и равноправност у братској заједници. Антифашистичко веће је изабрало свој Извршни одбор, у којем је било осам повереништава за ресоре власти.

Тито је 29. новембра 1942. телеграмом обавестио вођство Коминтерне да ће Антифашистичко веће, иако неће бити влада, решавати све што је везано за државни живот и бринути о партизанском фронту, а да ће га у обављању послова помагати народноослободилачки одбори, који постоје у свим областима на ослобођеној и неослобођеној територији. Одмах затим саопштена је Извршном комитету Коминтерне и Нота Врховног штаба Народноослободилачке војске и Извршног одбора Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије савезничким владама. У њој је поручено: „Неприхватљиво је да југословенска влада у Лондону с једне стране ратује преко свога министра Драже Михаиловића и његових четника против Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије на страни окупатора, а на другој страни, у исто време, користи се гостопримством савезника, користи се дипломатском подршком савезника, а ми имамо право захтевати од савезника не само признање наше борбе него имамо право захтевати од савезника да се они енергично заинтересују о случају југословенске владе и Драже Михаиловића“.

Врховни штаб и Извршни одбор Антифашистичког већа издали су, 8. фебруара 1943, нарочиту Изјаву о циљевима народноослободилачког покрета, у којој се каже:

„1. Народноослободилачки покрет има да ослободи земљу од окупатора, и обезбеди државну независност и демократска права свим народима Југославије;

2. народноослободилачки покрет признаје неприкосновеност приватне својине и пуну могућност самоиницијативе у индустрији, трговини и пољопривреди;

3. овај покрет не предвиђа никакве радикалне промене у друштвеном животу, осим замене реакционарних управа народноослободилачким одборима; све важније о друштвеном животу, тако и о државној организацији решаваће после рата представници народа које ће он изабрати;

4. народноослободилачки покрет се бори за слободу, за социјална права, и туђе му је насиље;

5. официрима који приступе народноослободилачком покрету биће признати чинови, и дужности ће имати према способностима;

6. народноослободилачки покрет признаје у потпуности национална права Хрвата, Словенаца, Срба, као и Македонаца, Црногораца и других“.

Преко Радио-станице „Слободна Југославија“, вест о заседању у Бихаћу отишла је далеко у свет, као и нота и изјава Врховног штаба и Извршног одбора Антифашистичког већа. Вођство народноослободилачког покрета, очито, тежило је да јавност у западним савезничким земљама обавести о родољубљу партизана, који су тамо приказивани, кроз пропаганду избегличке владе, као противници демократије и правног уређења. У том вођству, пак, предвиђали су – речено је у једном писму (14. децембра 1942) – да ће се народноослободилачки покрет „међународно најлакше учврстити баш преко Југославије“, и да зато треба „према спољњем свету да извлачи“ из руку владе, избегле у Лондон, „елеменат за елементом међународних позиција које има Југославија као држава“, а у рукама су те владе. Стога, у вези с том владом, нужно је „потпуно порушити њезине позиције и тако довести до њезиног слома у међународном свету“, који ће народноослободилачком покрету омогућити да у згодном тренутку успостави „владу која се неће тек почети да бори за своје признање него ће бити у ствари већ признати представник Југославије“.

Опрезно у отворености и шкрто у признањима, и са службене стране у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама већ је допуштено да се говори како партизани (чешће је речено југословенски патриоти) наносе окупаторима осетне губитке.

Прекретница – спремана дугом и упорном одбраном Велике Британије и омогућена одсудном одбраном Совјетског Савеза – непосредно је почела 23. октобра 1942. – британском офанзивом код Ел Аламејна у Египту, 8. новембра 1942. – искрцавањем англо-америчких трупа у Мароко и Алжир, и, пресудно, 19. новембра 1942. – противофанзивом Црвене армије код Стаљинграда.

Немачка врховна команда отпочела је извесна преудешавања у командовању трупама на Балкану и уводила је мање измене у окупационој управи у Југославији. У Главном стану вође Рајха, код Растенбурга, 18. и 19. децембра 1942. – на саветовању начелника врховних команди и министара спољних послова Немачке и Италије, под Хитлеровим председништвом – решено је да се ради осигурања јужних обала Европе предузму у току зиме заједничке и замашне операције против Народноослободилачке војске Југославије, која би – по Хитлеровим речима – садејствовала Англо-американцима ако се искрцају на Балкан.

Успешна офанзива англо-америчких армија омогућила је вођима Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, Винстону Черчилу и Франклину Рузвелту, да се састану у Казабланки, и ту, од 14. до 24. јануара 1943, преговарају о истеривању немачко-италијанских трупа из северне Африке, после чега би савезничка војска из Африке ударила на Италију и принудила је раскине савез са Немачком и да се покори.

С обзиром на такво предвиђање даљег ратовања, врховни командант британске војске на Блиском истоку, генерал Александер (Harold Rupert sir Alexander), још од јесени је позивао Дражу Михаиловића да четницима нареди да руше комуникације у Србији и Македонији како

би се отежало немачко снабдевање. Министар Антони Идн је, 29. децембра 1942, председнику југословенске владе Слободану Јовановићу саопштио британско гледиште да Дража Михаиловић и његови четници отворено сарађују с италијанском војском и да, можда, Михаиловића треба сменити, а на његово место одредити другу личност. Иначе, британској влади је било отежано да се супротставља совјетским тврдњама да су четници и Дража Михаиловић окупаторови сарадници.

Британска влада и британска команда на Средњем истоку упутили су, 25. децембра 1942, нову мисију у штаб Драже Михаиловића. Пуковник Бејли (William Stanley Bailey) добио је задатак да испита организацију четника, не би ли успео да их покрене у шири напад на немачку и италијанску војску. Међутим, већ у својим првим извештајима говорио је да четници нису борци против окупатора и да не желе да га нападну.

Министар Идн је, 11. јануара 1943, захтевао од председника југословенске владе да се четницима нареди да обуставе борбу с партизанима и предузму нападе на окупаторске војске. Идн се, преко британског амбасадора у Москви, обратио совјетској влади да се и она побрине за уједињење „свих патриотских акција у Југославији“. Совјетска влада је на то одговорила, 18. фебруара 1943, да Дража Михаиловић и његови четници споразумно сарађују с италијанском војском, док се партизани, који нису комунистички покрет, него народни и југословенски, са својим Антифашистичким већем као представништвом родољубивих снага земље, боре за ослобођење отаџбине. Дража Михаиловић се тада налазио у селу Липову, код Колашина, и спремао је четнике да се придруже офанзивни италијанских дивизија против Народноослободилачке војске. Баш је 20. јануара 1943, са дуге линије од Бањалуке, Сиска, Карловца и Госпића, почела најзамашнија офанзива немачких и италијанских дивизија (укупно, ништа мање јаким од трупа које су њихове земље тада имале на северноафричком фронту), усмерених према Бихаћу, управном средишту партизанске ослобођене територије.

На окупаторову офанзиву, одвраћајући маневром Народноослободилачке војске, Врховни штаб је делом снага бранио ослобођену територију, а групу дивизија повео је према југоистоку, преко реке Неретве, према Дрини. Дража Михаиловић је 17. фебруара 1943, и сутрадан, саопштио расписом четничким јединицама у походу: „Ових дана се уништавају последњи партизани у Босни. Сада је јединствен моменат да са комунистима раскрстимо једном за свагда“. Група дивизија Народноослободилачке војске, међутим, разбила је четнике 7. марта 1943. код Јабланице, на Неретви, одбацила их и потукла код Невесиња и Калиновика (22. марта), тако да их није могла спасити ни италијанска помоћ. Четници су толико поражени да касније ни за једну битку нису имали дотадашњу војничку способност.

Совјетска влада је убрзо, 2. априла 1943, препоручила југословенској влади да се јавно огради од четничке сарадње с италијанским окупатором, и да нареди Дражи Михаиловићу да распусти своје одреде у Црној Гори и Херцеговини. Британци су помишљали, а са тим се

слагала и северноамеричка влада, да би се југословенски простори могли поделити на две упоредо активне операцијске зоне: на четничку – у Србији, и партизанску – у Хрватској и Словенији. Британску владу је обавестила совјетска влада да не може утицати на Врховни штаб да ради на измирењу партизана и четника, пошто сматра да је то унутрашња ствар народа у Југославији. Антони Идн је, 7. маја 1943, поднео југословенској влади закључак британске владе да је за покрет Драже Михаиловића важно да се одупире окупаторској војсци, да мора да прекине сарадњу с италијанском војском и колаборационистичком владом у Србији, да четници не треба да нападају партизана, (једино да се бране у случају да су нападнути) и да не нападају Хрвате и Словенце који не служе окупаторима. Британска влада је указала, 17. јуна 1943, југословенској влади да народ у Југославији прихвата партизански покрет због његове демократске природе и стварне борбе за национално ослобођење. Зато је требало да влада одреди политички и национални програм који би се допао југословенском народу. Влада Слободана Јовановића је пала 17. јуна 1943, услед раздора између њених чланова. Југословенска влада је, 21. јуна 1943, ипак издала декларацију о будућем уређењу Краљевине Југославије као тројне федерације Срба, Хрвата и Словенаца. Миша Трифуновић, првак српских радикала, образовао је 26. јуна 1943. нову владу. И она је као и претходна, без слоге међу министрима, поднела оставку 9. августа 1943. године. Британци су саветовали југословенској влади да од тада обавља само административне послове, па је такву владу образовао, 10. августа 1943, дипломат Божидар Пурић. И у тој влади Дража Михаиловић је био министар војске, морнарице и ваздухопловства. Британска страна је такође саветовала владу да буде покретач измирења с партизанима, а та порука је била у смислу речи британског премијера Винстона Черчила, изговорених у присуству северноамеричког председника Рузвелта, на конференцији у Вашингтону, одржаној од 12. до 17. маја 1943, да родољуби на Балкану притискају више од 25 окупаторских дивизија, и да је потребно да све снаге отпора (међу које су Британци убрајали и четнике) што више отежавају опстанак окупаторских војски. У ту сврху, група британских диверзаната била се спустила падобранима, 17. априла 1943, близу Зворника, затим је ноћу, између 20. и 21. априла 1943, стигла друга група код Бриња у Лици, а после две ноћи на Крбавско поље спустила се и прва група британских посматрача упућених међу партизанае.

Врховни штаб је 12. маја 1943. затражио од Врховне команде савезничких снага за Средоземље да му пошаље званичне представнике. Та савезничка команда је убрзо упутила официре Стјуарта (William Stuart) и Дикина (Frederick W. Deakin-Bill) као своју мисију у Врховни штаб, а они су се спустили падобранима на планину Дурмитор ноћу, између 27. и 28. маја 1943. године. Убрзо је спуштена и група бриганских падобранаца у Словеначко приморје, где су дошли у додир са тамошњим партизанима. Најзад, Врховна команда савезничких снага за Средоземље упутила је мешовиту англо-америчку војну мисију, с британским

бригадиром Маклином (Fitzroy Maclean) на челу, који је стигао 18. септембра 1943. у Врховни штаб Народноослободилачке војске. Прва савезничка пошиљка санитетског материјала за групу дивизија под непосредном командом Врховног штаба изручена је из авиона, 30. јуна 1943, код Кладња, у источној Босни.

Већ се збила велика прекретница Другог светског рата. Црвена армија је потукла немачке трупе код Стаљинграда, а остатак принудила да капитулира (2. фебруара 1943). Настављајући противофанзиву, Црвена армија је ослободила окупиране совјетске пределе, око Харкова и Бјелгорода жестоко се тукла (март 1943) и спремала снаге за опсежне и одсудне летње борбе. Англо-америчке армије су гониле италијанске и немачке дивизије рубом северне Африке и приморале их да 13. маја 1943. обуставе сваки отпор и предају се у Тунису.

Народноослободилачка војска, ратујући широм Југославије, издржала је у средишту земље две најтеже, најдраматичније битке ослободилачког рата, зване битка на Неретви и битка на Сутјесци. На простору, и правцу, од Карловца до реке Лима, дугом око 400 километара, та војска је давала одбрану, изводила противофанзиву и пробијала окупаторове обруче, при том, губећи и освајајући пределе и, упоредо, подносећи тешке жртве заједно са становништвом ослобођених крајева.

Прекретница Другог светског рата обележена је и одлуком о распуштању Комунистичке интернационале, 15. маја 1943, објављеном у Москви. Међутим, и после распуштања Коминтерне, Централни комитет Комунистичке партије Југославије чувао је своју радио-везу с Москвом.

Британска мисија при Врховном штабу обавестила је своју команду у Каиру и своју владу да се партизани јуначки боре против немачке и италијанске војске, да им је потребна помоћ у оружју и опреми, да имају самостално и искусно вођство, и да је непобитно да четници сарађују са окупаторском војском. И британска мисија, с мајором Џонсом (William Jones) на челу, која се налазила међу партизанима у Хрватској, јавила је свом старешинству, о упоредном учешћу у борби Срба и Хрвата, и особитој духовној крепкости којом партизани стварају федерацију Југославију. Ти извештаји су потврдили добру управљеност одлуке, донесене 23. јуна 1943, на конференцији шефова штабова британске армије, под председништвом Винстона Черчила, да се тражи од Врховног штаба да јединице Народноослободилачке војске подстиче да руше комуникације у Словенији и да појачавају борбе на читавом свом ратишту како би привезале околне немачке снаге да не би биле премештене и употребљене за противудар у Италији, где је требало да се усмери инвазиона англо-америчка војска. Ти извештаји су донекле правдали и одлуке, усвојене на конференцији председника влада Сједињених Америчких Држава и Велике Британије, Канаде и Кине, одржаној у Квебеку од 14. до 24. августа 1943, који су, између осталог, решили: да се савезничке војске искрцају (на пролеће 1944) на тле Француске и напусти британска помисао о искрцавању на Балкан, као и да се ради

на измирењу четника и партизана, а да се југословенској влади не даје подршка у намери да предузме војну акцију у отаџбини.

Британска влада, успостављањем везе са Народноослободилачком војском преко војних мисија, признала је ратничку важност тог чиниоца, али не и државотворну сувереност народноослободилачког покрета.

Земље Тројног пакта спремале су се за одбрану од несумњиво блиске англо-америчке инвазије у јужни предео Европе. Између свега што су предузимале, канцелар Адолф Хитлер је захтевао да се немачкој команди подреди италијанска војска која је штитила јужни део Апенинског полуострва. Насупрот томе, италијанска Врховна команда је тражила од диктатора Мусолинија (Benito Mussolini) да раскине пријатељство са Хитлером да би Италија напустила савез са Немачком. Мусолини, обострано притешњен, није се одржао. Оборен је 25. јула 1943, на седници великог фашистичког вође, после двадесет и једне године диктаторске владавине. Хитлер је остао без најближег савезника, а вођство Трећег рајха, после тога имало је само да руководи европским савезом фашистичких влада и режима.

Немачка врховна команда је преуредила командовање трупама на Балкану, па је седиште немачке Врховне команде за Југоисток премештено из Солуна у Београд. Хитлер је 6. августа 1943. наредио да немачка војска разбије Народноослободилачку војску Југославије, јер је за Немце на Балкану „проблем број један – Тито“, а италијанске дивизије (макар их морали разоружати и послати у логоре) јесу „проблем број два“. Рекао је да с Титом морају „свршити пре искрцавања савезника на јадранску обалу“.

На фронтovima су у наредним биткама увећана недавно задобијена преимућства антифашистичких војски. Одговарајући на снажан, вишедневни немачки напад, Црвена армија је прешла, 12. јула 1943, противофанзиву код Орела и Курска, а после тога и на правцу Харкова и Смоленска. Ослободила је западне области своје земље, а 6. новембра 1943. повратила се у Кијев и продужила даље, на запад. Савезничке армије су се искрцале 10. јула 1943. на италијанско острво Сицилију. Напредујући, заузеле су острво и, 3. септембра 1943, избациле предње делове на јужни руб Италије. Дана 8. септембра 1943. проглашена је капитулација Италије. Немачке трупе су је окупирале и на Апенинском полуострву се отворио ратни фронт.

Народноослободилачка војска Југославије покренула је општи устанак народа готово у читавом пределу који је био под италијанском окупацијом, од реке Соче до реке Бојане и у дубљем залеђу. У данима тог борилачког полета она се готово удвостручила и није ослабљена немачким противударом. Крајем 1943. године, имала је око 320.000 наоружаних бораца и старешина. У то време у Југославији се налазило око 450.000 окупаторских и око 350.000 колаборационистичких војника и официра. Од тада је немачка војска ратовала да би држала под окупацијом цело подручје Југославије. Али, није могла потпуно да запоседне југословенску територију, јер је већ било много крајева у

којима су Народноослободилачка војска и народноослободилачки одбори били једини присутни као власт и заштита становништва. Рачуна се да је слободна територија у Југославији у јесен 1943. захватала око 130.000 км², са близу 5.000.000 становника.

Борба за међународно признање народноослободилачког покрета

Федерација Југославија је довршила целокупност свога унутрашњег склопа успостављањем земаљских антифашистичких већа: у Србији (од раније постојећи Главни народноослободилачки одбор), у Македонији (Иницијативни одбор за оснивање већа), у Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској, Словенији. Тито је, иначе, обавестио, 2. октобра 1943, совјетску владу да вођство народноослободилачког покрета не признаје југословенског краља и владу (избеглу у иностранство) због њиховог подржавања четника, који су, борећи се против партизана као ослободилаца домовине, садејствовали окупаторским трупама на ратишту. Стога, рекао је, тај покрет неће дозволити да се влада и краљ врате из иностранства у Југославију. И, да би се устаничка, партизанска творевина федерације издигла као једина законита власт у Југославији, сазвано је Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије. Учесници заседања, у Јајцу, донели су, ноћу између 29. и 30. новембра 1943, одлуке: да се Антифашистичко веће конституише у врховно и законодавно представничко тело народа и државе Југославије као целине; да се установи Национални комитет ослобођења Југославије као привремени орган врховне власти за време рата; да се Југославија изгради на демократском и федеративном принципу као заједница равноправних народа; да се влади, избеглој у иностранство, одузму сва права законите владе Југославије; да се забрани повратак у земљу краљу Петру II Карађорђевићу. За председника Антифашистичког већа изабран је др Иван Рибар, а за председника Националног комитета Тито коме је додељено звање маршала Југославије.

Радио-станица „Слободна Југославија“ објавила је 4. децембра 1943. одлуке Другог заседања Антифашистичког већа, а од тог дана почеле су да излазе вести о том заседању у совјетским, британским и америчким новинама.

Југословенска влада је јавном изјавом, 5. децембра 1943, одбацила одлуке Другог заседања Антифашистичког већа. Потом су на четвородневном конгресу, започетом 25. јануара 1944, у селу Ба, на планини Суворор, представници Социјалистичке странке, Југословенске националне странке и Демократске странке, у присуству једног члана северноамеричке војне мисије код четничке врховне команде, подржали четнике и основали Југословенску народну демократску заједницу, која је као свој орган именовала Централни национални комитет Краљевине Југославије. Југословенска народна демократска заједница је одбацила одлуке партизанског заседања у Јајцу. Она је за свој циљ прогласила

обнову монархије Југославије као трочлане (три народа: Срби, Хрвати, Словенци) федеративне државе.

После првих вести о одлукама скупштине у Јајцу, свуда се говорило и писало потпуније о Југославији, где се – рекао је и сам британски премијер Винстон Черчил – збива револуција. Највише се домиње Национални комитет, у свету зван партизанска влада, као, вероватни саговорник савезничких власти.

Тада је већ била позната одлука председника влада Совјетског Савеза, Сједињених Америчких Држава и Велике Британије на Техеранској конференцији, одржаној од 28. новембра до 1. децембра 1943, да њихове земље слањем оружја помогну југословенске партизане и да војном снагом с њима на бојишту сарађују. После тога, свака од трију влада објавила је засебно своје гледиште о Југославији.

Заступник министра иностраних послова Велике Британије Ричард Ло (Richard K. Low) изјавио је, 8. децембра 1943, пред Доњим домом, да британска влада подржава све снаге у Југославији које се боре против окупатора и да партизанима указује већу помоћ него четницима, јер се партизани боре против заједничког непријатеља.

Начелно опредељење северноамеричке владе саопштио је 9. децембра 1943. државни секретар Кордел Хал (Cordell Hull) речима: „Краља и владу Југославије сада признају сви Уједињени народи као власт која руководи учешћем Југославије у општем вођењу рата“. Рекао је да ће Сједињене Америчке Државе помагати све врсте отпора и сарађивати према њиховој војничкој вредности, „не улазећи док борба траје у дискусију о политичким разликама“, јер је политичко уређење земље „ствар будућег избора самог југословенског народа“.

Владе Велике Британије и Сједињених Америчких Држава уважавале су југословенске партизане као ратничку снагу против немачке војске, док су званично признавале краља Петра и избеглу владу као легитимну врховну власт Југославије.

Совјетска влада се одазавала на одлуке Другог заседања Антифашистичког већа нарочитим саопштењем, 14. децембра 1943, у којем се каже: „На ове догађаје у Југославији, који су наишли на повољан одзив у Енглеској и САД, влада СССР гледа као на позитивне чињенице, које помажу даљој успешној борби народа Југославије против хитлеровске Немачке“. Ти догађаји, речено је даље, „сведоче о озбиљном успеху нових вођа Југославије и уједињењу свих националних снага Југославије“, док су четници наносили штету борби народа Југославије, па је стога „њихова делатност наишла на негативан став у Совјетском Савезу“. Совјетска влада је упутила своју војну мисију међу партизане, која је долетела британским авионима и спустила се, помоћу једрилица, 23. фебруара 1944, на Медено поље код Босанског Петровца, одакле је сутрадан стигла у Дрвар, у седиште Врховног штаба Народноослободилачке војске. На челу мисије налазио се генерал Николај Васиљевич Корњејев. Совјетско признање је наглашено и прогласом Централног комитета Савезне комунистичке партије (бољшевика) поводом дана

Црвене армије, 23. фебруара 1944, где је, између осталог био и поздрав: „Јуначки партизани Југославије, ваша борба за слободу и независност домовине служи свим поробљеним народима Европе као пример који их одушевљава!“

После заседања Антифашистичког већа у Јајцу, на основу његових одлука, развијала се и употпуњавала народноослободилачка власт, и дограђивала као целовита државна структура. Федерација Југославије, издигнута твораштвом народноослободилачког покрета, већ је и као држава постала чинилац политике. Њој су била веома потребна и званична признања свих држава с којима је заједно ратовала против нацистичке Немачке.

Почев од 9. јуна 1943, када су у Министарству спољних послова оцењени први извештаји мисије код Врховног штаба Народноослободилачке војске југославије, у британској влади је закључено: „Нема никакве сумње да су партизани ти који праве Осовини највише неприлика и да су они сада војна организација с којом треба рачунати“. Северноамеричка влада је упозната с тим британским гледиштем, па су на путу за Техеран, у Каиру, између 22. и 26. новембра 1943, где су се од 29. септембра 1943. налазили, дошавши из Лондона, краљ и влада Југославије, Винстон Черчил и Франклин Рузвелт указали краљу Петру на неопходност да се прилагоди успону народноослободилачког покрета. При повратку из Техерана, Черчил је рекао, 10. децембра 1943, краљу Петру и председнику владе да отпусте Дражу Михаиловића пошто је сарађивао с окупаторима своје земље, јер је сматрао да је то једини начин да се помогне краљу. Већ 15. децембра 1943. британски центар у Каиру, који је управљао војним мисијама у Југославији (и сличним у другим балканским земљама), наредио је свима који су се налазили у четничким штабовима да се спреме за коначан одлазак јер ће их њихова влада повући.

Винстон Черчил је позвао претходних дана у Каиро шефа англо-америчке мисије при Врховном штабу Народноослободилачке војске, бригадира Маклина, да га упуту у своју замисао о могућем компромису између партизана и краљевске емиграције. Кордел Хал је обавестио, 16. децембра 1943, југословенског амбасадора у Вашингтону да влада Сједињених Америчких Држава неће вршити притисак ради одбацивања Драже Михаиловића. Затим је, 31. децембра 1943, председник Рузвелт свечано изјавио да ће његова администрација до краја рата признавати само ону југословенску владу која произилази из уставне монархије, што је значило краљевску владу.

Савезничко признавање

Совјетски амбасадор у Лондону, Иван Максимович Мајски, писано је саопштио, 21. децембра 1943, британском министру спољних послова да је и совјетска влада уверена да је у интересу борбе југословенских народа против окупатора да народноослободилачки покрет и монархија

покушају да нађу основу за сарадњу. Совјетска влада, међутим, називала је Дражу Михаиловића дискредитованим, а Тита вођом патриотских снага које стварно владају у Југославији, па је одбила, 31. јануара 1944, предлог југословенске владе о склапању уговора о међусобној помоћи и послератној сарадњи, због тога, што краљев министар војске Дража Михаиловић сарађује с окупаторима против Народноослободилачке војске.

Винстон Черчил је, 8. јануара 1944, писмом обавестио председника Националног комитета ослобођења Југославије, Тита, да је одлучио да британска влада не даје више војничку подршку Дражи Михаиловићу, с тим што ће остати у званичним односима с краљем Петром, док ће Титу „у исто време давати сву војничку подршку“. У два наредна писма Титу (од 28. јануара и 9. фебруара 1944), Черчил је говорио о могућој сарадњи између краља Петра и партизана ради уједињавања југословенских снага против немачке окупације и победе над непријатељем. Вођство народноослободилачког покрета је закључило, 30. јануара 1944, да британска иницијатива отвара прилике за постизање међународног признања у антифашистичком рату створене федеративне државе на просторима Југославије. Тито је, истог дана, писмом, саветовао сва руководства Комунистичке партије да у агитацији пазе на околности у којима се ствара федерација Југославије, да наглашавају све што савезници повољно чине, да не критикују унутрашње државно уређење западних савезничких држава и да се у говорима о краљу и монархији држе одлука из Јајца. Черчилу је, 10. фебруара 1944, одговорио да су услови за разговор и споразумевање: распуштање југословенске владе која се налази у Каиру; уклањање Драже Михаиловића; признање Националног комитета као једине југословенске владе, при чему, посебан уговор с краљем није прихватљив, пошто се он озлогласио због четничке сарадње с окупаторима, а о монархији одлучиће слободна воља народа после ослобођења земље.

Черчил је, 22. фебруара 1944, у британском парламенту, јавно назвао Дражу Михаиловића сарадником окупатора Југославије, а Тита херојем који предводи јуначке партизанае, ратнике против непријатеља Антифашистичке коалиције. Тита је, 25. фебруара 1944, обавестио да је већ наредио да се британски официри повуку из четничких штабова. На британски позив, краљ Петар и председник југословенске владе пошли су из Каира, авионом, 9. марта 1944, у Лондон. Министар спољних послова Антони Идн је поручио Маклину, истог дана, да саопшти Титу да британска влада жели да краљ Петар пође у Југославију и образује владу у којој ће бити чланови Националног комитета и личности из емиграције. Та влада, рекао је Идн, привремена до слободних избора у земљи, била би призната као легитимни наследник постојеће југословенске владе. Маклин је, прво 13. марта, а потом и 27. марта 1944, послао у Лондон Титов одговор да је краљу Петру забрањен повратак у Југославију по одлуци Антифашистичког већа, донетој на заседању у Јајцу.

У међувремену, Винстон Черчил је, 24. марта 1944, краљу Петру саветовао да именује владу у којој неће бити Дража Михаиловић, и да та влада преговара с вођством народноослободилачког покрета у смеру којим се одређује будуће уређење Југославије.

Британско министарство спољних послова одабрало је Ивана Шубашића, бившег бана Бановине Хрватске, за кандидата за председника краљевске владе, а тај избор су одобриле и совјетска и северноамеричка влада. Винстон Черчил је, 9. маја 1944, обавестио Тита да ће Иван Шубашић бити председник краљевске владе. Тито се сагласио, с тим да Шубашићева влада одстрани Дражу Михаиловића и да јавно прогласи издајницима све колаборационистичке групе у Југославији. На седници у Каиру, 17. и 18. маја 1944, постојећа влада је закључила да не може примити одговорност да у свом саставу нема и Дражу Михаиловића, као министра војске. Затим је, 25. маја 1944, председник Божидар Пурић поднео оставку владе. Краљ Петар је потписао, 1. јуна 1944, указ о именовању Ивана Шубашића за новог председника владе, који је, 9. јуна 1944, обавестио маршала Тита да је преузео одговорност „за читаву легитимну југословенску владу која данас једино функционира међу Уједињеним народима“. Истог дана, Шубашић је, у пратњи британског амбасадора на југословенском двору Стивенсона (Ralph Stevenson), кренуо из Лондона у Југославију и стигао, 14. јуна 1944, на острво Вис, где се тада налазило вођство народноослободилачког покрета.

На седници Националног комитета, 13. јуна 1944, утврђено је да се преговори са краљевском владом воде, и закључе, на основу одлука донесених у Јајцу. Завршавајући преговоре, 16. јуна 1944, Тито и Шубашић су потписали споразум и њиме утврдили: признање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и народноослободилачких одбора као стварне власти; признање Народноослободилачке војске под врховном командом маршала Тита, као ослободитеља земље; осуду колаборационизма, као нечело за будућу сарадњу; признање легитимних представника Краљевине Југославије; договор да о краљу и монархији, дакле, о коначном облику државе, народ одлучи после ослобођења, и да се о томе не расправља док траје рат.

Тито је 19. јуна 1944, и следећих дана, обавестио највише штабове Народноослободилачке војске да је споразум Националног комитета са председником краљевске владе начињен по жељи савезника. Тим споразумом, указао је Тито, тековине ослободилачке борбе нису диране, а њиме су Дража Михаиловић и други сарадници окупатора политички уклоњени. Совјетски министар спољних послова Вјаћеслав Молотов поручио је 19. јула 1944. Ивану Шубашићу да поздравља његов споразум с маршалом Титом и да ће совјетска влада подржати рад у духу споразума. И влада Сједињених Америчких Држава, 30. јула 1944, званично је одобрила споразум између Тита и Шубашића.

Черчил и Идн су хтели да се састану Тито и краљ Петар. Зато је врховни командант савезничких снага за Средоземље, британски генерал Вилсон (Henry Maitland sir Wilson) позвао Тита у посету, у Италију.

Национални комитет и Председништво Антифашистичког већа, међутим, решили су, 9. јула 1944, да Тито сад не иде у Италију, јер би његов одлазак саопштено је британској влади, узнемирио борце и патриотско становништво. Али на нови, скори позив да дође у Италију, Тито се одазвао. Он је 6. августа 1944, долетео авионом са Виса у град Казерту, где га је дочекао генерал Хенри Вилсон. Сутрадан је посетио команданта савезничких армија у Италији, британског генерала Харолда Александера. С тим војсковођама се сложио да савезничко ваздухопловство напада немачке комуникације у Југославији и да савезнички одреди садејствују Народноослободилачкој војсци на далматинским острвима. Тито је од њих затражио помоћ у оружју и опреми за Народноослободилачку војску, као и тенкове и авионе, а захтевао је и да Хрвати и Словенци из Истре, Словеначког приморја и Бенешке Словеније, иначе италијански држављани, могу слободно да прелазе у редове југословенских бораца. Савезнички команданти су уважили те Титове захтеве. Вилсон је, 10. августа 1944, споменуо Титу да се савезничке трупе могу искрцати у Истру да би заузеле Трст и тиме отежале немачку одбрану у Италији.

Маршал Тито се сусрео и са британским премијером Винстоном Черчилом, 12. августа 1944, у Напуљу. Говорили су о изгледима рата на Балкану и Апенинском полуострву, заједничким операцијама југословенске ослободилачке војске и савезничких трупа у северном јадранском пределу, о материјалном потпомагању ослободилаца Југославије, прихвату партизанских рањеника у Италији, и о нападима партизана на четнике и окупационе бугарске јединице у Србији. Тито је рекао Черчилу да се партизани не могу помирити ни са једним истакнутим четничким командантом јер су, рекао је, сви сарађивали с окупаторима. Черчил је казао да Британци желе да виде јединствену, репрезентативну југословенску владу, а Тито је одговорио да разуме британску обавезу према краљу Петру, али да ће о његовом повратку одлучити народ у ослобођеној земљи, након рата.

После тог сусрета, Тито је истога дана, писаном поруком, захтевао од Черчила да се уважи постојање и право југословенске народноослободилачке власти и војске у Истри и Словенији у случају савезничких војних операција преко тих области, да се повећа материјална помоћ Народноослободилачкој војсци, и да се предају Националном комитету југословенски бродови који се налазе под савезничком контролом. Сутрадан, 13. августа, Черчил и Тито су се још једном састали и то у присуству председника краљевске владе Ивана Шубашића. Черчил је, одговарајући на јучерашњу Титову поруку, рекао да је немогуће прејудирати статус Истре, која је италијанска, и да једино може да се изузме испод италијанског суверенитета и стави под савезничку војну управу. Тито је на то поновио свој захтев и одбио Черчилов предлог да се састане с краљем Петром. Говорећи о послератном уређењу Европе, Черчил је наглашавао да југословенска држава треба путем уставотворне скупштине да одреди свој облик владавине. Усаглашено

је да се објави позив четницима и домобранима (који су служили у војсци Независне Државе Хрватске) да прелазе у партизанске редове, и да се Хрватима и Словенцима из Истре и Словеначког приморја – италијанским држављанима – омогући да ступају у Народноослободилачку војску. Сутрадан, 14. августа 1944, Тито је отпутовао у Бари, а 15. августа, авионом, стигао је на острво Вис са Иваном Шубашићем.

Тек након разговора на острву Вису, 16. августа 1944, између Ивана Шубашића и представника Националног комитета, краљевска влада је објавила своју раније усвојену декларацију, којом је признала „привремену управу коју је поставило Антифашистичко веће и Национални комитет“, обећала да ће радити на окупљању свих демократских снага земље под руководством маршала Тита, назвала колаборацију с окупатором највећим злочином и издајством народних интереса, и изјавила да ће радити на припајању Југославији града Задра, Истре, Словеначког приморја и Бенешке Словеније. Краљевска влада се још обавезала: да ће за Народноослободилачку војску омогућити пријем материјалне помоћи од савезника; повести преговоре о зајму и најму у корист становништва Југославије; потпуно укинути своје оружане снаге у иностранству и јавно се одрећи Драже Михаиловића и његових четника, и да ће у међународне организације (УНРРА, Црвени крст, синдикати) уврстити представнике народноослободилачког покрета. Осим тога пристала је да ратна морнарица Краљевине Југославије, која се налазила у водама Малте, под управом команде савезничке флоте у Средоземљу, пређе у састав Народноослободилачке војске.

Тито је нарочитом изјавом, 17. августа 1944, нагласио да је народноослободилачки покрет политичка основа борбе за ослобођење и позвао је Југословене који се налазе у непријатељевим војним формацијама да пређу у Народноослободилачку војску и ступе у борбу против окупатора. На предлог своје владе, краљ Петар је, 29. августа 1944, указом одузео команду Дражи Михаиловићу и признао маршала Тита за јединог „вођу југословенских снага отпора“.

Четничка врховна команда је већ била назвала владу са Иваном Шубашићем на челу владом хрватског сепаратизма и партизанских експонената и изјавила да је не признаје. Непризнавање владе под председништвом Шубашића оглашено је 20. јула 1944, на почетку четвородневног заседања Централног националног комитета Краљевине Југославије. Комитет је усвојио захтев да та влада одмах поднесе оставку, а њене одлуке назвао је неправним. Неколико чланова Централног националног комитета Краљевине Југославије прешло је из Србије у Италију (авионима, уз помоћ британских и америчких официра), где су радили против владе Ивана Шубашића због њеног споразума с вођством народноослободилачког покрета.

У Италији, Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама, избегли припадници Радикалне странке и Демократске странке (махом Срби), представници Хрватске сељачке странке и Словенске људске странке, објављивали су, са различитих својих скупова, да ћеће

дати поверење влади због Шубашићевог споразума с партизанским вођством. Једино су прваци Земљорадничке странке, који су се налазили у избеглиштву, поздравили (прогласом 17. октобра 1944) споразумевање између краљевске емиграције и народноослободилачког покрета ради стварања јединствене југословенске владе.

Четници су везали своју наду у спас, првенствено, за могућу помоћ од Сједињених Америчких Држава. Доиста, по налогу сопствене владе, северноамеричка војна мисија, с пуковником Дауелом (Mac Dowell) на челу, спустила се ноћу, између 27. и 28. августа 1944, на четнички аеродром код Прањана, подаље од Чачка. Дража Михаиловић је, затим, 15. септембра 1944, депешом обавестио све команданте четничких корпуса да се у његовом штабу налази шеф америчке војне мисије, са којим је разрадио „детаљан савезнички политички и војни план“, и наредио им да без његовог одобрења ништа не предузимају, осим борбе против Народноослободилачке војске. Међутим, Винстон Черчил је већ писао, 1. септембра 1944, председнику Рузвелту да се боји замршености, и потешкоћа, због одласка војне мисије Сједињених Америчких Држава у штаб Драже Михаиловића, јер, рекао је Черчил, за спасавање краља Петра једина је прилика споразум између краљевске владе и вођства народноослободилачког покрета. Рузвелт је зато, 3. септембра 1944, наредио да се мисија повуче, што се десило тек ноћу 30. октобра 1944, са планине Озрен у источној Босни, где се тада налазила главнина четничке војске са својом врховном командом, по одступању из Србије испред Народноослободилачке војске и Црвене армије. На представку Драже Михаиловића, којом себе и четничке јединице ставља на располагање британској и северноамеричкој влади, председник Рузвелт је одговорио, 14. октобра 1944, да је жеља његове владе да се југословенске тешкоће реше слободном вољом народа и узимањем у обзир свих групација у земљи.

Како су неки официри четничке војске молили британског бригадира Маклина да им омогући да се састану с представницима партизанских штабова, не би ли се споразумели барем о ненападању, Тито је рекао и Шубашићу и Маклину да народноослободилачки покрет ни у којем виду неће прихватити сарадњу с вођством четника и да је за партизане неприхватљива било каква команда коју би им одредио краљ Петар. Врховни штаб је више пута наредио подручним штабовима да не преговарају са старешинама четничких јединица и да Народноослободилачка војска мора четнике да уништи или принуди на безусловну предају, као и да безобзирно туче и усташе, којима су немачке трупе у повлачењу са подручја Независне Државе Хрватске предавале власт у местима из којих су одлазиле. Узалудност настојања да стекну извана спасоносну помоћ била је четницима све очигита.

У властима антифашистичких држава већ је преовладало начело да се југословенске унутрашње ствари решавају слободном вољом самог народа. У ствари, пред очима света ишчезавала је монархија Југославија, и све њено, а издизала се федерација Југославија, коју је на бојном пољу задобијала Народноослободилачка војска.

Све више се испољавала воља и југословенске политичке, економске и ратне емиграције у савезничком иностранству за помоћ партизанима, ствараоцима федерације Југославије. У Италији, Швајцарској, Француској и Алжиру, нарочито, створени комитети и одбори помагали су при ослобађању југословенских грађана из фашистичких логора и затвора, прикупљали помоћ за партизанае, објављивали вести о народноослободилачкој борби у Југославији и подстицали Југословене да ступају у покрете отпора других народа, у срединама у којима су се затекли.

Веома видан је био и учинак, кроз разна удружења и преко многих скупова, Американаца југословенског порекла, који су прикупљали помоћ за партизанае и у својим листовима писали повољно о федерацији Југославији, што је користило њеном међународном признању. Жеља да се помогне партизанима појавила се и развијала и у југословенским исељеничким организацијама у Јужној Америци, Аустралији, Кини и Ирану (од Југословена затечених у тој земљи, образован је и један партизански одред). И у заробљеничким логорима, где су се под немачком стражом налазили официри југословенске војске, одведени у ропство априла 1941, преовладала је жеља за приступањем народноослободилачком покрету.

Савезничка помоћ и сарадња

Све што је широм света рађено као помоћ ослободиоцима Југославије стварно је започето 2. октобра 1943, када је, у споразуму са савезничком командом, била успостављена База Народнослободилачке војске у Барију, у Италији. Одатле су савезнички бродови допремили 17. октобра 1943. на острво Вис прву већу помоћ за Народнослободилачку војску: храну, санитетски материјал, одећу, бензин, пушке, митраље, топове, муницију и радио-станице. Врховни штаб је, потом, послао војну делегацију – која је првих дана децембра 1943. стигла у Каиро – да у Врховној команди савезничких снага за Средоземље објасни потребе Народнослободилачке војске у оружју и опреми, и да у овом затражи помоћ и прикаже могућности за оперативно садејство партизанских јединица и савезничких формација.

Коришћење Базе у Барију омогућило је склапање више споразума и договора између представника Врховног штаба и Врховне команде савезничких снага за Средоземље: прихват око 34.000 избеглица (жене, деца и старија лица) са Виса и јужну Италију, одакле је већина премештена у логоре Ел Шат, Ел Кататбу и Тулумбат у Египту; прихват и лечење у савезничким болницама у јужној Италији око 40.000 рањених и тешко болесних припадника Народнослободилачке војске; успостава базе Ратне морнарице Народнослободилачке војске у Монополију; обука људства и савезничка орпема двеју ваздухопловних ескадрила, као и једне тенковске бригаде Народнослободилачке војске; савезничка помоћ у прихвату и наоружању пет бригада Народнослободи-

лачке војске, формираних од Југословена који су се, усред рата, затекли у Италији, где је већина насилно доведена из домовине, у логоре и затворе, због супротстављања италијанском окупатору; садејство одељења савезничке морнарице са партизанским морнаричким и пешадијским јединицама у зони источног Јадрана, и напади англо-америчке авијације на немачке трупе, војне објекте и насеља у Југославији. Истовремено, Народноослободилачка војска је прихватала, и брижно пазила, савезничке пилоте који су се, за борбених летова над Европом, принудно спуштали у ослобођене области Југославије.

На позив врховног команданта савезничких снага за Средоземље, налазила се при његовом штабу (од краја маја 1944), у Алжиру, војна мисија Народноослободилачке војске. Старешина мисије, генерал Владимир Велебит, преносио је генералу Вилсону захтеве Врховног штаба везане за помоћ у снабдевању Народноослободилачке војске, а тражио је и да се југословенске ваздухопловне и морнаричке јединице, које су биле на располагању краљевској влади, ставе под команду маршала Тита. Војна мисија се повезала и са Комитетом ослобођења Француске.

Национални комитет и Врховни штаб упутили су јединствену делегацију у Москву, која је тамо стигла 12. априла 1944, а предводио је Милован Ђилас, члан Врховног штаба. Она се споразумела са представницима совјетске владе о допреми оружја и средстава за Народноослободилачку војску, и о другим видовима помоћи и сарадње. Део делегације, са генералом Велимиром Терзићем на челу, образовао је, у јуну 1944, сталну војну мисију Народноослободилачке војске у Москви. Иначе, преко Базе у Барију била је послана, почетком марта 1944, прва количина совјетског оружја и опреме за Народноослободилачку војску, а тим правцем је, касније, стигло још такве помоћи.

Претежну количину оружја и средстава из совјетске помоћи примила је непосредно Народноослободилачка војска после спајања са Црвеном армијом: уз пушке, митраљезе, минобацаче и топове, добила је и совјетске тенкове, авионе, радио-станице, санитарску опрему, одећу и обућу, као и извесну количину жита (за становништво). Од Југословена затечених у Совјетском Савезу и нарочито посланих ради војне обуке, формиране су и наоружане две бригаде, једна тенковска и друга пешадијска. Опремљене су совјетским авионима и другим средствима две ваздухопловне дивизије Народноослободилачке војске. Неколико совјетских хируршких екипа пристигло је да лечи рањене и болесне партизане.

Народноослободилачки покрет, стварајући федерацију Југославију, засновао је и развио војну и политичку сарадњу с антифашистичким покретима суседних земаља. Делегат Централног комитета Комунистичке партије Југославије и Врховног штаба Народноослободилачке војске, Светозар Вукмановић Темпо, који се налазио, од првих месеци 1943, у Македонији и на Косову и Метохији, повезао се са вођствима комунистичких партија Бугарске, Грчке и Албаније. Он је уговарао, с представницима тих партија, према приликама сваке од њих, начин и

облике политичке сарадње и, нарочито, војног садејства југословенских партизана, у граничном пределу, са суседним партизанским јединицама. На југословенској слободној територији прихватани су партизани из Бугарске и Албаније, да би, враћајући се у своје земље, сређенијом снагом наставили антифашистичку борбу. Тако су и југословенски партизани имали неко време сопствено упориште у Грчкој, уз границу. Делегати Комунистичке партије Југославије, Миладин Поповић и Душан Мугоша, упућени да помогну стварању албанске комунистичке партије, и потом, Светозар Вукмановић Темпо, судионици су доношења стратегијских одлука вођства антифашистичког покрета у Албанији. Противокупаторска војска и партизанска власт у Албанији створане су по угледу на југословенске јединице и одборе, истоветног облика и сличних назива. Напослетку, тој уједначености је допринела, од краја августа 1944, и југословенска војна мисија, с пуковником Велимиром Стојнићем на челу, при Врховном штабу Народноослободилачке војске Албаније. Њој је било намењено да посредује и у планирању заједничких операција против немачких трупа и албанских колаборациониста (две албанске дивизије су ишле, при изгоњењу немачких трупа, преко Црне Горе до средине Санџака). Централни комитет Комунистичке партије Албаније и званично се захвалио писмом, 23. септембра 1944, вођству југословенског народноослободилачког покрета, речима да су савети тог вођства били један од главних чинилаца оснивања, раста и учвршћивања партије албанских комуниста, који су постали представници свога народа у најтежим тренуцима његове историје. У саставу Народноослободилачке војске Југославије постојале су и антифашистичке бригаде створене у јесен 1943. од војника пређашње италијанске окупационе војске, који су прешли на партизанску страну.

Југословенско антифашистичко ратовање било је најуспешнији начин и најизразитији вид ослободилачког отпора у окупираној Европи, што је особито потврдила Народноослободилачка војска својим учинком у завршним операцијама антифашистичких војски против нацистичке Немачке.

Англо-америчке армије су почеле 6. јуна 1944. искрцавање на северозападну обалу Француске. Потом су развиле офанзиву и шириле се борбом потискујући немачку војску, кроз западну и средњу Европу до коначног слома Трећег рајха. Тај поход је подстакао патриотске устанке у западноевропским земљама, у сусрет савезничким трупама у наступању.

На другој страни Европе, становници ослобођених совјетских крајева с радошћу су дочекали Црвену армију. Она је прогнала немачку војску и повратила све западне совјетске области до краја октобра 1944. године. Принудила је Финску да потпише примирје (19. септембра 1944); прешла границу Источне Пруске (Трећег Рајха, 17. октобра 1944), продрла у Пољску, прешла границу Чехословачке, продрла у Румунију, Мађарску и Бугарску, и стигла, 5. септембра 1944, на североисточну границу Југославије. Наступање Црвене армије подстицало је национал-

не, противнемачке устанке, у којим су комунистичке партије биле најодређенији покретачи.

У офанзиви је тад била и Народноослободилачка војска Југославије. Њене јединице су се у свим крајевима земље жестоко тукле с немачким и колаборационистичким трупама. Стално значајна у југословенским и балканским размерама, Србија је била добила особиту важност. Вођство народноослободилачког покрета је одавно увиђало да коначно уклањање краљевске владе и међународно признање Националног комитета зависе од успеха Народноослободилачке војске у Србији, односно од истеривања немачких трупа и победе над четницима.

Та потреба и, уопште, све неопходнији улазак федерације Југославије у међудржавно решавање исхода рата у Европи, условили су посету маршала Тита Совјетском Савезу. Ноћу, између 18. и 19. септембра 1944, са Виса је авионом стигао у румунски град Крајову, па одатле, 21. септембра, у Москву, где је боравио до 28. септембра 1944. године. Тито се споразумео с председником совјетске владе Стаљином и министром спољних послова Молотовим о заједничким операцијама Народноослободилачке војске и Црвене армије у источном делу Југославије, и о совјетској помоћи у наоружању и обуци кадра Народноослободилачке војске.

Совјетска команда је објавила, 28. септембра 1944, да ће, по одобрењу Националног комитета, Црвена армија ступити на тле Југославије и напустити га чим се заврше операције против немачке војске; као и да ће поштовати власт народноослободилачких одбора и Националног комитета ослобођења Југославије. Та изјава о привременом боравку совјетске војске у Југославији, и само ради истеривања немачких окупатора, много је значила наспрам британске намере да се искрцају трупе у Истру и другде на југословенско тле. Такође, изјава је била корисна и због поступног стицања међународног признања федерације Југославије, јер је значила, безмало, изричито признање од совјетске стране.

Тито се из Москве вратио авионом у Крајову, где је примио, 5. октобра 1944, делегацију бугарске отечественофронтоске владе. Он је одобрио споразум (од 23. септембра 1944) између југословенских представника, Светозара Вукмановића Темпа и генерала Михаила Апостолског, са старешинама бугарских трупа, донедавно окупационих у Македонији, да се оне, после антифашистичког преврата у Бугарској (9. септембра 1944), придруже Народноослободилачкој војсци Југославије у гоњењу немачке војске. Такође, сложио се да једна бугарска армија садејствује у протеривању немачке војске из источне Србије. Цела бугарска војска тада је била под совјетским оперативним руководством, а једна њена армија је на боку Југословенске армије наступала, од марта до 15. маја 1945, преко Подравине, ка Марибору.

Југословенско разумевање и помагање бугарског опоравка, после слома царевине Бугарске у окриљу нацистичке Немачке, високо су ценили предводници отечественофронтоске Бугарске. Зближавање

између федерације Југославије и Бугарске (с владом Отчественог фронта) широко је започело: упућена је бугарска помоћ становништву Београда, прихваћена су у Бугарској југословенска деца, сирочад, и обострано су гостовали писци и други уметници и пропагандисти. Створила се таква политичка блискост да су, на предлог Централног комитета Комунистичке партије Југославије, вођени у децембру 1944. и јануару 1945. преговори о уједињењу Бугарске и Југославије у федеративну државу. Међутим, предлози су се мимоишли: југословенски је био да се федерација састоји од седам федералних јединица, а бугарски, да у федерацији, бугарски и југословенски део једнако значе. Било је разлике и у појединостима. Британско и северноамеричко супротстављање стварању те федерације и ненаклоно гледање совјетске владе (због њеног савезништва са западним земљама), уз те различите предлоге, учинили су да настојање на бугарско-југословенском државном уједињењу убрзо застане, а сарадња између Југославије и Бугарске настављена је несмањена.

Стварање јединствене владе

Вођство југословенског народноослободилачког покрета, тежећи да постигне међународно признање федеративне државе, рачунало је готово пресудним доприносом борачки напор и ратни успех Народноослободилачке војске. Тако је Тито – на питање Ивана Шубашића да ли ће бити образована јединствена влада у случају да Немци буду поражени на Балкану – одговорио, 6. септембра 1944, да су у току тешке борбе у Југославији, па првенствено треба снабдевати Народноослободилачку војску, а све остало је мање важно и решиће се доцније.

Британска влада је била незадовољна због тог одлагања (што је министар Идн јавио Титу 11. септембра 1944). При томе, Иван Шубашић је поново предлагао Титу, 12. септембра 1944, да се Национални комитет и краљевска влада одмах споразумеју о образовању јединствене југословенске владе. Он је, иначе, доказивао Британцима (на пример, представнику њихове владе, 14. септембра 1944) да у Југославији постоји само власт народноослободилачких одбора под заштитом Народноослободилачке војске. Пред скору посету Совјетском Савезу, Винстон Черчил је поручио, 3. октобра 1944, маршалу Титу да ће британска влада службено признати јединствену југословенску владу, али такве владе још нема на помолу. За свога боравка у Москви, од 9. до 17. октобра 1944, Винстон Черчил и Антони Идн су преговарали, и решавали, са Стаљином и Молотовим о војним операцијама и уређењу Европе после слома нацистичке Немачке. Рузвелт је одредио амбасадора у Москви Харимана (William Averell Harriman) да, као посматрач, учествује у тим разговорима.

Черчил је 11. октобра 1944. нарочито саопштио Рузвелту да са Стаљином покушава да изнађе јединствен став према Балкану да би могли да спрече избијање грађанског рата у неколико земаља у којима

би симпатије Велике Британије и Сједињених Америчких Држава биле на једној, а Совјетског Савеза, вероватно, на другој страни. Председници совјетске и британске владе су се споразумели да поведу „у Југославији заједничку политику“, и сагласили су се да се што пре, у тој земљи, образује јединствена влада. Национални комитет ослобођења Југославије поручио је, 23. октобра 1944, земаљским антифашистичким већима да ти разговори британске и совјетске владе потврђују право југословенских народа да после рата сами одлуче о свом државном уређењу.

Тито се из Крајове преместио у Белу Цркву (Банат), па у Вршац, а одатле је, 25. октобра 1944, стигао у Београд (коначно ослобођен пет дана раније). На његов позив, 9. октобра 1944, Иван Шубашић је долетео авионом из Лондона. Они су се срели 22. октобра 1944. у Вршцу, и започели преговоре, које су наставили у Београду и, 2. новембра 1944, завршили споразумом. Сачинили су следећи уговор: да Национални комитет и краљевска влада образују јединствену југословенску владу; да се краљ Петар Карађорђевић, према одлуци заседања у Јајцу, не може вратити у земљу док траје рат и до коначне одлуке народа о облику државног уређења; да до тада, краљевске прерогативе врши у земљи намесништво, чије ће чланове краљ именовати на предлог владе и уз сагласност председника Националног комитета; да намесничко веће поверава мандат за састав јединствене владе која ће управљати земљом и за свој рад одговарати Антифашистичком већу народног ослобођења Југославије.

Иван Шубашић и потпредседник Националног комитета, Едвард Кардељ, посетили су затим Москву, где су 21. и 22. новембра 1944. изложили Стаљину и Молотову споразум о стварању јединствене владе. Совјетски државници су потврдили да такву владу сматрају неопходном. Стаљин је 24. новембра 1944. поручио Черчилу: споразум Тита и Шубашића може бити користан за Југославију; подршка наших влада тим уједињеним напорима биће нов ударац хитлеризму.

Коначно ослобођење, током јесени 1944, Македоније, Србије и Црне Горе, истовремено ширење ослобођених области у средишту и у западном делу Југославије, све изванредним залагањем Народноослободилачке војске, општи полет у земљи и та сагласност британске и совјетске владе били су веома повољни даљем залагању за стварање јединствене владе. У свему томе, велики чинилац била је Народноослободилачка војска Југославије, која је крајем 1944. имала око 600.000 људи, а на крају рата, 15. маја 1945, око 800.000 војника и официра, наспрам око 650.000 војника и официра немачке војске и калобарационистичких формација.

Тако су Тито и Шубашић закључили, 7. децембра 1944, у Београду, трећи важан споразум: да ће се три месеца по ослобођењу земље одлучити о изборима за уставотворну скупштину, а до њеног сазива законодавну власт да ће имати Антифашистичко веће; да се намесничко веће образује према постојећем Уставу Краљевине Југославије; да

јединствена влада има 25 чланова и да организује и води управу; да намесници положе заклетву краљу, а чланови владе народу; да се краљ не може вратити у земљу док народ својом слободном вољом не одлучи о будућем уређењу Југославије; да намесничко веће даје мандат за састав владе; да однос између владе и намесништва буде исти као што је између краља и владе, и да јединствена влада представља Југославију у иностранству као краљевска влада у свим актима који се односе на дипломатско представљање државе, задржавајући континуитет земље у тадашњој форми док народ не одлучи о будућем уређењу. За време подужег боравка у Југославији (од 13. октобра 1944. до 12. децембра 1944), Шубашић је видео, и доживео, свеопште преовлађивање народноослободилачког покрета, па је могао и с много стварних појединости да поткрепи сопствено обавештење (16. децембра 1944) члановима краљевске владе о свом споразуму с маршалом Титом и о сагласности савезника да признају јединствену владу.

Краљу Петру, незадовољном због закључка да се власт монарха пренесе на намеснике, Винстон Черчил је рекао 21. децембра 1944. да споразум Тита и Шубашића треба да прихвати и одобри, јер нема друге могућности, пошто је „Тито газда у земљи и остаће то, он је у стању да диктира услове“. Краљ Петар се противио и одредби споразума између Тита и Шубашића о законодавној власти Антифашистичког већа народног ослобођења до испуњења задатка уставотворне скупштине. Он је тражио да Антифашистичко веће буде саветодавно тело. Черчил и Идн су рекли Шубашићу, 8. јануара 1945, да дугорочни британски интереси захтевају уједињену и стабилну Југославију и да им је свеједно хоће ли облик југословенске државе бити републикански или монархистички – зато нека се испуни његов споразум с Титом. Черчил је, 9. јануара 1945, саветовао краљу Петру да прихвати споразум, јер „наша војна интервенција не долази у обзир да бисмо краља вратили на престо; нема ни говора о војној интервенцији каква је извршена у Грчкој; нема никакве сличности у приликама које владају у тим двома земљама“, као и то да неће три велике силе искористити своју снагу да би спасиле монархију у било којој земљи. Британска штампа је објавила 11. јануара 1945. изјаву краља Петра да не одобрава споразум Тита и Шубашића. Британска влада је истог дана краљев поступак назвала непромишљеним, одлучна да подржи остварење споразума. Она је 17. јануара 1945. одбацила краљев захтев да сву законодавну власт врши влада (она која се налазила поред њега у Лондону), што је он назвао својим условом за признавање споразума Тита и Шубашића. Винстон Черчил је, 18. јануара 1945, у Доњем дому, рекао посланицима да је југословенска краљевска влада, спасавајући се испред немачке инвазије, нашла уточиште у Великој Британији, па је тиме за британску владу настала одређена дужност, које се она може ослободити на пристојан начин, какав би, на пример, био плебисцит у Југославији. Черчил је изјавио да се озбиљно нада да ће се Тито показати „као спасацац и ујединитељ своје земље као што је у ово доба њезин неоспорни господар“.

Тито је, 21. јануара 1945, захтевао од избегличке владе да прекине погађање с краљем Петром и дође у Југославију ради извршења договореног споразума. Краљева канцеларија је издала саопштење, 22. јануара 1945, да Иван Шубашић више нема поверење краља Петра и да ће краљ лично преговарати с маршалом Титом. Винстон Черчил је, истог дана, обавестио краља Петра да ће британска влада признати јединствену југословенску владу чак и ако краљ не прихвати предложене намеснике. Сутрадан је поручио краљевској влади да пође у Југославију и тамо настави започето. Винстон Черчил је, 23. јануара 1945, јавио совјетској и северноамеричкој влади да ће се побринути „како би се извршио споразум Тито–Шубашић“. Зато, поручио је, нека „три велике силе сада одлуче да ступи на снагу споразум Тито–Шубашић“, и да ће „признати уједињену владу, формирану у складу са споразумом“, а неће признати „никакву другу владу коју би формирали било краљ, било маршал Тито, сами“.

Стаљин је, 25. јануара 1945, одговорио Черчилу да се слаже да се без икаквог одлагања изврши споразум Тита и Шубашића, и да три велике силе признају јединствену југословенску владу. Влада Сједињених Америчких Држава није имала замерке које би отежале то британско настојање. Краљ Петар, међутим, принудио је Шубашића да поднесе оставку. Пошто је оставка била објављена 29. јануара 1945, краљ, је истог дана, баш Шубашићу поверио мандат да састави нову владу и пристао да се његова права владоаца пренесу на намесничко веће. Истовремено, народ је широм Југославије исказивао незадовољство. Мноштво људи, окупљених на трговима и улицама, говорило је против монархије и често извикивало: „Доле краљ“, „Хоћемо Тита“.

И после свега што је учињено, питање образовања јединствене владе у Југославији изнесено је и на конференцији председника влада Совјетског Савеза, Сједињених Америчких Држава и Велике Британије, одржаној од 4. до 12. фебруара 1945. у Јалти, на полуострву Криму. Ту је расправа о Југославији потекла од британске делегације, а после дебате усвојен је, 10. фебруара, на пленарној седници, њен редигован предлог: да се препоручи маршалу Титу и Ивану Шубашићу да што пре образују јединствену југословенску владу и да се Антифашистичко веће прошири народним посланицима изабраним у Народну скупштину Краљевине Југославије на изборима 1938. године, који нису сарађивали с окупаторима своје земље.

Обавештен, 12. фебруара 1945, од шефова англо-америчке и совјетске војне мисије о препоруци Кримске конференције, маршал Тито им је истог дана одговорио да прихвата ту поруку. Тог дана је и краљевска влада решила да усвоји препоруку конференције у Јалти. Затим је Шубашић, са четири члана владе, долетео авионом у Београд, 16. фебруара 1945. године. Краљ Петар је, најзад, попустио настојању британског министра Идна и, 2. марта 1945, потписао указ о преношењу прерогатива на намесништво. Иван Шубашић је, 5. марта 1945, поднео

намесницима оставку владе. Истог дана је и Национални комитет имао своју последњу седницу.

Маршал Тито је, по мандату добијеном од намесништва, образовао 7. марта 1945. јединствену привремену владу Демократске Федеративне Југославије. Краљевски намесници су истог дана указом потврдили јединствену владу. Већину у влади чинили су припадници народноослободилачког покрета (24 министра), а четири министра била су из краљевске емиграције.

Привремену јединствену владу Југославије признале су три владе, учеснице Кримске конференције, и брзо су своје амбасадоре упутиле у Београд. Британски амбасадор је стигао 12. марта 1945, совјетски – 20. марта, а амбасадор Сједињених Америчких Држава – 31. марта. Ускоро су дошли и бугарски и чехословачки посланик. Сви амбасадори и посланици акредитовани су при краљевском намесништву и Председништву Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије.

Јединствена влада Демократске Федеративне Југославије признала је привремену владу Републике Пољске 30. марта 1945, владу Народног фронта у Румунији 17. априла 1945, и владе Албаније, Бугарске, Сирије и Либана 28. априла 1945. године.

Указом Краљевских намесника именовани су, 1. маја 1945, амбасадори Демократске Федеративне Југославије: у Москви, Лондону, Варшави и Вашингтону. Убрзо потом именовани су југословенски амбасадор у Француској и посланици у Бугарској и Албанији.

Пређашња двојност у међународном представљању Југославије изгледала је тако што је преко краља и избегле владе била призната легитимно, а преко вођства народноослободилачког покрета и његових остварења у демократској федерацији – стварно. Најзад, само у лику намесничког већа још се придржавао знамен монархије, и то до општих избора, 11. новембра 1945, за Уставотворну скупштину и њене одлуке 29. новембра 1945, кад је 510 присутних посланика усвојило Декларацију о проглашењу Југославије федеративном републиком, у свему, тековинном народноослободилачког покрета.

Савезници и ослобођење Југославије

Др Венцеслав Глишић

Случај Југославије и њеног односа према савезницима у току Другог светског рата по много чему је специфичан. Она се енергичним антифашистичким отпором њених народа фашизму 27. марта и Априлским ратом против Немачке 1941. године сврстала на страну будуће антифашистичке коалиције и делила је њену судбину. С даљим развојем догађаја у Југославији ситуација је постајала сложенија, а односи са савезницима су се компликовали, јер су се на њеним просторима, убрзо после окупације, појавила два супротна војно-политичка и идеолошка покрета: четнички покрет Драже Михаиловића и народноослободилачки покрет, од којих је сваки имао своје заштитнике у антифашистичкој коалицији – четнички покрет у Британији и САД, а НОП у Совјетском Савезу. У том супарништву победио је покрет који је био не само војно јачи и борбенији него и који је више водио рачуна о глобалној политици савезника. Односно, савезници су још 1941. године одлучили да обнове Југославију и увек су водили рачуна о том основном питању, па су помогли снаге које су могле то да остваре и које су се највише бориле против окупатора. Отуда није нимало случајно што су на крају НОП прихватиле све антифашистичке коалиције као једину снагу која је способна да обнови Југославију као државу. Пример Југославије у току Другог светског рата показује колико су сложени односи мале земље у специфичним условима окупације и ослободилачког рата и великих сила, када велике силе покушавају да јој наметну своје одлуке, и колико се мала земља, односно њени водећи покрети, ако су довољно снажни, могу изборити за своје циљеве, као што је то урадио НОП, водећи рачуна о глобалној политици великих сила.

Пола века од ослобођења Југославије од окупатора повод је и прилика да се још једном подсетимо и преиспитамо колико су наша истраживања и, на основу њих, донете оцене о односу великих савезника – Совјетског Савеза, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава – према проблемима Југославије издржале пробу времена. Ти односи, као и помоћ и учешће у ослобођењу Југославије, добро су истражени и проучени захваљујући сарадњи совјетских, британских и америчких историчара са југословенским историчарима, али су њихове интерпретације много зависиле и од тренутних политичких односа са сваким бившим савезником појединачно, па се њихов допринос ослобођењу Југославије, према томе, умањивао или увећавао. Сада, с историјске дистанце, отпали су и ти разлози и могуће је целовитије сагледати

сложеност тих односа и како су се они развијали у периоду Другог светског рата.

После изгубљеног рата са Немачком априла 1941, Југославију су окупирани и поделили нацистичка Немачка и њени савезници Италија, Бугарска и Мађарска. Окупација је сматрана привременим стањем и велике силе антифашистичке коалиције, после завршеног Априлског рата, објавиле су своју решеност да поново успоставе Југославију. Велика Британија је то учинила крајем априла, Сједињене Америчке Државе почетком јуна, а Совјетски Савез приликом поновног успостављања дипломатских односа са југословенском краљевском владом 18. јула 1941, када је совјетска влада обећала да ће се заузети да се успостави „независност Југославије“. Те одлуке савезника још 1941. године да се обнови Југославија, без прејудуцирања њеног унутрашњег уређења, биле су пресудне за настанак друге или авнојевске Југославије, како је неки у последње време називају. Разуме се да је однос великих савезника према питању Југославије варирао, јер је сваки од њих имао своје посебне интересе и водио засебну политику, иако се то на површини збивања није могло довољно сагледати.

Велика Британија је сматрала да има одрешене руке у погледу политичког деловања у Југославији, и њена влада и Министарство спољних послова, као представници грађанске демократије, са великом традицијом монархизма, нису показивали наклоност ни према марксистичкој идеологији, ни према комунистичким партијама у Европи, па ни у Југославији. Отуда није чудно што је британска влада у току 1941. и 1942. године искључиво прихватила и подржавала политику коју је водила избегличка југословенска влада и њен експонент у Југославији – четнички покрет Драже Михаиловића.

Совјетска влада, заокупљена својим унутрашњим проблемима, пре свега, неуспесима Црвене армије на фронтима 1941, затим због помоћи која је примана од Велике Британије и САД у ратном материјалу и наде у отварање другог фронта, била је веома обазрива када се радило о Југославији, и није била спремна да јавно подржи народноослободилачки покрет, сматрајући да би то могло негативно да утиче на недавно закључени савез с Великом Британијом и Сједињеним Државама. Међутим, Совјетски Савез наставио је са тактиком да суптилно афирмише борбеност југословенских партизана, потискивањем класних разлога, и да преко Коминтерне одржава везе са КПЈ, усмеравајући, преко те везе, устанак у Југославији, у немогућности да пружи било какву другу помоћ сем моралне помоћи.

На међународној сцени, британско-југословенски односи директно су зависили од британско-совјетских односа, и обратно. Иако је на први поглед антифашистичка коалиција деловала синхронизовано, постојало је извесно неповерење. Велика Британија се плашила сепаратног мира Немачке са Совјетским Савезом и совјетско-комунистичке експанзије у Европи. С друге стране, Совјетски Савез, оличен у Стаљину, инсистирао је од 1941. године на што бржем отварању другог фронта у Европи,

јер се бојао да ће у дуготрајном рату претрпети, велике губитке и толико ослабити да ће то западним савезницима омогућити да арбитражу у послератном уређењу Европе. Такође, и Стаљин је све до пораза Немачке и Хитлерове смрти сумњао да би западни савезници могли да склопе сепаратни мир с Немачком.

У оквиру тих стратегија кретала се британска и совјетска политика према Југославији. Ако је Совјетски Савез чврсто држао у загрљају Пољску, а Британија Грчку, Југославија је остала негде између, у сфери компромиса, па је зато било много нејасноћа и бојазни чији ће интереси претегнути, све док Црвена армија није ступила на тло Србије 1944. године.

Етапе британско-југословенских односа

Ако се целовито посматрају британско-југословенски односи у периоду 1941–1945. године, јасно се издвајају три етапе у њиховом развоју. *Прву етапу*, која временски обухвата 1941. и 1942. годину, карактерише искључива подршка југословенске краљевске владе у Лондону и, преко ње, Драже Михаиловића, њеног експонента у земљи. *Друга етапа* започета је у пролеће 1943, успостављањем првих британских веза са народноослободилачким покретом, и трајала је до краја 1943. године. То је период када Велика Британија спроводи политику еквидистанце или дуплог колосека, помажући, истовремено, из војних разлога, и четнике Драже Михаиловића и народноослободилачки покрет. *Трећа етапа* је настала крајем 1943. и трајала је све до формирања јединствене владе 7. марта 1945, када се британска влада определила за политику компромиса, која је била усмерена на постизање споразума између народноослободилачког покрета и умерених снага југословенске буржоазије, чије је интересе штитила Велика Британија с намером да врати краља Петра II у Југославију, уз жртвовање Драже Михаиловића и његовог покрета.

Односи Совјетског Савеза према југословенским проблемима су још компликованији. После обнове дипломатских односа између совјетске владе и избегличке југословенске владе, из Москве се водила политика на два колосека. Службену политику у међународним односима у вези с Југославијом водила је совјетска влада, а Коминтерна је наставила да одржава односе са КПЈ радио-везом, у складу с политиком совјетске владе. То је трајало све до почетка 1944. године, када је, преко војне мисије, директно успостављена веза између Совјетског Савеза и руководства народноослободилачког покрета. Такав начин вођења политике Совјетског Савеза према Југославији био је узрок знатних тешкоћа за народноослободилачки покрет и његову међународну афирмацију.

У току 1941. и 1942. године, британска влада, са којом је сличне ставове имала влада САД, показивала је мало интересовања за оно што се догађа у Југославији, осим што је подржавала четнике Драже

Михаиловића и улагала дипломатске напоре да им потчини народноослободилачки покрет, игноришући борбе које је НОП водио против окупатора. На основу таквог става британске владе многи историчари у Југославији закључивали су да је циљ те политике било уништење НОП-а, што се аргументовано није могло доказати. Два југословенска проблема избила су на површину у односима међу савезницима још у јесен 1941, а то је питање српско-хрватских односа у избегличкој југословенској влади после почињеног злочина геноцида усташа над Србима у тзв. НДХ и сукоби партизана и четника у јесен 1941. године.

После деобе Југославије под окупацијом, чланови југословенске владе из Хрватске и Словеније предлагали су решења о уклапању Хрватске и Словеније у Средњу Европу, ван оквира Југославије. Размишљања о разлазу југословенских народа била су појачана након геноцида у тзв. НДХ, али је Британија желела да Југославија остане цела и да се не ремети постојећи систем држава на Балкану. Зато је тражила од чланова југословенске владе да говоре о Југославији, а не Срби – Србима и Хрвати – Хрватима, и у интересу будућности Југославије као целине савезници су злочин геноцида прескакали и потиснули у страну.

И сукоб између два војно-политички и идеолошки супротна покрета – партизанског и четничког, Велика Британија је покушала да превазиђе форсираним дипломатским акцијама код Совјетског Савеза, захтевајући да се обједине устаничке снаге и снаге под командом Драже Михаиловића. Совјетски Савез, који се налазио у противуречној позицији – одржавао је званично дипломатске односе са југословенском краљевском владом, с једне стране, док је, с друге стране, тајно подржавао партизана преко Коминтерне – вешто је тактизирао у односима са Британијом да не поквари односе у антифашистичкој коалицији, али и да не призна команду Драже Михаиловића над народноослободилачким покретом. Руководство НОП-а знало је за намере великих савезника, па је у извештајима увек наглашавало југословенски карактер својих снага и да се сви југословенски народи подједнако боре и страдају у оквиру НОП-а, да би западни савезници стекли утисак да се ради о свенародном покрету и ослободилачкој борби, а не о акцији комуниста за револуцију.

Наравно, и НОП и четнички покрет вапили су од 1941. године помоћ од својих великих заштитника. Четнички покрет је почео да добија симболичну помоћ од Британије од јесени 1941, која се нешто повећала у току 1942, док НОП од Совјетског Савеза, и поред обећања, није добио никакву материјалну помоћ све до марта 1944. године.

Интересовање Британије за Југославију није се много повећало ни 1942. године, када је било неколико покушаја да се Британци преко обавештајних мисија повежу с четничким покретом Драже Михаиловића, али се у светској јавности, нарочито у западним земљама, помоћу пропаганде, почео стварати мит о Дражи Михаиловићу као о великом вођи и борцу против фашизма. Рушење тог мита отпочело је с продором

првих информација у савезничке земље о успесима НОП-а у Југославији, средином 1942. године, и одбијањем Драже Михаиловића да на захтев генерала Александра, у јесен 1942, изведе диверзије у моравско-вардарској долини ради спречавања дотура помоћи немачком фронту у Африци. Упркос губљењу подршке код неких војних команданата у Средоземљу, Служба за специјалне операције (СОЕ) слала му је све значајније мисије крајем 1942. и помоћ у ратном материјалу, са захтевом да прекине сарадњу са Италијанима и да се спречи разбукување грађанског рата у Југославији потчињавањем свих оружаних снага Дражи Михаиловићу. Ти задаци крајем 1942. нису могли да се остваре, јер је НОП израстао у снажан политички и војни покрет, популаран у народу, а Дража Михаиловић је почео да губи углед због сарадње с италијанским окупатором.

Однос Велике Британије према НОП-у почео се мењати почетком 1943, у време преокрета борби на светским фронтима у корист антифашистичке коалиције, прво код Ел Аламејна у Африци, а затим код Стаљинграда на Источном фронту. На конференцији у Казабланци, почетком 1943, између Рузвелта и Черчила, одлучено је да се савезничке трупе САД и Британије искрцају на Сицилији, а не на Балкану, како је тражио Черчил. Од тог тренутка повећао се интерес савезника за догађаје у Југославији, јер се појавила реална потреба да се нађе поуздан савезник на источној обали Јадрана, а то је, према јачини и утицају у народу, могао бити само НОП, па је британска команда за Средњи исток одлучила да успостави везе са НОП-ом преко СОЕ, не обазирајући се на могућа негодовања избегличке југословенске владе и превазилазећи своје идеолошке и политичке несклоности према народноослободилачком покрету. То је, истовремено, био велики ударац за четнички покрет Драже Михаиловића, који је своју целокупну стратегију заснивао на искрцавању савезника на Балкан.

Иако је Стаљин наглашавао 1941. године, и касније, да се његова земља неће мешати у унутрашње послове ни једне европске државе, нити ће користити своју идеологију за ширење утицаја, иза сцене, преко Коминтерне, утицао је на НОП да у првој половини 1942. године одустане од пропагирања и спровођења класне борбе, да се врати на антифашистичку ослободилачку линију и да то наглашава у пропаганди, тако да није случајно што су све организације НОП-а и разна већа садржали у називима и појам *антифашистички*. С друге стране, избегличка југословенска влада заоштрила је односе према НОП-у, тражећи и даље од Совјетског Савеза да утиче на партизане да прекину грађански рат и да се ставе под команду Драже Михаиловића. Иако је Совјетски Савез 1942. године своје посланство у Лондону подигао на ранг амбасаде, што је неповољно одјекнуло код руководства НОП-а, односи између две владе све су се више заоштравали и краљевска влада све је мање имала утицаја на савезнике.

Прва британска војна мисија стигла је у Врховни штаб Народноослободилачке војске Југославије уочи борби на Сутјесци и на делу је

осетила јачину и моралну снагу народноослободилачког покрета. На основу њених извештаја, Черчил је појачао, односно послао нову мисију, на челу с бригадиром Фицројем Меклејном, с великим претензијама да усмерава НОП, па је добио титулу „амбасадор вођа“, што је био доказ да се Британци нису ослободили предрасуда да су њихови официри основни чинилац који треба да повезује снаге отпора, координира њихова дејства и доноси одлуке, што се догађало у неким земљама, али тога није могло бити у стварности Југославије.

Врховни штаб и савезничке војне мисије

Већ долазак нове британске војне мисије био је помак у правцу признавања Народноослободилачке војске као равноправне војне формације, односно савезника. На основу прикупљених обавештења о односима између партизана и четника и њиховим односима према окупатору, Меклејн је предложио, у новембру 1943, британској влади и Војној команди Средоземља, да се престане са подршком Дражи Михаиловићу, а да се повећа помоћ народноослободилачком покрету и обезбеди њено дотурање морем (за то је већ била формирана база у Барију у јесен 1943), да се у Југославији бомбардују значајни циљеви и да емисије радио-станица и разне публикације афирмишу народноослободилачки покрет. Осим тога, успео је да убеди владу и Команду Средоземља да се прихвати војна мисија Народноослободилачке војске.

Ти предлози, као и одлуке АВНОЈ-а и Техеранске конференције, на којој је одлучено да се помогне НОП-у, не само материјално него и акцијом командоса, утицали су на британску владу да се определи за политику компромиса, односно за постизање споразума између НОП-а и умерених снага југословенске буржоазије, с крајњим циљем да се преко тог споразума обезбеди повратак краља Петра II у Југославију. Британија, као слабији војнички партнер у антифашистичкој коалицији, определила се за политику компромиса у тренутку кад је постало јасно да неће бити искрцавања савезника на Балкану и да је НОП једина унутрашња војна и политичка снага која је способна да обнови Југославију, коју је у међународним односима подржавао Совјетски Савез. Према томе, политика компромиса била је идеја британске дипломатије, а прихватио је Совјетски Савез и сугерисао Титу да отпочне разговоре с Британцима, уз напомену да се прво мора учврстити у Србији, јер је владало мишљење да у њој четнички покрет још има упориште. Политику компромиса у Југославији водиле су Британија и Совјетски Савез, док су САД, углавном, следиле њихову договорену политику, уз одређене резерве.

Идеологија и основна филозофија савезника Британије и САД, с једне, и НОП-а, с друге стране, биле су потпуно супротне, али је сарадња међу њима, крајем 1943, била интензивна и обострано корисна. Народноослободилачки покрет је добијао помоћ у разноврсном оружју и ратној опреми, а заузврат, својом борбеном активношћу, штитио је

десни бок савезничких снага у Италији, задржавајући знатне немачке снаге у Југославији, које би, иначе, биле употребљене против савезника. Међутим, ту сарадњу је реметило постојање југословенске краљевске владе и самог краља Петра II. Наиме, југословенску владу су међународно признавале све владе антифашистичке коалиције, а краљ је био представник југословенског суверенитета, па су уживали међународну подршку. Народноослободилачки покрет није могао да тражи међународно признање све док постоји таква влада, али није могао ни да прихвати владу која је изгубила везу с народом, па је, раскринкавајући четнички покрет као сарадника окупатора, НОП задавао ударац и краљевској влади.

Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, којима је југословенској избегличкој влади одузето право да врши прерогативе законите владе, нису много изненадиле и озловољиле савезнике, али је одлука о забрани повратка краља Петра II у земљу док се његово питање не реши слободно израженом вољом народа после ослобођења Југославије изазвала изненађење код британске владе, и она је, с великом упорношћу, у току 1944. године настојала да измени ту одлуку.

Доласком совјетске војне мисије, у фебруару 1944, све силе антифашистичке коалиције биле су представљене у Врховном штабу Народноослободилачке војске, и од тада је почела да пристиже совјетска помоћ, да би претходни британски утицај био коначно потиснут у јесен 1944, доласком трупа Црвене армије. С друге стране, Черчил је, спроводећи политику компромиса, од почетка 1944. године уклањао једну по једну препреку. Прво је повукао војне мисије код четника Драже Михаиловића, и тиме их дефинитивно напустио. Затим је извршио притисак на краља да смени владу Божидара Пурића, у којој је Дража Михаиловић био војни министар, и доведе за председника владе Ивана Шубашића, бана Хрватске, коме је дао задатак да оствари споразум са НОП-ом, односно да се споје Национални комитет ослобођења Југославије и избегличка југословенска влада у јединствену владу. Истовремено, Черчил је вршио притисак на НОП, нарочито док је Тито био на Вису под британском заштитом, оцењујући да је то „златан тренутак“ да Тито прими краља или се барем сусретне с њим, упорно доказујући да је боља „конституционална монархија од лоше републике“. У свим Шубашићевим разговорима са Титом, а затим и Черчилом, у Казерти 12. и 13. августа 1944, провлачила се основна идеја британске владе да се разводни НОП и спаси грађански и друштвени поредак с монархијом на челу. Међутим, Тито је чврсто стајао иза одлуке АВНОЈ-а и пристао је само да до краја рата не покреће питање краља.

Док су се водили ти разговори, који су битно утицали на реализацију политике компромиса, отпочела је одлучујућа битка за ослобођење Србије, а са њом је питање Србије, и Југославије у целини, добијало све већи значај у савезничким врховима. Британија је стигла да пре Совјетског Савеза пошаље војне мисије и помоћ НОП-у у Србији. За кратко време (три месеца), пре него што је стигла совјетска војна

мисија, британске војне мисије су развиле плодну сарадњу с НОП-ом у Србији и успеле да наоружају око 10.000 бораца, што је омогућило да, после формирања дивизија, и НОП у Србији започне офанзивне операције већих размера. Међутим, та плодна сарадња поремећена је доласком у Србију новог главног штаба НОВ и ПО Србије, с командантом Кочом Поповићем на челу, половином јула 1944, са којим је стигла и совјетска војна мисија, с генералом Горшковим на челу. Од тада, односи са Британцима су нагло захладнели, по диктату из Врховног штаба. Неповеће према Британцима учинило је да се смање испоруке помоћи, тако да је она у јулу и августу била знатно мања, да би Врховни штаб, крајем септембра 1944, објавио да нема потребе за британским пишиљкама, пошто ће Црвена армија комплетно снабдевати Народноослободилачку војску у Србији.

Незадовољство према Англо-Американцима почело је да исказује и становништво већих градова у Србији, који су били бомбардовани још у пролеће 1944, и пре договорене координације дејстава између НОВЈ и савезничке авијације, у Казерти 12. августа 1944. године. Пре и после тога, сви већи градови у Србији бомбардовани су по неколико пута. Осим стратешког ефекта за непријатеља, у тим бомбардовањима убијено је више хиљада цивила и причињене су велике материјалне штете. Ипак, упркос неповерењу и разним трвењима, изведена је последња заједничка велика операција савезничких ваздухопловних снага и НОВЈ на непријатељеве комуникације и разне виталне објекте од 1. до 7. септембра 1944, под називом „Ретвик“, која је била планирана у Казерти.

У ствари, односи са Британцима почели су да се компликују у првој половини јула 1944, када је Шубашић обавестио Тита да не може да оствари договор постигнут са њим средином јуна 1944. на Вису, односно да није успео да смени Дражу Михаиловића и да српски политичари неће да се придруже његовој влади, под изговором да не желе да се Србија бори под Титовом командом. Осим тога, Британци су предлагали да се Живко Топаловић, као Дражин представник за спољне послове, сретне са Титом, и да, после састанка, као члан краљевске владе, оде у Србију са генералом кога је краљ наименовао да смени и изведе из земље Дражу Михаиловића и оствари јединствени фронт четника и партизана. Такав предлог означавао је поновни улазак четничког представника у краљевску владу. Због наведених предлога и сумњи да му Британци припремају сусрет са краљем, Тито је одбијао посету команданту Средоземља све док му није јављено да ће на тај састанак доћи и Черчил.

Сумњајући у намере британске дипломатије, а и због све већих неспоразума, Тито се 5. јула 1944. први пут од почетка борби против окупатора обратио лично Стаљину за помоћ, наглашавајући, пре свега, да је питање Србије за НОП „врло важно“ и да „од тога зависи коначан успех у стварању демократске федеративне Југославије“. Није пронађен Стаљинов одговор, али је био јасан из свега што је потом уследило.

То се догађало у тренутку када је Тито био под великим Черчиловим притиском да се сусретне са краљем и када се оправдано прибојавао да Британци не убаце краља у Србију, што би учинило да грађански рат поприми још веће размере. Осим тога, и у Хрватској се манипулисало с Хрватском сељачком странком, уз покушаје да се оријентише против народноослободилачког покрета. Због тога је Тито одуговлачио разговор са Шубашићем и Британцима о формирању јединствене владе све док довољно не ојача да може да диктира своје услове, па је отишао на разговоре са Британцима тек када му је Черчил заказао састанак. На том састанку у Казерти Черчил се вратио својој омиљеној теми о антипартизанском и промонархистичком ставу 200.000 српских домаћина, на шта му је Тито узвратио да су Срби започели ослободилачку борбу и да у великом броју учествују у народноослободилачком покрету.

Још није довољно објашњена фама која се проширила у јавности западних савезника о хрватским партизанима и четничкој Србији. На то су, свакако, утицали Титови извештаји Коминтерни, употребљени у пропаганди Совјетског Савеза, али и извештаји британских мисија код четника и партизана. Британска пропаганда није доносила вести о акцијама НОП-а у Србији 1944. године, али ни о сарадњи четника са Немцима у току те године, када је, под заштитом Немаца, створен националистички фронт од Недићевих и Љотићевих војних снага и четника Драже Михаиловића. Такође, није било информација ни у Совјетском Савезу о борбама које је НОП водио у Србији 1944. године. Тако су и једна и друга страна стекле утисак да је четнички утицај у Србији знатан, и да је она претежно монархистичка. Отуда није случајно такво мишљење заступао и Черчил, а месец дана касније и Стаљин, у разговору са Титом. Уз то, Черчил је драматизовао случај Србије, настојећи да јој обезбеди посебан субјективитет наспрам НОП-а под британским старатељством.

У разговорима са Черчилом, Тито је био принуђен да обећа да неће увести комунизам у Југославију, да неће употребити војну силу приликом изражавања слободне воље народа у одабирању политичког режима и да ће то објавити у декларацији. С друге стране, Черчил није успео да смени Дражу Михаиловића с чела четничког покрета и да врати краља у земљу, нити да му обезбеди сусрет са Титом, али је зато убрзавао формирање јединствене владе, као последњег краљевог упоришта.

После Титовог разговора са Черчилом и другог разговора са Шубашићем на Вису, дошло је до жестоке кризе у британско-југословенским односима, која је потресла и личне односе Черчила и Тита. Посредан узрок кризе било је приближавање Црвене армије Балкану. За две недеље, од 23. августа до 8. септембра 1944, ситуација се у југоисточној Европи муњевито променила, јер су Румунија и Бугарска прешле на страну Совјетског Савеза и објавиле рат Немачкој. Такав нагли преокрет британска влада није очекивала, и њена је, до тада грађена, политика на Балкану одједном угрожена. Зато се инсистирало

да се у Југославији на брзину створи заједничка влада, како би Црвену армију дочекала краљевска влада, макар по називу, јер је постојала бојазан да ће Стаљин прогласити национални комитет ослобођења Југославије као привремену владу, као што је урадио у Пољској, а тиме би пропали сви планови о краљевом повратку на престо. Међутим, Тито је одговорио да је непотребна било каква журба, свестан да време ради за њега, с образложењем да предстоје тешке борбе са немачком армијом, која се повлачила из Грчке. У стварности, време је радило за народноослободилачки покрет. Док је Тито чекао да га прими Стаљин, војно-политичка ситуација се и на југословенском простору радикално изменила, нарочито у Србији.

Битка за Србију, започета крајем јула и почетком августа 1944, уласком Првог пролетерског корпуса и дејствима српских дивизија, дала је велике резултате, па је Србија, од привидно четничке, у очима савезника нагло постала партизанска. Представници западних савезника били су фасцинирани брзином тог преокрета, али су и нагло одбачени у корист Совјетског Савеза. То погоршање односа између НОП-а и Британаца тумачили су утицајем совјетске мисије и Титовим одсуством, британским искрцавањем у Грчкој и покушајима искрцавања у Албанији, као и присуством америчке војне мисије потпуковника Макдаула код четника, која је изазвала велико незадовољство код руководства НОП-а и сумње у политику западних савезника.

Све до августа 1944, САД држале су се по страни, незаинтересоване за Балкан, сем што је Рузвелт показивао недовољно јасан интерес за српско питање, уз подршку краљу Петру II. Под утицајем извесних католичких кругова, није му била страна идеја о обнови неке врсте хабсбуршке монархије или подунавске федерације, а у том случају Србија је требало да буде самостална држава. Из те недовољно искристалисане идеје, краљ Петар II извлачио је закључак да је Рузвелт просрпски оријентисан у југословенским националним проблемима, замишљајући неку врсту реконституисане Србије. Сједињене Америчке Државе су испољавале извесне резерве према НОП-у, и мисија потпуковника Макдаула дошла је код четника с Рузвелтовим знањем. Тако је једна војнообавештајна мисија, која у обичним ратним околностима не би била примећена, у згуснутим и важним догађајима за Југославију и шире, изазвала велика узбуђења у савезничким врховима и народноослободилачком покрету. Сједињене Америчке Државе су се биле сложиле с политиком компромиса и опредељењем да помажу само партизане, а не и четнике, па је било утолико чудније што су одједном почеле да делују независно, без консултовања друга два члана антифашистичке коалиције. Убрзо су уследили енергични протести, прво Черчилов, а затим Титов, и Рузвелт је наредио да се повуче та мисија, која је нереалним обећањима храбрила четнике да се боре против НОП-а, али није могла да утиче на догађаје који су неминовно водили расплету ратне ситуације у Југославији, односно победи народноослободилачког покрета.

У време све веће напетости између британске владе и НКОЈ-а, уследио је Титов пут у Совјетски Савез. Тајанствени одлазак совјетским авионом, без претходног информисања војних представника западних савезника, деловао је као бомба у савезничкој команди Средоземља и британској влади. Све до тада, Британци су се борили да сачувају свој посебан положај, као најближи сарадници народноослободилачког покрета. Приближавање Црвене армије наговештавало је да је она однела превагу у такмичењу за југословенску наклоност и да је надмашила остале војске савезника својом популарношћу и симпатијама код народа Југославије. Осим тога, Британија је избегавала да наоружа НОВЈ тешким наоружањем, желећи да је задржи на нивоу герилске војске, док је Совјетски Савез заузимао потпуно супротан став – њему је одговарало да НОВЈ прерасте у редовну југословенску војску.

Југословенско-совјетски договор

Расплет ратне ситуације на југословенском простору убрзао је московски договор између Тита и Стаљина, постигнут у разговорима од 21. до 28. септембра 1944, који је био преломни догађај у југословенско-совјетским односима. За разлику од Черчила, Стаљин се није цењао, шкртарио у обећањима и уцењивао са краљем. Давао је више него што је тражено. Није признао НКОЈ као привремену владу из обзира према западним савезницима, али је јасно ставио до знања да НОВЈ признаје као регуларну војску Југославије и равноправног савезника Црвене армије. На политичком плану, заједно са Титом, смислио је сложу дипломатску игру да се совјетска команда обрати НКОЈ-у и Врховном штабу НОВЈ с молбом да дају пристанак за привремени улазак трупа Црвене армије на југословенску територију, које ће, пошто обаве своје оперативне задатке, бити повучене из Југославије. У другом делу уговора, Команда Црвене армије се обавезала да ће поштовати цивилну администрацију НКОЈ-а, док то Тито није успео потпуно да постигне у разговорима с командантом Средоземља, генералом Вилсоном, када се радило о Истри. Таквом обавезом створена је могућност да британска и америчка страна на исти начин затраже дозволу за ступање њихових трупа на југословенску територију.

У Москви је НОП Југославије добио потпуну политичку и материјалну помоћ. Био је то чин посредног признања нове Југославије и игнорисања југословенске избегличке владе, с којом је Совјетски Савез одржавао редовне дипломатске односе и формално је признавао, али која је већ била претворена у одбор за спољне послове НКОЈ-а. Народноослободилачка војска је од Совјетског Савеза добила тешко наоружање, артиљерију и авијацију, а обећано је комплетно наоружавање десет пешадијских и две ваздухопловне јединице. После добијања такве свестране подршке од Совјетског Савеза, Тито је, док је био у Москви, 27. септембра 1944, издао наредбу 8. корпусу НОВЈ да се забрањује искрцавање западних савезника на југословенском копну без претходног знања и одобрења Врховног штаба.

Када је полазио на разговоре са Стаљином, Тито није имао у виду учешће Отаџбинске фронтвске армије Бугарске у ослобађању источних делова Југославије, односно делова Србије и Македоније, али је Стаљин инсистирао да нова Југославија на тај начин помогне рехабилитацију Бугарске, што је Тито прихватио. На разговорима с делегатима бугарске владе у Крајови, 5. октобра, одобрио је дејства бугарске војске у источним деловима Југославије, а Стаљин је обновио и идеју о федерацији између Југославије, Бугарске и Албаније, насупротив британским плановима о унији између Југославије и Грчке. Од свих Стаљинових предлога Тито једино није могао да прихвати краља и да Шубашић буде председник јединствене југословенске владе.

Споразум Черчил – Стаљин

Увидевши да Британија губи утицај на Балкану пред брзим напредовањем Црвене армије, Черчил је у првој половини октобра 1944. пожурио у Москву, да заштити, што је могуће више, британске интересе у Европи, а посебно на Балкану. То су били разговори на којима се одлучивало о подели интересних сфера између Совјетског Савеза и западних савезника у Европи. Договорено је да утицај у Југославији буде подједнак. У заједничком коминикеу за Југославију кратко пише: „Обе владе су се сагласиле да у Југославији воде заједничку политику у циљу концентрације свих снага против Немаца који се повлаче и у циљу решавања унутрашњих тешкоћа Југословена путем уједињења југословенске краљевске владе и Народноослободилачког покрета“. Споразум Черчил – Стаљин одразио се и на побољшање односа НОП-а према Англо-Американцима. Све озбиљније сукобе и неспоразуме у претходна два месеца Тито је после ослобођења Београда покушао да отклони изговором да се радило о озбиљним грешкама његовог штаба док је он био одсутан и да нема никаквих промена у политици према западним савезницима.

На основу договора између Тита и Стаљина отпочела су синхронизована дејства јединица НОВЈ и Црвене армије у источним деловима Југославије крајем септембра и у октобру 1944. године. Захваљујући том садејству, војна и политичка битка за Србију добијена је за кратко време, уз делимично учешће Отаџбинске фронтвске армије Бугарске. Ослобођење Србије и Београда Меклејн је оценио као „прекретницу у повјести Југословенских партизана“. Јединице Црвене армије учествовале су и у ослобођењу Војводине, а 68. стрељачки корпус био је кратко време крајем 1944. на Сремском фронту, као и бугарска прва армија, али су повучени на фронт у Мађарској.

Дејствима Црвене армије у Србији прекраћен је и сукоб између партизана и четника, за који су се многи, нарочито на Западу, плашили да ће се разбуктати, иако су могућности четничког покрета у том тренутку биле мале, јер је имао око 40.000 војника према 450.000 бораца народноослободилачког покрета.

У току завршних борби за ослобођење источних делова Југославије није било више разлога да се не наставе разговори о формирању

јединствене југословенске владе, па је Тито поручио Шубашићу да дође у земљу да се око тога споразумеју. После ослобођења Београда, Тито је могао да поставља услове и да не прихвата оне које су сугерисали британска влада и краљ. Он није био спреман да прихвати краљев мандат за састав владе, али је пристао, да се не би замерио савезницима, да у одсуству краља Петра II краљевску власт обавља краљевско намесништво, што је ушло у споразум са Шубашићем, који је потписан у Београду 1. новембра 1944. године. Предложено решење је, с једне стране, умиривало савезнике и, с друге стране, осигуравало њихово признање јединственој југословенској влади.

Други споразум Тито—Шубашић изазвао је код краља велики отпор, јер је уочио да је састављен с намером „да га се више или мање безболно реше“. Черчил је у почетку и сам био незадовољан споразумом, али кад га је подржао Стаљин, прихватио га је у начелу, видећи у њему, ипак, мали трачак наде за монархију.

Неспоразуми са Британцима

Док су трајали разговори око споразума о заједничкој влади, британско-југословенски односи крајем 1944. пролазили су кроз жестоке кризе. Сви неспоразуми између НКОЈ-а и британске владе могу се поделити у две групе. Прва група неспоразума настала је у вези са доласком британских копнених, поморских и ваздухопловних снага на југословенску територију, а друга група неспоразума избила је око постизања споразума за пренос и поделу помоћи коју је из залиха Унре и АЛМ требало да прими цивилно становништво.

Први пут су се британске трупе искрцале на Вис, почетком 1944, са дозволом Врховног штаба, а потом су се, октобра исте године искрцале три батерије топова код Дубровника, а за њихову заштиту и Флојдов одред од 3.000 војника. Он је делимично употребљен у борбама против Немаца у Црној Гори и Санџаку, али је његово кретање праћено да не би дошао у додир са четницима и усташама. Бојазан да би тај одред могао да ствара проблеме отклоњена је његовим повлачењем са територије Југославије крајем јануара 1945. године.

Тито је, да би се избегли могући неспоразуми, предложио Британцима да међусобне односе регулишу са НОП-ом, како је то урадила Црвена армија, залажући се за поштовање југословенског суверенитета. Тај предлог је изазвао бурну реакцију британске стране, која је сматрала да се може без икакве дозволе искрцати на било које место под суверенитетом савезника. Тако су Британци без одобрења упловили у сплитску, шибенску и задарску луку и изазвали бројне неспоразуме с народноослободилачким покретом. Коначно, крајем јануара 1945, потписан је морнарички споразум, али тиме се односи нису поправили. Напета атмосфера са морнарима савезника трајала је до краја рата и коначног одласка британске морнарице из југословенских вода.

Сасвим друге природе били су проблеми са британским ваздухопловним снагама. Због сталног померања фронта према северу и малог радијуса прелетања авиона, било је неопходно да британско ваздухо-

пловство има своју базу на територији Југославије. Конкретно, појавила се могућност да се користи аеродром Земуник код Задра. И том приликом преговори су трајали око два месеца, јер су савезници тражили искрцавање око 20.000 војника, што је Врховни штаб оценио као политичку, а не неопходну војну меру. У ствари, Британци су на разне начине покушавали да омету НОВЈ да брзо изграђује морнарицу и ваздухопловство, јер су на тај начин вршили притисак на Тита да прихвати краља. Међутим, не може се одрећи да савезничка помоћ није знатно повећала борбену снагу и ватрену моћ Народноослободилачке војске. И у време затегнутих односа, у новембру 1944, савезници су испоручили 7.500 тона разноврсног ратног материјала и хране, а после дужих преговора постигнут је споразум са Унром да приликом деобе помоћи цивилном становништву присуствује 300 савезничких посматрача.

Напореда с наведеним споразумима, вођени су разговори за спровођење споразума о стварању јединствене југословенске владе. Али, ни они нису прошли без међусобног трвења. Пре свега, краљ је почео да пружа отпор да се постави намесништво, док је британска влада подржала споразум и заузела став да га краљ мора прихватити, јер ће, у случају да га одбије, Тито формирати заједничку владу, коју ће признати савезници. Међутим, упркос британском притиску, краљ је почетком јануара 1945. одлучио да одбаци споразум, објављујући о томе декларацију преко лондонске радио-станице. Истовремено је упутио писмо Титу и тражио са њим састанак. Таквим ставом озлоједио је и оне који су га подржавали, првенствено Черчила, који је предложио Стаљину да се заобиђе краљ и призна јединствену југословенску владу. Краљ је кратко време пружао отпор, а потом је, под притиском британске и совјетске владе, у начелу морао да прихвати споразум.

Почетком фебруара 1945, на конференцији у Јалти између Рузвелта, Черчила и Стаљина, британска влада је предложила препоруку, коју су усвојили, да се АВНОЈ прошири посланицима последње предратне скупштине, и то онима који се нису компромитовали сарадњом са непријатељима, и да законодавне акте АВНОЈ-а ратификује Уставотворна скупштина. Тиме се тежило очувању барем најмање могућности за повратак краља у Југославију. После натезања са краљем око личности које ће чинити намесништво, коначно, 7. марта 1945, формирана је јединствена југословенска влада, с председником Јосипом Брозом Титом, која је само формално била краљевска. У ствари, то је била Титова антимонархистичка влада, која је најављивала крај монархије у Југославији. Владу су током марта 1945. признале прво британска, затим совјетска и, на крају, влада САД, чиме је завршен буран период у односима између сила антифашистичке коалиције и Југославије у току Другог светског рата.

Помоћ савезника

Допринос савезника у ослобођењу Југославије и победи НОП-а није мали. Прво, Британија је скоро годину дана пре Совјетског Савеза обилато помагала НОП, с тенденцијом да га веже за себе и неутралише

утицај Совјетског Савеза. Та помоћ се састојала у лакој наоружању и другом ратном материјалу, затим у прихватању избеглица из Далмације, у евакуисању тешких рањеника у болнице у Италији, одобравању првих зајмова, набавци санитетског материјала на основу уговора о зајму и најму, школовању авијатичара и тенкиста и у обећању да ће опремити 300.000 војника НОВЈ, што никада није учињено, али је испуњена трећина обећања и испоручено је око 137.000 пушака и другог лаког наоружања.

С друге стране, Совјетски Савез је за краће време, од марта 1944. па до ослобођења Југославије, пружио знатно већу помоћ у наоружању. Истина, испоручили су мање пушака и тенкова него западни савезници, али је тешко наоружање – од разних врста топова до авиона – потицало из Совјетског Савеза, као и бројне радио-станице за везу (на пример, однос помоћи у авионима је био 491 према 61 у корист Совјетског Савеза). Када су Британци почели да затежу с обуком пилота и испоруком краљевске морнарице, која није враћена до краја рата, обука питомца разних родова војске пребачена је у Совјетски Савез. Тако је, на пример, до краја рата обучено 4.500 ваздухопловаца, а слично је било и с припадницима других родова војске: морнарице, инжењерије, артиљерије, коњице итд. Осим тога, бројни совјетски инструктори, нарочито за артиљерију и везу, додељени су Народноослободилачкој војсци Југославије. Велика је била и помоћ у санитетском материјалу, лековима и санитетским екипама, а у здравственим установама Совјетског Савеза лечено је око 11.000 рањеника. У лето 1944. совјетска влада је одобрила финансијску помоћ од два милиона долара за разне потребе НОП-а, а после ослобођења Београда достављено је 50.000 тона жита за прехрану становништва Србије. Поред те несебичне помоћи, јединице Црвене армије учествовале су у ослобађању источних делова Југославије и Београда, при чему је погинуло око 5.000 војника.

Укупна помоћ савезника, а нарочито Совјетског Савеза, допринела је бржем ослобођењу земље уз мање губитке, а да је прихваћена помоћ у живој сили у борбама на Сремском фронту, ти би губици били још мањи, јер је руководство НОП-а, због бојазни од претераног уплитања са стране, хтело да покаже како помоћ савезника у живој сили није више потребна и да се остале територије Југославије могу ослободити сопственим снагама.

Помоћ коју су пружили савезници обострано је била корисна, јер су у непрестаним борбама јединице НОП-а везивале окупаторове снаге за југословенски простор, а оне су могле бити употребљене на другим фронтима против савезника да није било тог другог фронта у Југославији, отвореног још 1941. године. Не треба заборавити да су савезници преко те помоћи остваривали сопствени утицај у Југославији, тако да се, после кратког, привременог и привидног утицаја Велике Британије, Југославија нашла у чврстом загрљају Совјетског Савеза.

Хронологија развоја фашизма и антифашистичке борбе народа Југославије од 1941. до 1945. године*

Капетан корвете мр Драган Ненезић

28. октобар 1922 – У Риму, италијански краљ Виторио Емануеле поверио мандат за састав нове владе Бениту Мусолинију, вођи фашистичке партије. Тиме је фашизам освојио власт у Италији.
9. јун 1923 – У Бугарској, вођа профашистичке организације „Народног зговора“ Александар Цанкаров, са својим присталицама, извео преврат, којим је оборена демократска влада Александра Стамболијског.
1. октобар 1928 – У Загребу, у оквиру Хрватске правашке републиканске омладине (ХПРО), створена илегална терористичка организација „Хрватски домобран“.
- Април 1929 – У Софији, склопљен споразум о координацији терористичких акција против Краљевине Југославије, између Анте Павелића и Ванче Михаилова (вођа Врховистичке терористичке организације – десно крило ВМРО-а).
- Прва половина 1931 – Уз пристанак мађарске владе, образовани први усташки логори за терористичку обуку у Јанка Пусту и Нађ-комижи.
- Прва половина 1932 – У Италији, Анте Павелић званично основао Хрватску усташку организацију (називана и Усташка–хрватска револуционарна организација),

* У хронологији је указано на основне чињенице о ослободилачкој и антифашистичкој борби народа Југославије 1941–1945. године, са тежиштем на борби српског и црногорског народа. Осим тога, обухваћени су и поједини догађаји који су се збили ван граница Југославије а утицали су, посредно или непосредно, на развој и размах ослободилачке и антифашистичке борбе у њој.

До сада прикупљени подаци показују да је Југославија од 6. априла 1941. до 15. маја 1945. године имала 1.706.000 људских жртава (10,8 одсто од укупног броја становника), од чега 304.540 војних лица и 1.401.460 цивила. Током Другог светског рата онеспособљено је за рад 425.000 лица, а на разне начине и из различитих разлога интернирано је у Немачку и у друге европске земље око 320.000 Југословена. Укупна ратна материјална штета учињена Југославији током Другог светског рата износи 46.900.000.000 долара, од чега је Немачка учинила штету од 35.858.000.000, Италија од 9.850.000.000 долара, а Мађарска и Бугарска од 1.192.000.000 долара (др Никола Живковић, *Ратна штета учињена Југославији у Другом светском рату*, „Војноисторијски гласник“, 1–2/1994, стр. 173–175).

која је годину дана касније, објављивањем „Начела усташког покрета“, променила име у Хрватски усташки покрет. Основне карактеристике Начела јесу: „великохрватски национални унитаризам, хрватски национални ексклузивизам, државноправни хисторизам, хрватски сепаратизам, фашизам, расизам, тероризам...“

30. јануар 1933

– У Берлину, председник Немачке фелдмаршал Хинденбург поверио мандат канцелару Адолфу Хитлеру, вођи немачке националсоцијалистичке партије.

27. фебруар 1933

– У Горњој Ђумаји (Бугарска), одржан Конгрес македонских емигрантских друштава и организација, на којем је доминирала Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО) Ванче Михаилова (фашистичка струја македонског покрета с антијугословенским садржајем, који је радио у име Италије на стварању македонске државе под италијанским протекторатом).

9. октобар 1934

– У Марсеју (Француска), у атентату који су извели припадници усташког покрета, убијени југословенски краљ Александар Карађорђевић и француски министар иностраних послова Луј Барту.

Јануар 1935

– У Београду, образован Југословенски народни покрет „Збор“, као антикомунистичка организација под снажним идеолошким утицајем националсоцијализма и фашизма. Вођа тог фашисоидног покрета у Србији био је Димитрије Ђотић, адвокат из Смедерева.

7. март 1936

– Нацистичка влада Трећег рајха самовољно ремилитаризовала Рајнску област и посела је својим трупама, чиме је погазила последња војна ограничења из Версајског уговора.

18. јул 1936

– У Шпанији, под руководством генерала Франциска Франка, уз подршку немачких националсоцијалиста и италијанских фашиста, отпочела синхронизована побуна профашистичких снага против народнофронтовске владе.

25. новембар 1936

– У Берлину, представници владе Трећег рајха и владе Јапана потписали пакт о заједничкој борби „против комунизма“ (тзв. Пакт антикоминтерне).

6. новембар 1937 – Фашистичка влада Краљевине Италије објавила приступање пакту Антикоминтерна.
12. март 1938 – Трупe нацистичке Немачке ушле у Аустрију.
13. март 1938 – Објављено укључивање Аустрије у састав Трећег рајха (аншлус).
29. септембар 1938 – У Минхену, отпочела дводневна конференција председника влада Велике Британије, Француске, Италије и Немачке, на којој је удовољено немачком захтеву да јој Чехословачка уступи Судетску област.
15. март 1939 – Немачке трупе поселе Чехословачку. Словачка је дан раније, на подстицај владе Трећег рајха, прогласила „независност“, док су Чешка и Моравска постале немачки протекторат.
28. март 1939 – Трупe генерала Франциска Франка ушле у Мадрид.
7. април 1939 – Фашистичка Италија отпочела агресију на Албанију.
16. април 1939 – У Риму, проглашено прикључење Албаније фашистичкој Италији.
22. мај 1939 – У Берлину, представници владе фашистичке Италије и нацистичке Немачке потписали уговор којим се државе уговорнице обавезују на заједничко вођење рата („Челични пакт“).
1. септембар 1939 – Немачке војне јединице без објаве рата напале Пољску (сматра се да је то почетак Другог светског рата).
3. септембар 1939 – Владе Велике Британије и Француске објавиле рат нацистичкој Немачкој.
2. април 1940 – Немачке јединице, без објаве рата, извршиле агресију на Данску и Норвешку.
10. мај 1940 – Немачке јединице, без објаве рата, отпочеле агресију на Холандију, Белгију и Луксембург.
– Председник владе Велике Британије Невил Чемберлен поднео оставку, а нову владу образовао Винстон Черчил.
28. мај 1940 – Краљ Белгије Леополд потписао капитулацију. Влада Белгије није признала капитулацију и повукла се у Француску.

5. јун 1940 – Немачке снаге заузеле Холандију, Белгију и Луксембург и отпочеле офанзиву против француско-британских снага.
10. јун 1940 – Фашистичка влада Краљевине Италије објавила рат Великој Британији и Француској.
14. јун 1940 – Немачке јединице ушле у Париз.
25. јун 1940 – Ступио на снагу споразум о примирју између владе Републике Француске, с једне, и влада Трећег рајха и Краљевине Италије, с друге стране. На делу неокупираног подручја Француске образована квислиншка влада, са седиштем у Вишију.
5. септембар 1940 – У Румунији, уз отворену подршку владе Трећег рајха, образована профашистичка влада генерала Јана Антонескуа.
10. октобар 1940 – Немачке трупе ушле у Румунију.
28. октобар 1940 – Из Албаније отпочела агресија војске фашистичке Италије на Грчку.
20. новембар 1940 – Влада Краљевине Мађарске приступила Тројном пакту.
23. новембар 1940 – Влада Краљевине Румуније приступила Тројном пакту.
18. децембар 1940 – Вођа Трећег рајха Адолф Хитлер потписао директиву за напад на СССР (план „Барбароса“).

1941. година

12. фебруар – У лукама Либије, отпочело искрцавање немачког „Афричког корпуса“, под командом генерала Ервина Ромела.
1. март – Влада Царевине Бугарске приступила Тројном пакту.
20. март – У Београду, одржана седница Крунског савета. Одлучено да Краљевина Југославија приступи Тројном пакту.
25. март – Председник владе Краљевине Југославије, Драгиша Цветковић, и министар иностраних послова, Александар Цинцар-Марковић, потписали у Бечу акт о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту.

27. март

– У Београду, група официра, с генералом Душаном Симовићем на челу, извела преврат и образовала нову владу Краљевине Југославије.

– У Београду, Крагујевцу, Чачку, Нишу, Сплиту, Подгорици и другим градовима избиле масовне демонстрације и манифестације становништва, у којима су постављени захтеви: раскид с Тројним пактом, наслањање на СССР и хитно предузимање мера за одбрану земље.

– У Берлину, у Врховној команди немачке оружане силе, одржано саветовање о ситуацији у Југославији, на којем је вођа Трећег рајха, Адолф Хитлер, саопштио своју одлуку да нападне Југославију и уништи је војнички и као државу.

30. март

– Врховна команда немачке оружане силе издала директиву о стратегијском развоју за напад на Југославију („Подухват 25“) и допунско упутство о нападу на Грчку („Марита“).

– Влада Краљевине Југославије издала наређење о „општем активирању“ (тајна мобилизација југословенске војске), с тим да оно отпочне тек 3. априла.

6. април

– Немачке јединице, подржаване авијацијом из Бугарске, отпочеле дејство на правцима: Крива Паланка – Куманово, Цумаја – Царево Село – Кочане и Петрич – Ново Село – Струмица.

– Немачка авијација отпочела ваздушне нападе на Београд, који је још 3. априла проглашен отвореним градом. До 8. априла од бомбардовања је погинуло око 12.000 лица. Поручене су 672, јако је оштећена 1.601, а делимично је оштећено 6.829 зграда.

– Немачки и италијански авиони, са територија свих суседних земаља (сем Грчке), отпочели снажно бомбардовање аеродрома, железничких чворова и других војних и јавних објеката и војних јединица на целој територији Југославије.

7. април

– Влада Краљевине Југославије објавила прокламацију о почетку рата са Немачком и Италијом и издала наређење за општу мобилизацију.

– Немачке јединице продрле у Куманово, а затим заузеле Скопље.

8. април

– Немачке јединице заузеле Марибор, Птуј, Ниш, Алексинац и Прокупље.

- Италијанске снаге из Албаније отпочеле офанзивне операције на косовском, дебарском и охридском правцу.
10. април
- Немци ушли у Загреб, у којем је објављено стварање квислиншке независне државе Хрватске (тзв. НДХ). Вођа Хрватске сељачке странке и бивши потпредседник владе Краљевине Југославије Владимир Мачек позвао народ да се покори новој власти и са њом сарађује.
- У Љубљани, одржан састанак Националног већа Словеније, у којем је бан дравске бановине Натлачен предложио да се, по угледу на усташку тзв. НДХ, прогласи и „независна“ Словенија.
11. април
- Мађарске трупе прешле мађарско-југословенску границу на сектору Барање и Бачке.
- Отпочео општи напад италијанске 2. армије на фронту од Јесеница до Сушака. Јединице италијанске војске без јачег отпора заузеле Љубљану, Врхнику, Јесенице, Сушак, Бакар и Делнице.
- Немачке јединице заузеле Крагујевац.
12. април
- Немачке јединице ушле у Београд.
- Мађарске снаге окупирале већи део Барање и северну Бачку и ушле у Нови Сад, где су до 15. априла убиле око 720 грађана, већином Срба.
- Влада Велике Британије негативно одговорила на тражење владе Краљевине Југославије да јој се укаже помоћ у људству и авионима и упути британска флота у Боку Которску ради прихвата југословенских јединица.
- 13/14. април
- На седници, на Палама, влада Краљевине Југославије донела одлуку да напусти земљу, што је и учињено 15. априла с аеродрома у Никшићу, а за начелника Штаба Врховне команде постављен генерал Данило Калафатовић, коме је дато пуномоћје да може одмах да затражи примирје од непријатеља.
14. април
- Југословенска врховна команда затражила од немачке врховне команде да се обуставе непријатељства и успостави примирје, а југословенским трупама наредила да обуставе дејства. Немци нису прихватили никакве услове, већ су захтевали безусловну капитулацију југословенске војске.

17. април – У Београду, потписана безусловна капитулација југословенске војске (ступила на снагу 18. априла).
– У Цетињу, од групе сепаратиста, на челу са Секулом Дрљевићем, образован Привремени административни црногорски комитет као квислиншки орган италијанске власти.
19. април – Бугарске окупационе трупе ушле у Македонију.
20. април – Одлуком Генералштаба италијанске војске, територија Црне Горе, Косова, Метохије и дела Херцеговине (до реке Неретве) дата у надлежност Главној команди оружаних снага Албаније.
21. април – У Бечу, на састанку министара иностраних послова Немачке и Италије, подељена Југославија на два основна дела: немачко и италијанско интересно подручје, с тим што су извесне територије препуштене Мађарској и Бугарској.
– Мађарске окупационе јединице опљачкале и протерале из Бачке у друге покрајине или логоре: из насеља Степановића око 300 мушкараца, жена и деце, Старог Ђурђевога 873, Ветерника 500, Војводе Мишића 250, Новог Кисача 90, Танкосићева 180, Мола 300, Алпар-Вајске 255, Бачког Петровог Села 258 и Сирига 180 лица.
27. април – Командант немачког 11. армијског корпуса у Србији наредио да се стрељају сва лица код којих се нађе оружје и притом дају отпор или беже, а да се изруче ратним или преким судовима она која се предају.
30. април – Поглавник тзв. НДХ Анте Павелић издао законску одредбу о расној припадности, која је послужила као основ за прогоне и истребљење Срба, Јевреја и Цигана у усташкој држави.
1. мај – У Београду, образован квислиншки савет комесара, потчињен немачком заповеднику Србије.
3. мај – Фашистичка Италија анектирала и прогласила својим саставним делом јужни део Словеније, тзв. Љубљанску провинцију.
11. мај – На Равну гору (Србија) склонио се генералштабни пуковник југословенске војске Дража Михаиловић са још 26 официра. Образована Команда четничких одреда југословенске војске.

18. мај – У Риму, потписан уговор о одређивању граница између тзв. НДХ и Краљевине Италије.
23. мај – Главни уред безбедности Трећег рајха издао наредбу својим потчињеним органима да се сви ухапшени Срби одмах спроведу у концентрационе логоре.
28. мај – Мађарске јединице завршиле присилно исељавање 1.500 становника из насеља Хацићево (срез Бачка Топола) и 420 становника из Милешева (срез старобечејски), а на њихова имања почели да насељавају Мађаре.
- Крај маја – У Београду, на Сајмишту (лева обала Саве), немачке окупационе власти образовале логор, кроз који је током рата прошло више од 40.000 Срба и Јевреја.
4. јун – У немачком посланству у Загребу одржана конференција представника тзв. НДХ и Немачке, на којој је одлучено да се из тзв. НДХ исели у Србију око 200.000 Срба.
12. јун – У Лондону, влада Велике Британије и владе њених доминиона и европских избегличких влада потписале декларацију о међусавезничкој помоћи у борби против агресора.
22. јун – Немачка напала Совјетски Савез.
– Фашистичка влада Краљевине Италије објавила рат Совјетском Савезу.
23. јун – На њивама Поповог поља (код Љубиња), усташе похватале 164 Срба и навече их бациле у јаму на Ржаном долу (код села Котеза, на путу Љубиње–Требиње).
24. јун – Отпочео масовни народни устанак народа горње Херцеговине.
25. јун – У неколико села Дабарског поља (срез Столац) усташе отпочеле дводневни покољ српског становништва, у којем су убиле око 260 мушкараца, жена и деце.
28. јун – Усташе присилно иселиле око 4.000 Срба из среза вировитичког на подручје Брчког.
29. јун – У селу Присоје (код Сиња), усташе ухватиле 94 лица српске националности и бациле у јаму Голубинку, на планини Грабовици.

30. јун – У близни манастира Хумца (код Љубушког), усташе убиле око 90 Срба из Чапљине.
1. јул – Усташе запалиле село Сувају (код Грачаца) и убиле 300 мушкараца, жена и деце.
4. јул – У Београду, одржана седница Политбироа ЦК КПЈ, под руководством генералног секретара КПЈ Јосипа Броза Тита, на којој је одлучено да се народима Југославије упути позив на устанак.
5. јул – У Београду, формиран злогласни логор на Бањици.
7. јул – У Белој Цркви, отпочео оружани устанак у Србији.
12. јул – У Цетињу, одржана скупштина црногорских квислинга (Петровданска скупштина), која је прогласила „суверену и независну“ Црну Гору под италијанским протекторатом.
13. јул – У Црној Гори, избио масовни народни устанак.
15. јул – Италијани (9. армија) кренули у гушење црногорског устанка.
17. јул – Влада СССР-а успоставила дипломатске одnose с избегличком владом Краљевине Југославије у Лондону.
23. јул – У селу Грабовцу (код Петриње), устаници порушили железничку станицу и убили 12 усташа. У току 24. и 25. јула, усташе, за одмазду, побиле више од 1.200 људи из Грабовца и околних села.
27. јул – Отпочео масовни народни устанак српског живља у јужној Лици.
28. јул – У Београду, немачке власти стрељале 122 затвореника као одмазду због паљења немачких гаража.
 – У српским селима код Дувна усташе отпочеле дводневни покољ, у којем су побиле 248 мушкараца, жена и деце.
 – У Примишљу и околини усташе похватале око 80 људи, па их у Слуњу на зверски начин побиле.
 – У Ивановић-јарку (близу Војнића) усташе убиле више од 180 људи.

29. јул

– Бацањем 160 Срба у Пролошку јаму усташе отпочеле масовни покољ Срба у срезу Ливно. За око месец дана у ту и друге јаме (код села Рујана, Челебића и Градине) бачено је 1.530 Срба.

– У цркви, у Глини, усташе поклале неколико стотина Срба. До краја јула у Глини је убијено око 2.000 Срба.

– У Грачацу, усташе починиле масовне покоље српског живља из Грачаца и околине. За два дана побијено је 500 Срба, углавном жена и деце.

– Немачки заповедник оружане силе за Југоисток наредио је војном заповеднику Србије да се, у случајевима саботаже, смртне казне изводе вешањем и да се примењују сва средства застрашивања.

31. јул

– У селима општине Бужим, код Босанске Крупе, усташе побиле 700 Срба – мушкараца, жена и деце, а следећих дана тај се број повећао на више од 1.000 Срба.

2. август

– У Санском Мосту, чета Загребачког усташког батаљона стрељала око 800 талаца. Покољ је настављен и идућих дана, тако да је у том срезу убијено око 3.000 Срба (мушкарци, жене и деца).

– У Гламочу и десетак околних српских села, усташе стрељале и поклале око 700 људи.

3. август

– У Приједору и околини, усташка Квартнерикова гарда и летећа жандармеријска чета побиле око 700 Срба – мушкараца, жена и деце, а следећих дана у селима Омарска и Пискавица још неколико стотина.

4. август

– У селу Опличићи, усташе ухватиле 102 одрасла Србина и, после мучења у Чапљини, бацили их у јаму на Бивилем брду. Следећег дана у исту јаму бачено још 106 људи из села Клепси и 38 људи из села Тасовчић.

5. август

– Два усташка батаљона из Госпића и Карлобага напали на Велебиту збег народа из Дивосела и Читлука и побиле око 560 лица (већином жене и деца).

6. август

– Усташе позвале српско становништво из општине Косињ (код Перушића) на прекрштавање, затим 347 Срба, повезаних жицом, одвеле у заселак Коса и ту их на зверски начин побиле.

10. август – Знатан део првака ХСС и осталих организација хрватског сељачког покрета приступио усташком покрету и положио заклетву Павелићу.
14. август – Усвојена Атлантска повеља. У декларацији се, поред осталог, не признаје као законита ниједна територијална промена без слободно израженог пристанка заинтересованог народа.
– Усташке власти отпочеле интернирање и присилно исељавање Срба из Мостара у концентрациони логор у Госпићу или, преко Вишеграда, у Србију.
- Почетак августа – У селима општине Босанска Бојна (код Цазина) усташе побиле око 1.700 Срба – мушкараца, жена и деце.
– У селима око Велике Кладуше усташе убиле око 1.500 Срба – мушкараца, жена и деце, као и неколико Муслимана и Хрвата који су се супротставили покољу.
- Средина августа – У селу Плочник (код Прокупља) потписан споразум између представника немачког заповедника Србије и четничког војводе Косте Пећанца о заједничкој борби против НОП-а у Србији.
29. август – У Београду, образована квислиншка влада генерала Милана Недића.
16. септембар – Начелник штаба Врховне команде немачке оружане силе издао наређење да се за живот једног немачког војника казни смрћу 50–100 комуниста, или других талаца.
19. септембар – Ради угушења устанка у Србији из Грчке пребачен Штаб 18. армијског корпуса, с генералом Бемеом на челу, на кога је пренета сва извршна власт у Србији.
– У селу Струганик (код Ваљева), одржан састанак између команданта ГШ НОП одреда Југославије Јосипа Броза Тита и команданта четничких одреда пуковника Драже Михаиловића ради постизања споразума о заједничкој борби против немачког окупатора. Споразум није постигнут.
21. септембар – Командант немачког 18. корпуса издао заповест 342. пешадијској дивизији да сва насеља из којих се буде давао отпор, или у чијој се близини буде нашло оружје или муниција, треба спалити;

све мушко становништво од 15 до 60 година упутити у концентрационе логоре северно од реке Саве, а женско становништво користити за принудни рад; сву стоку запленили.

26. септембар – У селу Столице (код Крупња), одржано војно саветовање руководства народноослободилачког покрета.
29. септембар – У северној Мачви, немачки војници похватили око 800 српских сељака и одвели у логор у село Јарак (код Сремске Митровице); уз пут побили око 500 људи.
2. октобар – У Загребу, влада тзв. НДХ издала законску одредбу: за једног убијеног усташу стрељати десет комуниста.
– У знак одмазде за погибију 21 војника, немачки заповедник у Србији наредио да се стреља 2.100 затвореника из концентрационих логора у Шапцу и Београду.
- Октобар (почетак) – У Чачку, на основу споразума између ВШ НОП одреда Југославије и Драже Михаиловића, формиран заједнички партизанско-четнички оперативни штаб, који је руководио јединицама при нападу на Краљево.
14. октобар – У селу Драгинац (код Лознице), немачки војници отпочели дводневно стрељање, у којем су побили 2.950 људи као одмазду због губитака у борбама против партизана.
18. октобар – Због губитака у борбама за Краљево, немачке власти стрељале у Краљеву 1.736 мушкараца и жена.
19. октобар – Формиран ГШ НОП одреда за Хрватску.
20. октобар – У селима Мечковац, Грошница, Милатовац и Маршић (код Крагујевца), немачки војници стрељали 427 лица за одмазду због губитака на путу Горњи Милановац – Крагујевац.
– У Краљеву, немачке окупационе јединице стрељале више од 5.000 људи од 15 до 60 година старости.
21. октобар – У Крагујевцу, Немци отпочели масовно стрељање, у којем су побили око 7.000 људи од 16 до 60 година старости.

24. октобар – Формиран ГШ НОП одреда за Санџак.
11. новембар – У СССР-у, отпочеле емисије радио-станице „Слободна Југославија“.
- 13/14. новембар – У селу Дивци (код Ваљева), командант југословенске војске у отаџбини Дража Михаиловић водио преговоре са представником штаба војног команданта Србије, др Георгом Кислом, ради борбе против народноослободилачког покрета.
20. новембар – У Чачку, на састанку делегације ВШ НОП одреда Југославије и представника команданта југословенске војске у отаџбини Драже Михаиловића, потписан споразум о обустави свих непријатељстава између партизанских и четничких јединица, сарадњи у операцијама и одржавању новог састанка делегација.
29. новембар – На Кадињачи (код Ужица), делови немачке 342. пешадијске дивизије напали ојачани Раднички батаљон Ужичког НОП одреда, који је бранио прилаз Ужицу.
- Крај новембра – Под притиском надмоћних непријатељевих снага, изведено повлачење главнине партизанских одреда из западне Србије и Шумадије у Санџак.
7. децембар – Влада Велике Британије објавила рат Мађарској, Румунији и Финској.
– Јапанске поморске и ваздухопловне снаге изненада нападе америчку базу у Перл Харбуру (Хаваји), и тиме, без објаве, отпочеле рат против Сједињених Америчких Држава.
11. децембар – Владе Трећег рајха и Краљевине Италије објавиле рат Сједињеним Америчким Државама.
12. децембар – Владе Бугарске, Словачке и тзв. НДХ објавиле рат САД и Великој Британији.
13. децембар – Завршена Прва непријатељска офанзива у Србији.
16. децембар – На предлог владе, мађарски парламент донео одлуку о припајању окупиране територије Међумурја, Бачке и Барање Краљевини Мађарској.
21. децембар – У Рудом, одлуком ЦК КПЈ и наредбом ВШ НОП одреда Југославије, формирана 1. пролетерска народноослободилачка ударна бригада.

1. јануар – У Вашингтону, на конференцији представника владе САД, Велике Британије, СССР-а, Кине и још 22 заступљене државе (међу њима и Југославија), потписана Декларација Уједињених нација. Потписнице су преузеле обавезу да рат против сила Осовине и њихових присталица воде до капитулације непријатеља и да неће засебно потписивати мир или примирје.
- Почетак јануара – У селу Чуруг (код Жабља), мађарске окупационе јединице на зверски начин побиле око 1.000 мушкараца, жена и деце, углавном српске народности.
11. јануар – Врховни штаб НОП одреда Југославије донео одлуку о стварању добровољачке војске.
15. јануар – У источној Босни отпочела Друга непријатељска офанзива.
22. јануар – Избегличка влада Краљевине Југославије прогласила четничке јединице „југословенском војском у отаџбини“.
- 27/28. јануар – У Старом Бечеју, мађарске трупе и жандармерија извеле масовна хапшења, злостављања и убијања Срба и Јевреја. Само у току те ноћи убијено око 200 особа.
2. фебруар – Према одобрењу немачког војног заповедника Србије, отпочело формирање Српске државне страже (СДС), јачине 17.000 људи.
14. фебруар – Као одмазду, због губитака у борби са Топличким НОП одредом, бугарске јединице спалиле села на Пасјачи, стрељале око 100 и интернирале око 300 људи.
17. фебруар – Као одмазду, због губитака у селу Бојнику, делови бугарског 13. пешадијског пука стрељали око 500 мушкараца, жена и деце из села Бојник и Драговац, а села опљачкали и запалили.
31. март – Почела Трећа непријатељска офанзива.
16. април – Поглавник тзв. НДХ Анте Павелић издао директиву о држању јединица тзв. НДХ у току операција у источној Босни и Херцеговини: узимати таоце; убити сваког ко се затекне у зони операција; убијати заробљене партизане; уни-

штавати куће и насеља која, по оцени команди, могу користити партизанима; на „очишћеним“ територијама одмах успостављати посаде и своју власт.

6. мај – У Лондону, представник избегличке владе Краљевине Југославије тражио од представника владе Велике Британије да одобри сарадњу четника с италијанским властима у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори. Влада Велике Британије то није одобрила.
11. мај – Из логора на Бањици немачке окупационе власти интернирале 1.700 затвореника у логоре по Немачкој, а одатле, касније, у логоре у Норвешкој.
10. јун – Објављен указ краља Петра II Карађорђевића, према којем Штаб генерала Драже Михаиловића постаје врховна команда југословенске војске у отаџбини.
24. јун – Отпочео поход групе пролетерских ударних бригада за Босанску крајину.
8. јул – У селу Тоболић (извориште реке Мрежнице), формирана 1. хрватска НОУ бригада (хрватска само по имену, јер је борачки кадар био претежно српске народности).
24. јул – У Цетињу, потписан споразум између гувернера Црне Горе, армијског генерала Пирција Биролија, и председника црногорског националног покрета, генерала Блажа Ђукановића, о заједничкој борби против народноослободилачког покрета.
- Почетак августа – Између владе СССР-а и избегличке владе Краљевине Југославије потписан споразум о подизању југословенског посланства у Москви на степен амбасаде.
10. август – У Сремској Митровици, усташка полиција отпочела хапшења и убијања припадника и симпатизера НОП-а. За три дана убијено око 1.000 лица. Масовна хапшења и зверства усташа и немачке полиције и у осталим местима у Срему продужена су све до 16. септембра, до када је убијено и нестало око 6.000 мушкараца, жена и деце, махом српске народности, а ухапшено и злостављано око 10.000 лица.

25. август – У Вуковару, усташе стрелале 140 припадника и симпатизера НОП-а српске народности.
30. август – У Сремској Митровици, усташка полиција на зверски начин побила групу од 200 људи доведених из Шида.
12. септембар – Отпочела битка за Стаљинград.
15. септембар – У Белој Цркви (у Банату), одржан састанак изасланика генерала Драже Михаиловића и представника румунског фашистичког покрета „Маниј“, на којем је постигнута сагласност о заједничкој сарадњи у борби против комунистичких и партизанских покрета на Балкану.
11. октобар – У селу Крива Река (код Бруса), немачки и бугарски војници похватили целокупно становништво и затворили га у цркву, а онда је минирали. Погинуло 320 лица, већином жена и деце.
13. октобар – Усташе из Јасеновца побиле око 600 особа српске народности из села Црквени Бок, Ивањски Бок и Стрмен (код Суње), а села опљачкали.
26. октобар – Војна мисија Велике Британије обавестила своју владу да је покрет генерала Драже Михаиловића заиста пасиван и да његове поједине војводе сарађују с окупатором.
1. новембар – Врховни штаб НОВ и ДВ Југославије издао наредбу о стварању НОВ као редовне војске.
8. новембар – Отпочело искрцавање савезника у северну Африку (Мароко и Алжир).
22. новембар – Формиран 1. хрватски корпус НОВЈ састава: 11.440 Срба, 710 Хрвата и 50 припадника осталих националности. Крајем 1942. године у свим јединицама НОВ и ПОЈ у Хрватској било је: 16.600 Срба, Хрвата 8.270 и око 250 припадника осталих националности.
26. новембар – У Бихаћу, одржано дводневно заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ).
- Прва половина децембра – Између Милана Недића и војводе Косте Пећанца постигнут споразум о расформирању четничких одреда Косте Пећанца.
16. децембар – Немачка врховна команда издала директиву за борбу против партизана, у којој се наглашава да

та борба нема ничега заједничког с одредбама Женевске конвенције о рату.

23. децембар

– У селима око Прокупља делови бугарског 1. окупационог корпуса стрељали 68 мештана и спалили већи број кућа.

1943. година

7. јануар

– На основу споразума између влада Немачке и Бугарске, 1. бугарски окупациони корпус завршио проширивање окупационе зоне на западну Србију.

9. јануар

– У Загребу, немачки командант Југоистока и командант италијанске 2. армије одржали састанак, на којем су утврдили детаље за извођење операција „Вајс“ ради уништења главнине НОВЈ и гушења устанка (Четврта непријатељска офанзива).

14. јануар

– У Казабланци, отпочела вишедневна конференција између председника САД Франклина Рузвелта и председника владе Велике Британије Винстона Черчила, на којој је, поред осталог, одлучено да се предузму операције искрцавања на Сицилију, Сардинију и још нека средоземна острва.

– У селима Ружица, Гузевље, Јастребац и Мртвица (код Владичиног Хана) немачки и бугарски војници стрељали 200 мештана за одмазду због губитака од Црнотравског НОП одреда.

20. јануар

– Отпочела прва фаза операција „Вајс“.

2. фебруар

– Код Стаљинграда капитулирала немачка 6. армија.

15. фебруар

– Завршена операција „Вајс-1“.

– Немачке власти у Београду стрељале 400 талаца за одмазду због убиства два немачка официра, подофицира и војника, код села Топоница (на путу Пожаревац–Петровац).

20. фебруар

– Око 5.000 црногорских и санџачких четника извело покрет из Никшића и Колашина за Босну ради пружања помоћи италијанским снагама на Неретви.

24. фебруар – Врховна команда савезничких снага за Блиски исток препоручила влади Велике Британије да у Југославију упути групу посматрача која ће утврдити праву ситуацију.
- 6/7. март – Код села Јабланица (близу Мостара) јединице 2. пролетерске ударне дивизије НОВЈ извеле форсирање Неретве.
9. март – У Београду и Крагујевцу, припадници немачких окупационих јединица стрељали 80 затвореника за одмазду због напада делова 1. шумадијског НОП одреда на руднике код села Орашац, Мисача и Белановица.
11. март – Припадници бугарских полицијских јединица, по налогу немачких власти, прикупили рацијом око 7.200 Јевреја из Вардарске Македоније и посебним транспортом упутили за Пољску, где су већином побијени у концентрационим логорима.
14. март – Главнина бугарске 7. пешадијске дивизије отпочела напад на 1. јужноморавски НОП одред у Јабланици. До 20. марта бугарске јединице су убиле више од 100 и отерале у логоре више од 600 људи из села јабланичког и прокупачког среза.
2. април – Влада СССР-а упутила избегличкој влади Краљевине Југославије ноту са захтевом да се јавно огради од сарадње четника са окупаторовим јединицама и да нареди генералу Михаиловићу да распусти четничке одреде у Црној Гори и Херцеговини.
3. април – Немачка крајскомандантура у Пожаревцу наредила да се стреља 75 талаца због погибије једног припадника организације ТОТ при нападу Пожаревачког НОП одреда на конвој немачких камиона.
8. април – У Крагујевцу, немачки војници стрељали 40 талаца за одмазду због акција 1. шумадијског НОП одреда у селу Рудник.
- 22/23. април – На Крбавско поље спустила се падобранима прва група савезничких посматрача, које је у ВШ НОВ и ПОЈ упутила Врховна команда савезничких снага за Средњи исток.

23. април – Немачки војни заповедник Србије наредио да се, због напада 1. шумадијског НОП одреда на немачку колону и погибије пет немачких војника, осам љотићеваца и 15 недићеваца, исели и спали село Биновац, мушкарци старости од 15 до 60 година упуте на принудни рад у Немачку, а на месту препада стреља 150 затвореника из младе-новачког и смедеревског среза, који су се налазили у затвору у Београду.
4. мај – Припадници италијанске дивизије „Зара“ и антикомунистичке милиције (МВАЦ) отпочели „чишћење“ острва: Дуги оток, Иж, Ривањ, Се-струњ, Жут, Зверинац и Корнат.
15. мај – У Москви објављено распуштање Коминтерне.
– Отпочела немачка операција „Шварц“ (Пета непријатељска офанзива или битка на Сутјесци).
21. мај – У селу Манђелос (код Сремске Митровице), усташе на зверски начин убиле око 100 и ухапсиле око 300 житеља.
24. мај – У Зрењанину, немачка полиција стрељала 100 лица као одмазду за убиство немачког граничног стражара.
- 27/28. мај – Код села Његовођа (близу Жабљака) спустила се падобранима војна мисија британске врховне команде из Каира.
10. јун – Прва пролетерска ударна дивизија НОВЈ разбила делове немачке 369. легионарске дивизије код Балиновца, и тиме створила услове за пробој Главне оперативне групе ВШ НОВ и ПОЈ из окружења на Зеленгори.
- Прва половина јуна – У дурмиторском срезу, у току битке на Сутјесци, немачка 1. брдска и 7. СС дивизија и италијанска дивизија „Ферара“ убиле око 1.200 људи, уништиле око 5.500 стамбених и осталих зграда и опљачкале око 67.000 грла стоке.
- 13/15. јун – У том периоду припадници немачких јединица поубијали око 700 тешких рањеника Централне болнице ВШ НОВ и ПОЈ који нису могли да се извуку из обруча на Сутјесци у рејону села Тјентиште.
15. јун – Завршена битка на Сутјесци.

26. јун – У Лондону, образована нова избегличка влада Краљевине Југославије, са Мишом Трифуновићем на челу, у коју су ушли представници свих политичких група у емиграцији.
28. јун – У Никшићу, Подгорици, Бару, Андријевици и Беранама, по наређењу италијанског гувернера за Црну Гору, стрељано 180 Црногораца, као одмазда за тежак пораз 383. пука дивизије „Венеција“ у борби на Биочу (14–17. маја).
29. јун – Делови немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген“ побили целокупно затечено становништво села Љескови Дуб (код Невесиња) – 208 мушкараца, жена и деце, а село спалили.
– Немачки војници стрељали 500–600 мушкараца, жена и деце из Крушевца и околине, међу којима и цео осми разред крушевачке гимназије, као одмазду за 13 убијених и девет рањених немачких војника.
2. јул – Формирана 17. ударна дивизија НОВЈ.
5. јул – Отпочела битка код Курска.
10. јул – Отпочео поморско-ваздушни десант 5. и 8. савезничке армије на Сицилију.
12. јул – У селу Орашје (код Мостара) делови немачке 7. СС дивизије стрељали 58, а у селу Кошутници (код Богатице) 70 мушкараца, жена и деце.
24. јул – У Риму, изгласано неповерење Бениту Мусолинију, након чега су 25. јула мандант за састав нове владе и команда над италијанским оружаним снагама поверени маршалу Пјетру Бадолу.
10. август – У Лондону, формирана нова избегличка влада Краљевине Југославије, с Божидарем Пурићем на челу. Дража Михаиловић именован за министра војске, морнарице и ваздухопловства.
17. август – У Квебеку (Канада), отпочели разговори између председника САД Франклина Рузвелта и председника владе Велике Британије Винстона Черчила. Утврђен план инвазије на Француску и напуштена идеја о десанту на Балкан.
– Савезничке снаге заузеле Сицилију.
8. септембар – Објављена безусловна капитулација Италије.

- Средина септембра – У ВШ НОВ и ПОЈ стигла англо-америчка војна мисија, коју је предводио бригадни генерал Маклин, члан британског парламента.
2. октобар – У Барију (Италија), основана База НОВЈ, са задатком да организује пријем и пребацивање савезничке помоћи у Југославију, да се стара о смештају рањеника који пристижу из Југославије и о свим збеговима на савезничкој територији.
10. октобар – У Беранама, склопљен споразум између представника 2. ударног корпуса НОВЈ и команданта дивизије „Венеција“ о преласку дивизије на страну НОВЈ ради заједничке борбе против Немаца.
13. октобар – Италијанска влада објавила рат Немачкој.
- Прва половина октобра – У Горњем Пољу (код Никшића), формирана италијанска партизанска бригада „Аоста“.
19. октобар – У Москви, отпочела конференција министара иностраних послова САД, Велике Британије и Совјетског Савеза. На њој је закључено да се успостави независна Аустрија, демократизује Италија, укину све фашистичке организације у свету и казне ратни злочинци, као и да се спорна питања око граница појединих држава реше после рата (Московска декларација).
3. новембар – Британски авиони бомбардовали Подгорицу, у којој је рањено и погинуло око 150 грађана.
28. новембар – У Техерану (Иран), отпочела конференција између председника САД, председника владе Велике Британије и председника владе Совјетског Савеза (Техеранска конференција). У односу на Југославију, договорено је да ће се „Југославија обновити у потпуном територијалном интегритету и независности“, а питање њених граница са Италијом решити после рата.
29. новембар – Отпочело Друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу.
– Савезнички авиони бомбардовали Сарајево, у којем је срушено око 60 стамбених зграда, а погинуло или рањено око 300 грађана.
30. новембар – Војна делегација ВШ НОВ и ПОЈ отпутовала из Гламоча авионом у Каиро.
2. децембар – У рејону Пљеваља, формирана италијанска партизанска дивизија „Гарибалди“.

- Почетак децембра – Председник Винстон Черчил, у име владе Велике Британије, отказао званичну помоћ четницима генерала Драже Михаиловића, због сарадње са Немцима.
16. децембар – Министар иностраних послова САД, Кордел Хал, обавестио југословенског амбасадора да влада САД не подржава политику владе Велике Британије у односу на НОП и да неће вршити притисак на избегличку владу да се одрекне генерала Михаиловића.

1944. година

- Почетак јануара – Председник владе Велике Британије наредио Врховној команди савезничких снага за Средоземље да повуче британске војне мисије које су се, од 1941. године, налазиле код генерала Драже Михаиловића.
- Бродови морнарице НОВЈ и савезнички бродови отпочели пребацивање око 34.000 југословенских избеглица (жене, деца и старци) са острва Виса, преко јужне Италије, у северну Африку (Ел Шар, Ел Кхататба и Тулумбат – Египат).
14. јануар – Око 200 савезничких авиона бомбардовало Мостар. Осим разарања војних циљева, од бомбардовања је погинуло око 200 и рањено око 300 грађана Мостара.
25. јануар – У селу Ба (код Ваљева), отпочео четвородневни четнички конгрес, којем су присуствовали и представници појединих политичких партија Краљевине Југославије. Образован је Централни национални комитет Краљевине Југославије и донет Општи народни програм, као и Резолуција о задацима.
7. фебруар – У Монополију (Италија) успостављена база Ратне морнарице Народноослободилачке војске Југославије.
- Средина фебруара – Руководећа група Хрватске сељачке странке закључила споразум са појединим члановима владе тзв. НДХ: да усташе и домобрани, у часу капитулације Немачке, помогну Мачеку у преузимању власти, а да руководство ХСС узме усташе под своју заштиту пред западним савезницима.

23. фебруар – У ВШ НОВ и ПОЈ стигла совјетска војна мисија, с генералом Корнејевом на челу.
22. март – Друга пролетерска ударна дивизија и 5. ударна дивизија НОВЈ продрле у Србију у покрету од Рудога ка Ибру.
7. и 8. април – Савезнички авиони бомбардовали Никшић, у којем се налазио немачки гарнизон. Град је претрпео тешка разарања, а погинуло је и 178 становника.
8. април – Јединице Црвене армије избиле на чехословачку и румунску границу.
12. април – У Москву стигла делегација ВШ НОВ и ПОЈ и НКОЈ-а.
16. и 17. април – Савезничка авијација бомбардовала Београд. Осим тешких разарања града, живот је изгубило и више од 2.000 цивила.
22. април – У Бенини (код Бенгазија), формирана 1. ловачка ескадрила НОВЈ.
- Почетак маја – У штаб генерала Вилсона (Алжир), команданта Врховне команде савезничких снага за Средоземље, стигла војна мисија ВШ Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије.
– Англо-амерички авиони бомбардовали Подгорицу. Погинуло више стотина грађана, уз велика материјална разарања.
17. мај – Влада Велике Британије позвала војну мисију ВШ НОВ и ПОЈ да дође у Лондон ради преговора. Председник владе Винстон Черчил примио је ту мисију 20. маја.
25. мај – Почео ваздушни десант на Дрвар.
6. јун – Савезничке снаге, са британских острва, отпочеле десант у Нормандији (Француска).
8. јун – Председник владе Велике Британије, Винстон Черчил, упутио влади САД захтев да се сложи с поделом интересних сфера на Балкану на коју је пристао СССР (Румунија и Бугарска препуштају се у надлежност СССР-а, Велика Британија задржава доминантан положај у Грчкој, а у Југославији би се остварила равноправна подела зона утицаја између Велике Британије и СССР-а).

16. јун – На Вису, потписан споразум између председника НКОЈ-а Јосипа Броза Тита и председника избегличке владе Краљевине Југославије Ивана Шубашића.
- Друга половина јуна – У бањичком логору, у Београду, немачке окупационе власти отпочеле свакодневна стрељања затвореника.
27. јун – Савезничка авијација жестоко бомбардовала Славонски Брод, при чему је погинуло око 500 цивилних лица и срушено много кућа.
20. јул – У главном стану вође Трећег рајха, у Герличкој шуми (источна Пруска), изведен неуспео атентат на Адолфа Хитлера.
29. јул – Влада СССР-а признала нову избегличку владу Краљевине Југославије, с Иваном Шубашићем на челу, и подржала споразум Тито–Шубашић.
30. јул – Влада САД признала нову избегличку владу Краљевине Југославије и подржала споразум Тито–Шубашић.
6. август – У Казерти (Италија), дошло до састанка врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Јосипа Броза Тита и команданта Врховне команде савезничких снага за Средоземље.
12. август – У Напуљу (Италија), отпочео дводневни састанак између председника владе Велике Британије и врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Тита. Черчил је признао право Југославије на Истру (не и на Трст).
- 14/15. август – У Зрењанину, немачке власти стрељале 85 симпатизера народноослободилачког покрета.
23. август – Услед брзог напредовања снага Црвене армије, румунски краљ Михајло распустио профашистичку владу генерала Антонескуа, прекинуо дипломатске односе с Немачком и наредио да румунске трупе обуставе борбе.
25. август – Влада Царевине Бугарске објавила неутралност и, истовремено, упутила свог делегата у Каиро ради повезивања с Англо-Американцима.
26. август – Вођа Трећег рајха издао заповест за повлачење са Балкана (прво Група армија „Е“ из Грчке).

- 27/28. август – У Штаб генерала Драже Михаиловића, у селу Прањани (код Горњег Милановца), спустила се војна мисија САД, с пуковником Мак Дауелом на челу.
29. август – Влада Царевине Бугарске наредила повлачење свог 1. окупационог корпуса из Србије, али не и бугарске 5. армије и огромног полицијског и административног апарата из Македоније.
– Краљ Петар II Карађорђевић указом одузео команду генералу Михаиловићу и признао маршала Југославије Тита за јединог „вођу југословенских снага отпора“.
6. септембар – Јединице Црвене армије избиле на југословенско-румунску границу код Турн-Северина.
– Савезничка авијација бомбардовала Лесковац. Осим губитака који су нанети Немцима, погинуло више од 1.000 грађана, а град тешко разорен.
9. септембар – Капитулирала Царевина Бугарска и успостављена влада Отчественог фронта.
- 18/19. септембар – Врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип Броз Тито отпутовао са Виса авионом за Крајову (Румунија), у Штаб јединице 3. украјинског фронта.
28. септембар – Из Румуније и Бугарске делови Црвене армије почели продор у Србију.
- Почетак октобра – У Риму, др Миха Крек, бивши министар у избегличкој влади Краљевине Југославије, примио тајну делегацију Натлачена и Рупника и, са њом, израдио план о стварању самосталне словеначке државе, која ће, с ослонцем на западне савезнике, организовати тзв. словеначки мостобран да би се спречио продор НОВЈ на запад.
– Немачки војноуправни командант Југоистока, генерал Фелбер, разрешио дужности владу Милана Недића, а Србију прогласио немачком ратном зоном. Влада Милана Недића напустила Србију и повукла се у Аустрију.
9. октобар – У Москви, председник владе СССР-а Јосиф Висарионович Стаљин, председник владе Велике Британије Винстон Черчил и представник САД Аверал Хариман отпочели конференцију о послератном уређењу Европе. Главни предмет разговора било је питање Пољске, Југославије,

Грчке, Румуније, Мађарске и Бугарске. Поред осталог, сагласили су се да СССР и Велика Британија поделе интересне сфере на Балкану.

20. октобар – После седмодневних тешких борби, 1. армијска група НОВЈ и јединице 3. украјинског фронта Црвене армије ослободили Београд.
3. новембар – Врховни штаб НОВ и ПОЈ наредио ГШ НОВ и ПО за Македонију да јединице НОВЈ запоседну југословенско-грчку границу и да без одобрења ВШ не пуштају ничије трупе на територију Југославије.
9. новембар – У Београду отпочело Прво заседање Велике народне скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС).
18. децембар – Ослобођена Подгорица.
23. децембар – У Београду, на састанку представника НКОЈ-а и владе Отчественог фронта Бугарске, НКОЈ свечано изјавио да су народи Југославије опростили Бугарској сва злодела која су квислинзи цара Бориса починили у Србији и Македонији.

1945. година

1. јануар – По наређењу ВШ НОВ и ПОЈ, формиране 1, 2. и 3. армија Народноослободилачке војске Југославије.
29. јануар – Краљ Петар II Карађорђевић пренео своју власт на регентски савет и признао владу Ивана Шубашића.
4. фебруар – На Јалти (Крим, СССР), отпочела конференција председника влада Велике Британије, САД и Совјетског Савеза.
8. фебруар – Врховни штаб НОВ и ПОЈ наредио да се на Косову и Метохији, због оружане побуне делова шиптарских маса, уведе војна управа и Команда војне области.
1. март – Одлуком Повереништва народне одбране Демократске Федеративне Југославије, НОВЈ добила назив Југословенска армија, Морнарица НОВЈ – Југословенска морнарица, а ВШ НОВ и ПОЈ реорганизован у Генералштаб Југословенске армије.

2. март – Формирана 4. армија Југословенске армије.
7. март – У Београду, образована привремена народна влада Демократске Федеративне Југославије.
12. март – У Београд стигао први амбасадор Велике Британије у Југославији.
20. март – Влада Велике Британије званично признала владу Јосипа Броза Тита.
– У Београд стигао први амбасадор Совјетског Савеза.
28. март – Влада САД званично признала владу Демократске Федеративне Југославије.
29. март – Влада СССР-а званично признала владу Демократске Федеративне Југославије.
31. март – У Београд стигао први амбасадор Сједињених Америчких Држава.
6. април – Ослобођено Сарајево.
9. април – Генералштаб ЈА издао директиву свим снагама ЈА да отпочну одлучну офанзиву за коначно ослобођење земље.
12. април – Јединице 1. армије ЈА пробиле Сремски фронт и прешле у општи напад. Ослобођен Вуковар.
26. април – У Сан Франциску (САД), отпочела с радом Конференција Уједињених нација.
28. април – Министар унутрашњих послова Трећег рајха, Хајнрих Химлер, понудио владама САД и Велике Британије безусловну капитулацију, али је понуда одбијена, с напоменом да се упуту и влади Совјетског Савеза.
– Италијански партизани извршили смртну казну над вођом италијанског фашизма Бенитом Мусолинијем.
30. април – Председник владе Велике Британије Винстон Черчил наредио фелдмаршалу Харолду Александеру да окупира Трст, Тржич и Горицу, и спречи улазак јединица ЈА у Јулијску крајину.
2. мај – Јединице 4. армије ЈА ослободиле Трст.
7. мај – У Ремсу (Француска), потписан претходни протокол о безусловној капитулацији свих немачких оружаних снага.

8. мај – У Берлину, потписан акт о безусловној и коначној капитулацији немачких оружаних снага.
15. мај – Капитулацијом немачких, усташко-домобранских и четничких снага, јачине око 30.000 војника, победоносно завршена четворогодишња ослободилачка борба народа Југославије.
17. јул – У Потсдаму, отпочела конференција шефова влада СССР-а, САД и Велике Британије.
29. јул 1946 – У Паризу, отпочела Мировна конференција, на којој је, поред представника двадесет других земаља, учествовала и Југославија. Уговором о миру с Италијом, Југославији су признати: градови Задар и Ријека, острва Црес, Лошињ, Ластово и Палагружа и више мањих острва, већи део Истре и Јулијске крајине. Уговором о миру, Италија је обавезана да Југославији плати репарације у висини од 125 милиона долара и врати предмете који имају уметничку и националну вредност, а које су њене окупационе власти и јединице однеле из Југославије. Бугарска је уговором о миру обавезана да на име ратне штете плати Југославији 25 милиона долара, док је Мађарска обавезана да плати Југославији и Чехословачкој 100 милиона долара. Осим тога, биле су обавезане на реституцију присвојених и однетих културних вредности из Југославије. Уговор о миру са Аустријом потписан је у Бечу 15. маја 1955. године. Уговор о миру са Немачком није потписан. Бонским уговором из 1952. престало је ратно стање између западних држава и Савезне Републике Немачке.

Литература:

1. Н. Анић, С. Јоксимовић, М. Гутић, *Народноослободилачка војска Југославије* (Преглед развоја оружаних снага НОП-а 1941–1945), Војноисторијски институт, Београд, 1982.
2. *Војна енциклопедија*, књ. 1–10 (друго издање), Редакција војне енциклопедије, Београд 1979.
3. *Други светски рат* (Преглед ратних операција), књ. 1–5, Војноисторијски институт, Београд 1957.
4. *Злочини Независне Државе Хрватске 1941–1945* (Зборник докумената), Војноисторијски институт, Београд 1993.
5. Ф. Јелић–Бутић, *Усташе и Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Свеучилишна наклада Либер и Школска књига, Загреб 1977.

6. Б. Кризман, *Усташе и Трећи Рајх*, књ. 1–2, „Глобус“, Загреб 1983.
7. Д. Лукач, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе 1933–1945*, књ. 1–3, Војноиздавачки завод, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, „Просвета“, „Рад“, „Партизанска књига“, Београд, 1982. и 1987.
8. С. Милошевић, *Немачко-италијански односи на територији окупираних Југославије 1941–1943*, Институт за савремену историју, Београд, 1991.
9. Е. Нолте, *Фашизам у својој епохи*, „Просвета“, Београд, 1990.
10. *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 1–2, Војноисторијски институт, Београд, 1963.
11. Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, књ. 1–2, „Нолит“, Београд, 1988.
12. М. Ристовић, *Немачки „нови поредак“ и југоисточна Европа 1940/41–1944/45*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1991.
13. В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, књ. 1–2 (друго издање), „Народна књига“ – Београд, „Партизанска књига“ – Љубљана, „Побједа“ – Титоград.
14. *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије*, Војноисторијски институт, Београд, 1964.
15. Ф. Чулиновић, *Окупаторска подела Југославије*, Војноиздавачки завод, Београд, 1970.

Антифашизам у Југославији уочи Другог светског рата

Др Славољуб Цветковић

Појавни облици фашизма у Југославији имају традицију од победе фашистичке диктатуре у Италији. Антикомунизам профашистичких организација двадесетих и тридесетих година постао је парадигма иза које су се криле све профашистичке акције и реакционарне мере режима у Краљевини Југославији. Томе су доприносили и комунисти, који су све реакционарне мере режима изједначавали са борбом против фашизма. Са доласком Хитлерових националсоцијалиста на власт у Немачкој, комунистички идеолози схватили су да је суштинско питање друштва не социјализам или капитализам, него фашизам и рат или заштита и проширење демократских слобода.

Антифашистичко опредељење прихватио је све шири слој становништва, што се нарочито показало у борби против концентрационих логора, реакције и фашизације земље на почетку Другог светског рата. Потписивање пакта са Немачком, 25. марта 1941, означило је превагу антифашистичких снага у земљи и спремност свих патриотских, националних демократских и слободољубивих снага у земљи да бране интегритет и независност Југославије. То је био историјски допринос антифашистичког покрета у Југославији, који се 27. марта 1941. прелио у снагу народа, која се после Априлског рата и окупације земље проширила, а антифашистички отпор наставио као устанак против окупатора и организовани народнослободилачки покрет у Југославији.

Антифашизам у Југославији има традицију од времена успостављања фашистичке диктатуре у Италији и сличних режима у Мађарској и Бугарској двадесетих година овог века. На фашизам се гледало као на политичку појаву са становишта општих политичких прилика, без анализирања његове суштине, смисла и метода владавине. Реалну представу о фашизму у то време нису имали ни идеолози комунистичког покрета, који су на његову појаву у Италији гледали као на друштвени експеримент, мислећи да ће, можда, неко његово искуство користити и пролетерском покрету.¹

¹ То становиште почетком двадесетих година заступао је и Владимир Илич Лењин. О томе видети: др Перо Дамјановић, *Борба Комунистичке партије Југославије против фашизма у светлости међународног антифашистичког покрета до 1941. године*, „Прилози за историју социјализма“, 10, 1976, стр. 3–64.

Суочени са терором режима и деловањем организација с фашистичким усмерењима и методама борбе, на опасност од фашизма у Југославији први су указали комунисти.

Средином 1922. године, у тезама о политичкој ситуацији и задацима Комунистичке партије Југославије наглашено је да се владајућа буржоазија поред војске и жандармерије, као и армије контрареволуционарног руског генерала Врангела, не осећа довољно јаком и „ствара зато фашистичке организације националистичкога лумпа, које ће се све чешће употребљавати против радничке класе“. Констатујући да је стварање фашистичких организација симптом јачања реакције у земљи Комунистичка партија Југославија ће, каже се у тексту – „имати за дужност да против фашистичких напада организује актуелан отпор радничке класе“.² Централна управа Савеза комунистичке омладине Југославије извештавала је 22. октобра 1922. да су фашисти подељени у две организације: једна је била омладинска организација Југословенске националне напредне омладине, која је црпела своју снагу из „Сокола“, а друга се окупљала око „Народне одбране“, која је све више представљала чисто белу гарду.³

Академска омладина у Новом Саду дочекала је у августу 1922. наступ фашиста протестним збором. Против фашистичких организација и њиховог деловања припремао је у септембру 1922. протестни збор студената и грађана и Клуб студената комуниста. Први конгрес студената, припадника Земљорадничке странке захтевао је 1922. године да се „свим силама стане на пут фашистичком покрету“.⁴ У протестну акцију против фашиста у Југославији укључили су се новембра 1922. и југословенски студенти у Берлину, који су на Збору осудили појаву фашистичких организација у земљи.⁵

Националистичке организације са фашистичком оријентацијом и методама борбе биле су усмерене против комуниста, класног радничког покрета, припадника националних мањина⁶ и Јевреја.⁷ О циљевима

² Архив Југославије, КИ, Материјали са Прве Земаљске конференције КПЈ, јула 1922.

³ Детаљно о томе: С. Цветковић, *Напредни омладински покрет у Југославији 1919–1928*, Београд, 1966, стр. 195–207.

⁴ „Нова Војводина“, 2, 1922, стр. 57.

⁵ „Слободна Трибуна“, 6. децембар 1922. Видети: Б. Глигоријевић, *Организација југословенских националиста (ОРЈУНА), Историја 20. века*, Зборник радова, 5, Београд, 1963, стр. 346.

⁶ То се нарочито осећало у Војводини. Августа 1922. орјунаши су разрушили редакцију мађарског листа „Hirlap“ у Суботици и немачког листа „Deutscher Volksblatt“. Децембра исте године бацили су бомбу на редакцију мађарског листа „Delbacska“, у Новом Саду. Присталице ОРЈУНЕ су у Војводини 1922. године истицале и територијални захтев према Барањи, нудећи влади за ту акцију 10.000 добровољаца. Због терористичких аката, власти су морале да забране деловање ОРЈУНЕ у Новом Саду јуна 1922, али је министар унутрашњег дела поништио ту одлуку, подстрекавајући орјунаше на даље акције. (Б. Глигоријевић, *исто*, стр. 328).

⁷ Против антисемитских појава Месни комитет КПЈ организовао је протестни митинг у Београду већ 23. септембра 1920, на којем су говорили Милош Трбинац, Моша Пијаде и Ника Бенвенисти (*Хронологија радничког покрета у Србији*, 2, 1919–1941, Београд, 1969, стр. 53).

Орјуне Б. Глигоријевић је констатовао: „У програму националиста предвиђало се, после духовног уједињења југословенских племена, унификацијом са Бугарском, стварање Велике Југославије, која би се простирала од Варне до Трста и од Сегедина до Солуна. Последња фаза била би уједињење свих словенских држава: Чешке, Пољске, Русије а да би се тако обезбедио примат словенској раси у свету.“⁸ До остварења главног циља орјунаши су имали да се боре против комунизма ради спречавања „крваве бољшевичке револуције и спасавања државе од пропасти у коју је запала Русија.“⁹ За одбрану од фашистичких настрадања и заштиту радничких организација комунисти су у Југославији од 1922. године стварали радничке одбрамбене чете (пролетерске акционе чете), које су се војнички организовале и супротстављале акцијама фашиста у Новом Саду, Београду, Нишу, Крагујевцу, Смедереву, Пожаревцу и другим местима тадашње Југославије.¹⁰

Антикомунизам профашистичких организација двадесетих и тридесетих година постао је парадигма иза које су се криле све профашистичке акције и реакционарне мере режима у Краљевини Југославији. Антифашизам, пак, све више се везивао и, за политичке потребе, изједначавао с комунизмом. То је било олакшано тиме што су комунисти, подржавајући политику јединственог фронта радника и сељака и стварање балканске социјалистичке федерације равноправних народа, занемаривали терористичко-фашистички карактер сепаратистичких покрета, какви су били ВМРО Ванча Михаилова, Косовски комитет и, од 1929. године, усташки покрет, са чисто фашистичком ојентацијом.

Борбу против реакционарних режима и борбу против диктатуре 1929. године комунисти су изједначавали са борбом против фашизма у Југославији. Они нису схватили време демократизма и пацифизма, које је наступало у низу европских земаља средином двадесетих година као и израз снаге буржоазије, која се, услед тога, одрицала метода фашистичке владавине. Југословенски комунисти нису у то време правили разлику између фашизма и буржоаске диктатуре као форме владања.¹¹

⁸ Б. Глигоријевић, *исто*, 343.

⁹ С. Цветковић, *исто*, стр. 197.

¹⁰ *Исто*.

¹¹ Југословенски комунисти су се, у ствари, држали Стаљинове дефиниције, према којој је фашизам „борбена организација буржоазије која се опире активної подршки социјалдемократије. Социјалдемократија је објективно умерено крило фашизма. Неосновано је претпоставити да би борбена организација буржоазије могла постићи одлучујуће успехе у борбама или у управљању земљом без активне подршке социјалдемократије. Исто тако је неосновано мислити да социјалдемократија може постићи одлучујући успех у борбама или управљању земљом без активне подршке борбених организација буржоазије. Те организације не искључују једна другу, већ допуњују. Оне нису антиподи већ близанци. Фашизам је неформалан политички блок тих двеју основних организација које су поникле у условима послератне кризе империјализма и срачунате су на борбу с пролетерском револуцијом. Буржоазија не може да се одржи на власти без присуства таквог блока. Зато је било погрешно мислити да пацифизам означава ликвидацију фашизма. Пацифизам у данашњим условима јесте потврда фашизма са истицањем на први план његовог усмереног, социјалдемократског крила“ (Ј. Стаљин, *Сочиненија*, том VI, стр. 282–283).

Супротстављање грађанских политичких странака и ширење отпора диктатури,¹² допринело је да југословенски комунисти извуку поуку из неуспеха и да делегати Четврте земаљске конференције КПЈ, одржане од 24. до 25. децембра 1934, поставе задатак комунистима да раде на стварању антифашистичког фронта. Основни ставови и нова политичка платформа КПЈ били су садржани у реферату Благоја Паровића *О фронту народне слободе*, на Пленуму Централног комитета КПЈ у Сплиту, одржаном 9. и 10. јула 1935. године.

Схватање борбе против фашизма у комунистичком покрету промењено је после доласка Хитлерових националсоцијалиста на власт у Немачкој 1933. године. Идеолози комунистичког покрета најзад су схватили да је постало „битно не питање социјализма или капитализма, већ питање: фашизам и рат или заштита и проширење демократских слобода“.¹³ Тај став је прихваћен на Седмом конгресу Коминтерне, 1935. године, усвајањем теза Георги Димитрова о фашизму.

У пракси, југословенски комунисти у време 7. конгреса Коминтерне већ су били стекли извесна искуства из заједничких акција (демонстрације студената у Београду 1931) и окупљања свих прогресивних и демократских снага за борбу против фашизма. Премошћујући јаз који је постојао између припадника појединих политичких опредељења, као и разлике унутар радничког покрета између комуниста, социјалиста и синдикалиста, комунисти су се усмерили ка јединственом радничком покрету као значајном услову за стварање народног антифашистичког фронта. Корак даље у антифашистичком организовању учињен је августа 1936, на саветовању Извршног комитета Коминтерне, када је упозорено југословенско руководство на потребу борбе против рата и све веће фашистичке опасности. Инсистирало се на окупљању свих демократских снага Југославије у јединствени народни фронт.

Став Коминтерне произилазио је из агресивног понашања канцелара Немачке Адолфа Хитлера, који је 7. марта 1936. увео војску своје земље у до тада демилитаризовану зону на целој западној обали Рајне.

¹² На проширеној седници Балканског земаљског (Лендер) секретаријата Комунистичке интернационале, одржаној 22. јула 1929, размотрено је питање преврата у Југославији и задатака КПЈ у вези с тим. Говорећи о појединим политичким партијама и организацијама, Војин (псеудоним) нагласио је да се део истакнутих политичких радника „Црне руке“ оријентише на Совјетски Савез, а леви део Радикалне партије, бори отворено против режима. Они говоре: „Ми радикали смо уништили династију Обреновића, уништићемо, такође, и особењака Карађорђевића“ (Руски центар за чување и изучавање докумената новије историје у Москви. Ф. 495, оп. 69. д.24, 1.1.48). Говорећи на седници Балканског Лендер секретаријата од 27. децембра 1929. године, М. Горкић је изјавио да „у партији постоје јака терористичка расположења. Најпре су била јака у СКОЈ-у, чак и у руководству СКОЈ-а“. Говорећи о политичким партијама, М. Горкић је истакао да представници „Црне руке“, који припремају дворски преврат, информишу вође националних партија шта смерају и ови то желе да искористе. Код вођа, а делом и код Павелића је таква политика да желе да убију краља Александра и да то искористе као почетак својих иступања (Руски Центар, Ф.495. оп. 69. д.21 1.1–29, Записник седнице Балканског Лендер секретаријата од 27. децембра 1929).

¹³ Борис Лејбзон и Кирил Ширина, *Поворот политике Коминтерна*, Москва 1965, стр. 44.

Под изговором да француско-совјетски савез против Немачке (потписан 1935. године) руши уговор потписан у Локарну о узајамној гаранцији француско-белгијско-немачких граница, Хитлер је, запоседањем западне обале Рајне, нарушио мировне уговоре потписане у Версају и Локарну, и тиме отворио питање границе, односно ревизије мировних уговора потписаних после Првог светског рата.

Режим у Београду није опраштао Француској што, против Немачке, иде на споразум са Италијом и Совјетским Савезом, јер се сматрало да су то највећи непријатељи Југославије. Краљ Александар је, наиме, већ 1934. године сматрао да ће цела средња Европа постати лак плен Немачке, па је успоставио повољне односе са Хитлером, рачунајући на њега као на савезника против Италије. Према истраживањима Вука Винавера, кнез Павле је у времену од 1935. до 1938. године пао у паничан страх од рата који доноси бољшевизам, а југословенски генералштаб је упозорио владу да 7. март 1936. године носи са собом ревизију граница, што очекује пет од седам југословенских суседа.¹⁴

У то време Југославија се држала по страни од Мале антанте и упорно одбијала да призна СССР, не противећи се чешко-совјетском зближавању и стварању регионалног пакта колективне безбедности.¹⁵ Упорно одбијање краља Александра до 1934. године, а касније и кнеза Павла, да успоставе дипломатске односе са СССР-ом и окретање у спољној политици према фашистичкој Немачкој узнемирило је све антифашистички опредељене људе у земљи. Незадовољство се нарочито осећало код интелигенције и демократски оријентисаних политичких странака. Међу интелектуалцима антифашистичко и антинемачко расположење нарочито су изражавали некадашњи припадници Југословенске револуционарне омладине, чланови и организације „Млада Босна“ и некадашњи припадници и симпатизери тајне организације „Уједињење или смрт“ – познато као „Црна рука“.¹⁶ Из круга те интелигенције

¹⁴ *Хронологија радничког покрета и СКЈ*, 2, Београд, 1980., стр. 240.

¹⁵ *Советско-југословенске одношенија 1917–1961*, Москва, 1992, стр. 298–299 (забелешка о разговору опуномоћеног представника СССР-а у Чехословачкој са министром иностраних послова Чехословачке од 4. новембра 1936. године).

¹⁶ Основали су је 9. маја 1911. у Београду официри и цивили, углавном учесници у дворском преврату 1903. године. Циљ је тајне организације било је „остварење народних идеала – уједињења српства“. Према тврђењу Мустафе Голубића, то је била национално-револуционарна организација и сва „Млада Босна“ припадала је Организацији „Црна рука“ од њеног оснивања. После хапшења и осуде оснивача Организације, пуковника Драгутина Димитријевића Аписа на Солунском процесу 1916. године, Организација је била разбијена, али су њени чланови одржавали међусобне контакте. Мустафу Голубића, који је постао члан КПЈ, прихватио је тако у Паризу 1920. године потпуковник у пензији (иначе други човек „Црне руке“ у време оснивања) Божић Симић, који га је и материјално помогао. Касније, у Бечу, од 1923. године М. Голубића је помагао такође утицајни припадник „Црне руке“ пуковник Владимир Туцовић. Мустафа Голубић је од 1923. до 1926. године радио у Бечу на конспиративним пословима КПЈ, а од 1926. до 1927. био је секретар југословенске емигрантске комунистичке групе у Бечу. Био је учесник Трећег конгреса КПЈ 1926, а од марта 1929. године прешао је у Берлин, где је радио у конспиративном апарату. Јануара 1930, КПЈ шаље М. Голубића у Москву, у специјалну школу, коју је похађао четири месеца. Из те школе био је преузет

потекла је и иницијатива за оснивање Српског културног клуба 1937. године.

На челу Српског културног клуба био је знаменити Слободан Јовановић, с двојицом потпредседника: Николом Стојановићем некадашњим представником босанских Срба и чланом Југословенског одбора у Лондону, и Драгишом Васићем, књижевником и академиком. Први секретар Клуба био је историчар Васа Чубриловић, који се 1936. године разишао са Клубом, па су га заменили Слободан Драшковић, као први, и историчар Драгослав Страњаковић, као други секретар Клуба.¹⁷ Међу члановима Клуба били су представници опозиционих странака Милан Грол, Миша Трифуновић, академици, професори, адвокати, свештеници и индустријалци.¹⁸ Било је међу њима и конзервативаца, и либерала, али то је била елита научног, културног, политичког и привредног живота, која је тражила путоказ у драматичном времену за српски народ, његов положај и опстанак у свету.

Клуб је негирао постојање македонске националне посебности и црногорске одвојености и сматрао је Србе већинским народом у Босни и Херцеговини. Његови чланови су захтевали концентрацију свих позитивних снага у народу ради „стварања владе која ће образовати заједнички фронт с опозицијом у одбрани отаџбине“.¹⁹ Из тог времена датирају и контакти Слободана Јовановића и Драгише Васића са секретаром Централног комитета КПЈ Миланом Горкићем (Јосип Чижински).²⁰ О садржини тих разговора нема података, али се, на основу докумената КПЈ, може претпоставити да су од 1935. године вођени разговори око стварања антифашистичког народног фронта. На основу искустава из политичке борбе у Француској, Шпанског грађанског рата и политичких прилика у земљи, југословенски комунисти су у то време формулисали ставове за унутрашње државно уређење Југославије. У прогласу Централног комитета КПЈ из јануара 1937. комунисти су се залагали за демократску федерацију југословенских народа, односно за слободу, демократију, слободан споразум равноправних народа и решавање хрватског питања и осталих проблема у Југославији. Наглашавано је да су комунисти против комадања и цепања Југославије и против

за сарадника – инструктора Извршног комитета Коминтерне. О томе: др Убавка Вујошевић, *Прилози за биографију Мустафе Голубића*, Историја 20. века, 1–2, 1993, стр. 217–230.

¹⁷ Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и опомене*, књ. I, БИГЗ, 1994, стр. 32–33.

¹⁸ Од веома угледних личности тога времена у Клубу су били: историчари Владимир Ђоровић, Никола Вулић и Радосав Грујић, економисти и правници Гојко Грдић, Божа Марковић, председник Српске краљевске академије Стеван Белић, председник Касационог суда Русомир Јанковић, судија Данило Данић, правници Војислав Вујанац, књижевник Стеван Јаковљевић, вајар Сретен Стојановић, архимандрит Јустин Поповић, генерал и академик Живко Павловић, генерал Љубомир Покорни и Владимир Ђорђевић, као председник Привредне секције Клуба (Д. Ђорђевић, *исто*, стр. 33).

¹⁹ Д. Ђорђевић, *исто*, стр. 36.

²⁰ Према писању Д. Ђорђевића, те податке добио је од Бранислава Страњаковића (Бранко Лазић), као и напомену од Б. Страњаковића да је 1948. године упитан о сусретима са М. Горкићем, Слободан Јовановић демантовао Страњаковићу да се сретао са М. Горкићем, али је дозволио могућност да му се Горкић обратио под другим именом.

измена њених државних граница зато што би то користило фашистичким државама – подстрекачима рата.²¹ Из те 1937. године датира и оснивање тајне официрске организације под руководством генерала Боре Мирковића, која је имала за циљ да по цену уклањања кнеза Павла спречи повезивање Краљевине Југославије са фашистичком Немачком. О тој организацији се веома мало зна. Познато је да је од 1937. године почела активност генерала Боре Мирковића, а да је први састанак „Конспирације“ одржан 8. августа 1938. године. Организација је имала одлучујућу улогу у војном пучу 27. марта 1941. године.²² Директних података нема, али из укупне историјске документације могуће је претпоставити да је та организација била у вези са људима окупљеним око „Српског културног клуба“.

Средином 1937. године, дошло је до промене у руководству Комунистичке партије Југославије. Милан Горкић је позван у Москву, где је ухапшен, осуђен на смрт и убијен. Дужност секретара Централног комитета преузео је Јосип Броз Тито, који је, са Родољубом Чолаковићем и Сретеном Жујовићем, настојао да сачува КПЈ од распуштања које јој је претило од Коминтерне и да припреми Партију за судбоносне догађаје који су се назирали. Без обзира на то да ли ће се све демократске снаге у земљи удружити или окупити око заједничког напора да се положај народа поправи и да му се осигурају мир и сретна будућност, руководство југословенских комуниста инсистирало је на томе да се окупљање прогресивних снага око заједничких интереса доследно спроводи, макар се радило и о „ситницама“, као што су либерални иступи и чисто економски, просветни, уметнички или други наступи, који су помагали народно-демократском покрету. Доследност комуниста у антифашистичкој политици ломила је предрасуде о анационалности комуниста, што се потврђивало великим учешћем грађана у демонстрацијама и манифестацијама за одбрану и независност земље које су организовали комунисти.²³

Антифашистичко опредељење комуниста и доследну борбу против агресивних нартаја фашистичких држава потврдило је и упућивање више од 1.700 Југословена да помогну антифашистичку и народноослободилачку борбу шпанског народа (1936–1939). Борбу против фашизма у Шпанији комунисти су искористили и за јачање властите антифашистичке активности у земљи. Преко књига, брошура и штампе, најшири слојеви народа у Југославији обавештавани су о опасностима од фаши-

²¹ „Пролетер“, фебруар 1937, бр. 2.

²² Б. Петрановић и Н. Жутић, 27. март 1941, Београд, 1990, стр. 691; С. Цветковић, *Југословенско-совјетски преговори 1941. око закључења уговора о пријатељству и ненападању*, „Војноисторијски гласник“, 1, Београд, 1991, стр. 14.

²³ То се нарочито показало у великим демонстрацијама поводом посета Београду грофа Ђана (март) и фон Нојрата јуна 1937, као и у манифестацији приликом доласка представника Чехословачке Бенеша и Француске Делбоса, априла и децембра исте године. Такође, то се односи и на све акције које су комунисти водили за одбрану независности земље „аншлуса“ у Аустрији 1938. и борбе за очување независности Чехословачке.

зма и последицама које, осим физичког уништавања, фашизам доноси цивилизацијским тековинама људског друштва: слободи, равноправности и материјалном и духовном животу људи.

Указујући на непосредну опасност од спољне фашистичке агресије и потребу за организованим отпором, Комунистичка партија Југославије се нашла на челу борбе за независност земље. Покушаји да се с опозиционим грађанским странкама створи јединствени народни фронт није успео, јер се за сарадњу са КПЈ у Народном фронту једино изјаснило лево крило Демократске странке са др Иваном Рибаром. Пропало формално јединство комунисти су надокнадили акцијама у народу, преко бројних демонстрација, приређиваних у знак протеста против фашистичке агресије, и манифестација, на којима је исказивана спремност да се брани земља. На иницијативу комуниста, студенти Београдског универзитета започели су војну обуку и масовно су се уписивали у добровољце за одбрану Чехословачке.

После неуспелих политичких преговора СССР-а са Енглеском и Француском, 23. августа 1939. потписан је совјетско-немачки пакт о ненападању, са тајним клаузулама о подели територија, а већ 1. септембра Немачка је напала на Пољску, чиме је отпочео Други светски рат.

Промена немачке политике према СССР-у збунила је, за тренутак, политичке кругове у Краљевини Југославији. Све одређенији су били захтеви за улазак у рат на страни Енглеске и Француске, а изгледало је да ће се то убрзо и десити, јер је већ 6. септембра 1939. наређено приправно стање за целокупну војну силу. Тим поводом, министар војске и морнарице генерал Милан Недић тражио је од министра правде савет како да ефикасно користи права која се односе на забрану удаљавања војних обвезника и позивање резервиста.²⁴ Званичан став владе у тим данима био је неутралност у сукобима у којима нису повређени интегритет и независност земље.

Комунисти су прилагодили тактику новонасталој ситуацији. Продубљена је дотадашња основна парола – окупљања свих прогресивних снага за борбу против фашизма. У први план поставило се питање борбе за очување независности Југославије, а против укључивања у било који зарађени табор. То је био резултат Стаљиновог захтева Коминтерни да се одустане од одлука Седмог конгреса Коминтерне о фашизму, као главном узрочнику агресије. Он је изјавио да је до рата супростављање фашизму демократских режима било у реду, али да то није исправно за време рата међу империјалистичким државама. Подела капиталистичких држава на фашистичке и демократске изгубила је према Стаљину, ранији смисао. То је значило да Коминтерна треба да престане са разобличавањем фашизма и да треба да усмери пропаганду против империјализма уопште. Стаљинови захтеви су били буквално реализовани.

²⁴ Архив Југославије, Министарство правде – Поверљива архива, ф-3/39. Писмо Милана Недића, Пов. Ђ. бр. 5632 од 17. 9. 1939.

вани директивом Секретаријата Извршног комитета Коминтерне за комунистичке партије, донетом 9. септембра 1939. године.²⁵

Настојање да што дуже задржи неутралност земље наводила је кнеза намесника Павла на тактизирање у спољној политици и заоштравање борбе на унутрашњем плану са комунистима, у којима је још увек гледао основну опасност за унутрашњу сигурност у земљи. Због присуства италијанских трупа у Албанији, режим је страховао и од окупљања екстремитета у Црној Гори и оживљавања качачких акција на Косову и у Метохији. Посебно се страховало од активирања ВМРО Ванче Михаилова у Македонији. У новоформираној хрватској бановини све више су долазили до изражаја усташки елементи, који су некажњено вршили недела над недужним становништвом јер су налазили уточиште и заштиту у Мачековој Селачкој странци и Хрватској грађанској заштити. Они нису престајали ни са актима насиља, којима су изражавали своје незадовољство са званичном Мачековом политиком. Тако су 30. новембра 1939. у телефонским говорницама у Загребу поставили паклене машине, које су уочи 1. децембра имале симболичан значај, али су дубоко одјекнуле у јавности.²⁶

Под крај 1939. године комунисти су покренули снажну акцију за побољшање животних услова радничке класе, демократизацију земље, општу амнестију свих политичких затвореника, неутралност земље и признавање СССР-а, у чему су гледали гаранцију за неутралност државе. Та борба је вођена под паролом „за хлеб, мир и слободу“. У децембру је дошло до снажних демонстрација у Загребу, Београду, Скопљу и Сплиту, и свуда је полиција употребила оружје. Најтрагичније је било у Београду 14. децембра, када је студент Мирко Луковић погинуо, а студенткиња Боса Милићевић и Живан Седлан подлегли су ранама. У Сплиту је 17. децембра радник Вицко Буљановић био смртно рањен, а седам грађана, од којих двоје деце, било је тешко повређено.²⁷

Децембарски талас демонстрација искористио је режим за завођење концентрационих логора за комунисте у Билећи и Лепоглави. Први логораши стигли су почетком јануара. Отварање логора за комунисте и антисемитске мере режима²⁸ изазвали су снажне протесте против завођења фашистичких мера у земљи. У протесте се укључио најшири

²⁵ *Коминтерн и Советско-германскиј договор о ненападени*, Известија ЦК КПСС, 1939, НО. 12, стр. 207.

²⁶ Архив Војске Југославије, пописник 17–6–II, 48. Месечни извештај о унутрашњополитичкој ситуацији на територији Краљевине Југославије.

²⁷ АВЈ: XVII–32–I, бр. 23; „Пролетер“, јануар-фебруар 1940, стр. 12; АВЈ, XVII–6–II, стр. 48 и XVII–7–3 бр. 42.

²⁸ Доласком владе Цветковић–Мачек Јевреји су били заустављени у напредовању у војсци. Септембра 1939. забрањен им је улаз из ратом захваћених држава. За оне који су ушли, била је уведена конфинација о трошку јеврејске заједнице. Владином Уредбом од 5. октобра 1940. било је забрањено Јеврејима да воде радње са животним намирницама. У индустријским предузећима за прехранбене производе, чији су власници били Јевреји, постављени су комесари. Уредбом од 5. октобра 1940. уведен је „*Numerus Clausus*“ за упис Јевреја на студије и у школе (др Јаша Романов, *Јевреји у Југославији 1941–1945*, Београд, 1980, стр. 12).

демократски и антифашистички опредељени слој становништва, па је, уз свесрдно залагање истакнутих појединаца, извршен снажан притисак на режим да се укину концентрациони логори.²⁹ По укидању логора у Лепоглави и Билећи, Министарство војске и морнарице издало је наредбу, 11. октобра 1940, о формирању војних концентрационих логора за личности сумњиве за комунистичку пропаганду.³⁰

Притисак јавности на владу због постојања концентрационих логора није остао без одговора. У говору који је одржао сенаторима, председник владе Драгиша Цветковић оптужио је, 1. априла 1940, Милана Стојадиновића за фашизацију земље. У одговору, који није публикован, Стојадиновић је оптужио Цветковића да је кроз „Југорас“, поред плавих кошуља, увео и фашистички поздрав и да је још увек почасни пуковник Хрватске фашистичке организације, чијој забави у Загребу лично и присуствује.³¹ Милан Стојадиновић је напомињао да не може бити говора о намерама његове владе да уведе концентрационе логоре, када се зна да у то време нико није био нигде интерниран, а да је влада господина Цветковића та која је завела концентрационе логоре и свакодневно их пуни својим политичким противницима.

Постојање и борба против концентрационих логора, реакције и фашизације земље пренела је антифашистичку борбу с општег упозоравања и тумачења опасности од фашизма на конкретну политичку борбу у Југославији. Под утицајем Коминтерне, југословенски комунисти све више су почели да протестују против покушаја да се земља увуче у рат на страни Француске и Енглеске. У току пролећа 1940, у Црној Гори је вођена жива акција против увлачења земље у империјалистички рат. У Подгорици и још осам већих места у Црној Гори, на масовно посећеним зборовима, протествовало се против увлачења земље у империјалистички рат, тражено је пуштање мобилисаних војника кућама и укидање концентрационих логора. Покрајински комитет КП за Црну Гору, који је покренуо ту акцију, није разумео линију Централног комитета КПЈ по питању одбране земље. Зато је донео погрешну одлуку да се поведе кампања против мобилизације. Југословенски комунисти су у то време заступали линију јачања одбрамбених снага земље кроз борбу против фашизације, за демократске промене и ослонац на СССР у спољној политици.³²

²⁹ Августа 1940, био је укинут логор у Лепоглави, а новембра 1940. у Билећи (С. Цветковић, *Билећки концентрациони логор, Историја 20. века*, 1961, стр. 267–309).

³⁰ Наредбом Министра војске и морнарице, стр. пов. Ђ. Ш. бр. 102 од 6. јануара 1941, наређење од 11. октобра 1940, замењено је утолико што се, уместо у Први батаљон, људство са територије Управе града Београда имало упутити у полубатаљон у Смедеревској Паланци, где су биле подигнуте баракe 12. јануара 1941. године.

³¹ Архив Југославије: А–I–БС/7, ф–116. Одговор М. Стојадиновића, упућен уредништву „Политике“.

³² Понашање комуниста у Црној Гори осудио је генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито на Петој земаљској конференцији октобра 1940, рекавши: „Другови који су ту паролу форсирали, заборавили су да је у то вријеме ситуација била другачија него у јесен 1939. године, кад је избио рат. Кад је парола против

У време почетка Другог светског рата, југословенски комунисти су сматрали да Партија и радничка класа могу обавити улогу хегемона у друштву само ако се залажу за решавање свих прогресивних задатака своје епохе. На тај начин, успех комуниста зависио је од тога колико су интереси покрета изражавали и интересе свих других класа југословенског друштва и, посебно, од погодновања међународне ситуације у свету комунистичкој акцији у земљи. Ставови југословенских комуниста на почетку рата одударали су од оцене Коминтерне о карактеру Другог светског рата као империјалистичком сукобу великих сила, и наглашавали су да је фашизам основна снага и највећа опасност по пролетаријат и позитивне тековине људског друштва. Зато се и предвиђало да ће се предстојећом народноослободилачком борбом против фашизма у Југославији решавати и национална, социјална и друштвена питања, што ће тој борби дати карактер народне револуције.³³

Крајем 1939. године влада Цветковић–Мачек, из страха од италијанских претњи и унутрашњег притиска, одлучила је да нормализује односе са Совјетским Савезом. У Савету Друштва народа Југославија се уздржала од гласања када се решавало о искључењу СССР-а,³⁴ што је изазвало злу вољу Италије. Затим је 11. маја у Москви потписан трговински уговор, а 18. маја влада је наредила хапшење Милана Стојадиновића, као опозиционара – германофила. Већ 6. јула у Београду је организован свечани дочек совјетског посланика Виктора Платњикова. Успостављени су веома живи трговински, културни, политички и дипломатски односи са Совјетским Савезом.³⁵

Због италијанских претензија на Балкану које су угрожавале Југославију и настојања Француске и Енглеске да придобију Италију за сарадњу против Немачке југословенска влада се све више окретала према немачком рајху. Томе су доприносиле и присталице „германофилске“ струје и нацистички идеолози у Југославији. Тако је Димитрије Љотић, вођа фашистичке странке „Збор“, писао 22. фебруара 1940. да се западне силе спремају против СССР-а и да зато може доћи до немачке интервенције на Балкану.³⁶ Пронемачку оријентацију југословенске владе

мобилизације била правилна и разумна. При свему томе другови су се показали недисциплиновани, јер када им је ЦК указао на ту погрешку и потребу да се хитно исправи, они су се упустили у полемисање са ЦК у прилично недругарском тону“ („Комунист“, Бгд, 1946, бр. 1, стр. 80).

³³ Упоредити: С. Цветковић, *Светска револуција и југословенски комунисти, Историја 20. века*, 1–2, 1993, стр. 134.

³⁴ „Политика“, 15. децембар 1939.

³⁵ Ради се о сарадњи научника, културних установа, кинематографије (уочи рата у Југославији је приказано 36 совјетских филмова), гостовањима уметника и ансамбала, трговачкој размени, закључивању уговора, акредитовању и посетама дипломатских представника, оснивањима и деловању друштава југословенско-совјетског пријатељства, протестима и разним манифестацијама. Изворни подаци о томе садржани су у зборнику докумената *Советско-Југославскије одношенија 1917–41*, Москва, 1992, стр. 307–382.

³⁶ Димитрије Љотић у *рату и револуцији*, Франкфурт, 1941, 208 (о том видети: В. Винавер, *Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа*, Зборник Матице Српске за друштвене науке, св. 45, 1966, стр. 35).

учила је и Engлеска, па је од средине 1940. године сместила у Београду Штаб за Балкан Службе за специјалне операције (СОЕ), која је формирана јула 1940, са задатком да организује саботаже и диверзије, развија обавештајну делатност у окупираним државама Европе, успоставља везе са групама отпора и снабдева их потребним материјалом.³⁷

Показало се веома брзо да забринутост Engлеске за Балкан није била без разлога. Хитлер је већ 13. децембра 1940. потписао директиву бр. 20 – „Операција Марита“, која је била план напада на Грчку, 18. децембра директиву 21 – „Операција Барбароса“, која је представљала план напада на Совјетски Савез. За реализацију тих планова Немачкој је било потребно право пролаза њених трупа и ратног материјала кроз Југославију. У таквој ситуацији Драгољуб Јовановић је предложио заједнички састанак Комунистичке партије Југославије, Комунистичке партије Бугарске и српске и бугарске земљорадничке странке. Циљ састанка би био – извештавао је Јосип Броз Коминтерну 25. јануара 1941. – „заједничка платформа за борбу против рата, за пријатељске односе бугарског и југословенског народа, за пакт о узајамној помоћи са СССР-ом“.³⁸ Не зна се како је та иницијатива завршена, али је познато да је Политбиро ЦК КПЈ о томе расправљао на састанцима 7. јануара и 7. фебруара 1941. и да је био израђен нацрт споразума о македонском питању.

Немачки притисак на Југославију био је све јачи, а када је 1. марта 1941. Бугарска приступила Тројном пакту фашистичких сила дошао је крај надањима кнеза Павла да ће очувати неутралност Југославије. На оштар протест Москве, Бугарска је одговорила да су Немци дошли са севера, а да са југа стижу Engлези, што значи да би се сукоб десио у Бугарској, па су немачке трупе пропуштене да би се избегао рат у земљи.³⁹ Можда је то био разлог што је кнез намесник Павле, 4. марта 1941, после тајног састанка са Хитлером у Берхтесгадену, напустио Немачку у уверењу да је рат неизбежан, а два дана касније, на седници Крунског савета у Београду, 6. марта 1941, дао сагласност о приступању Југославије „новом поретку“ и потписивању пакта с Немачком.⁴⁰ На сагласност Крунског савета утицала је и изјава министра војске и морнарице, генерала Пешића, да се Немачкој не може пружити отпор. Као утеха, могла се прихватити понуда да грчки град Солун припадне после рата Југославији.⁴¹

³⁷ Нил Балфур и Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић*, Београд, 1990, стр. 10–166–170.

³⁸ „Ми се слажемо“, констатовао је Тито и тражио сагласност Коминтерне о томе и одговарајуће директиве за Комунистичку партију Бугарске у случају сагласности (Убавка Вујосевић, *Преписка (радиограми) ЦК КПЈ – ИК КИ*, Историја 20. века, 1–2, 1992, стр. 296 – Титов радиограм од 25. јануара 1941, примљен 26. јануара 1941).

³⁹ В. Винавер, *исто*, стр. 65.

⁴⁰ Нил Балфур и Сели Мекеј, *исто*, стр. 147.

⁴¹ V.J. Hoptner, *Yugoslavia in crisis 1934–1941*, Columbia, University Press, 1962, стр. 221.

Приближавање Југославије Немачкој узнемирило је антифашистички опредељене снаге у земљи, али и све демократски и патриотски опредељене грађане око „Српског културног клуба“ и Српске православне цркве.⁴² У земљи је нагло нарастао и комунистички утицај, па је у политичким и обавештајним круговима долазило до прецењивања и потцењивања снага комуниста. Шеф политичког одељења београдске полиције Д. Јовановић жали се представнику Гестапоа Хелму да илегална комунистичка партија постаје све јача и да очекује прве оружане акције комуниста. Хелм је 11. марта о томе послао извештај у Берлин, а истог дана је министар Фран Куловец причао америчком посланику у Београду да би на слободним изборима у Србији КПЈ добила већину.⁴³ На припреме о потписивању пакта са Немцима упозорио је и Јосип Броз Тито, половином марта 1941, у прогласу „Против капитулације, за пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом“, који је илегалним везама комуниста упућиван широм Југославије.⁴⁴ Историјски извори указују да су се марта 1941. у Југославији поклопила осећања и интереси патриота, националиста, верника – православаца, антифашиста, англофила, комуниста, делова интелигенције, омладине и војске, и да се то све слило у снажно расположење знатног дела народа да се бране слобода и независност земље и да се не дозволи приступање Југославије Тројном пакту фашистичких сила.

Против увлачења Југославије у пакт са Немачком интензивно је радила и обавештајна служба СОЕ од средине 1940. године. Преко Јована Ђоновича и Илије Трифуновића, из Народне одбране, припремила је и војни пуч ради уклањања кнеза Павла из југословенског политичког живота, с тим да се обезбеди да остане династија са младим краљем.⁴⁵ Из Гленовог писма се сазнаје да је и Земљорадничка странка планирала сличне акције. Будући да је шеф странке Милан Гавриловић, југословенски посланик у Москви у то време, са саветником посланства радио на томе да се у „Југославији образује про-британско-руска влада“, Глен је сматрао да би се Земљорадничка странка „могла да искористи за спровођење у живот политике владе Његовог Величанства, односно да поквари односе између Немачке и СССР-а“.⁴⁶

⁴² Др Љубомир Дураковић – Јакшић, *Учешће патријарха Гаврила и српске православне цркве у догађајима испред и за време 27. марта 1941. године и њихово страдање у току рата*, Београд, стр. 80.

⁴³ „Сви мрзе Немце и надају се у Русе, а КПЈ је најактивнија у томе“, изјавио је поред осталог Куловец (В. Винавер, *исто*, стр. 72).

⁴⁴ *Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979*, том 1, 1919–41, 299.

⁴⁵ Гленово писмо Бејлију од 2. августа 1940. Н. Балфур и С. Мекеј, *исто* стр. 228–230).

⁴⁶ Глен је сматрао да је Енглеска требало да протура своје ставове преко Земљорадничке странке, којој је слаба месечна новчана потпора од 5.000 фунти стерлинга и да је, истовремено, требало створити неку тајну организацију која би заменила СОЕ у случају да Енглези морају да се повуку из Југославије. *Исто*, стр. 229 – Гленово писмо од 2. августа 1940).

Занимљиво је да је Тито 16. септембра 1940. упутио упозорење Коминтерни да располаже поузданим подацима да Милан Гавриловић и његова ћерка раде за „Intelligence Service“. (У. Вујошевић, *исто*, стр. 287).

Догађаји у Југославији интензивно су праћени у Москви преко дипломатских веза, извештаја КПЈ Коминтерни и обавештајних канала, посебно преко Мустафе Голубића, који је почетком Другог светског рата стигао у Београд по обавештајном задатку. Мустафа Голубић је имао личне везе с бројним пензионисаним и активним официрима, интелектуалцима – припадницима некадашње тајне организације „Црна рука“.⁴⁷ С обзиром на то да је Мустафа Голубић од 1920. године одржавао везу с пуковником Божином Симићем, који се изненада појавио 1. марта 1941. у Москви са пуномоћјем за преговоре са совјетском владом, могуће је да је наведено Гленово мишљење тачно, односно да је М. Гавриловић радио на томе да се у Југославији образује пробританска совјетска влада.⁴⁸

Судећи по држању Вишинског у разговору са Гавриловићем, 22. марта 1941, влада СССР-а није била изненађена потписивањем пакта о приступању Југославије силама Осовине, 25. марта 1941. године. Совјетске власти су биле затечене реаговањем у Југославији на потписивање пакта, јер су војни пуч, демонстрације и манифестације народа 27. марта преко ноћи промениле слику стања у Југославији и односе снага у Европи и на Балкану. Историчари ће се и даље спорити око улоге и значаја снага које су довеле до тог догађаја, али је несумњиво да је 27. март означио у Југославији превагу антифашистичких расположења народа и спремност свих патриотских, демократских и слободољубивих снага у земљи да се бране интегритет и независност Југославије. „Боље гроб – него роб“, узвикнуо је патријарх Гаврило, то је здушно прихватила маса демонстраната. „Савез са Совјетском Русијом“, била је парола комуниста, али су је реализовале демократске антифашистичке снаге у земљи. Ту спремност за одбрану независности и интегритета земље показала је влада генерала Симовића, која је, у намери да спречи немачки напад, желела војно-политички савез са СССР-ом под било каквим условима, па и по цену прихватања социјалних промена које су остварене у СССР-у, само да Москва својим иступима у Берлину онемогући напад Немачке на Југославију.⁴⁹

Уговор о пријатељству и ненападању, потписан у ноћи 5/6. априла 1941. у Москви, показује да се нису остварила надања да ће се постићи споразум са СССР-ом о војној помоћи и сарадњи. Упркос чињеницама

⁴⁷ За историчаре истраживаче биће занимљиво сазнање да се Мустафа Голубић октобра 1912 – марта 1913. борио као комита у Македонији у исто време када и Милан Гавриловић, који је припадао или био веома близак људима око „Црне руке“ (Миодраг Миленковић, на челу Политике – „Политика“, 18. децембар 1994. стр. 27), мада аутор о томе изричито не говори, незнајући вероватно за податак о Голубићу.

⁴⁸ Присуство Б. Симића у Москви 1. марта 1941. демантовао је Молотов, али је 31. марта 1941. инсистирао да се Божин Симић укључи у састав југословенске делегације за преговоре са совјетском владом (С. Цветковић, *исто*, стр. 19).

⁴⁹ Телеграм отправника послова СССР-а у Југославији, В. З. Лебедева, председнику Совјета народних комесара, народном комесару иностраних дела СССР-а В. И. Молотову 30. марта 1941 (*Советско-Југославскије одношеније 1917–41*, Москва, 1992, стр. 365–366).

да је напад Немачке на Југославију био само претходница напада на СССР, Совјети нису желели војно да интервенишу или помогну Југославији да не би нарушили уговорне односе са Немачком и убрзали напад на Совјетски Савез. Напад Немачке на Краљевину Југославију, 6. априла 1941, и краткотрајни Априлски рат померили су планирани немачки напад на СССР од средине маја на 22. јуни 1941, и за две недеље одложили продор немачких трупа у Грчку, што је било значајно за Енглеску и њене снаге у Средоземљу. То је био историјски допринос антифашистичког покрета у Југославији, који се 27. марта 1941. прелио у снагу народа, која се по окупацији земље проширила, а антифашистички отпор се наставио као устанак против окупатора и организовани народноослободилачки покрет Југославије.

Запис о стратегији Народноослободилачког рата

Генерал-потпуковник у пензији *Душан Дозет*

Карактер, ток и исход НОР-а определила је његова стратегија. Политички циљеви НОР-а били су борба против окупатора и борба против домаћих издајника и квислинга, а војни циљеви – истеривање окупатора, разбијање домаћих издајника и реинтеграција Југославије. Значајан елемент стратегије НОР-а био је избор облика борбе, у чему су највећи значај имали: прво, оријентација на оружани устанак као почетну форму борбе, и друго, коначно усмерење на концепцију дугорочног народног рата. У оба случаја тежиште је било на оружаном борби и мноштву форми отпора. Специфичност стратегије претежно је била условљена феноменом народног рата, који је, вођен у најнеповољнијим спољним и унутрашњим условима, имао успешан исход. Два су најважнија принципа стратегије НОР-а као народног рата: ослонац на сопствене снаге и оптимално коришћење свих чинилаца рата према односу снага. Највећи домет стратегије НОР-а несумњиво је стварање Народноослободилачке војске као народне армије и ударног дела оружаних снага.

Партизански одреди остали су, међутим, до краја рата саставни део оружаних снага. Стратегија оружане борбе у НОР-у била је оригинална и специфична: све док није измењен однос снага на ратишту примењивана је стратегија изнуравања, а затим стратегија уништења. Офанзива као вид дејстава била је увек заступљена, прво на тактичком нивоу, затим на оперативном, а на крају и на стратегијском нивоу – у форми опште офанзиве. Значајна основа стратегије оружане борбе била је комбинација партизанских и фронталних дејстава. Домет стратегије НОР-а огледа се у остваривању потпуне војне и политичке победе и највећих циљева рата. Победа у НОР-у сврстава се у највеће победе ослободилачких борби српског и црногорског народа.

За победу у Народноослободилачком рату (НОР) стратегија је имала одлучујући значај – определила је његов карактер, ток и исход. Будући да се НОР завршио чистом и великом војном победом, његова стратегија добила је високу оцену и од савезника, и од противника, јер је упечатљиво разрешила дилему о вођењу рата у најнеповољнијим спољним и унутрашњим условима, што је још у време догађања Другог светског рата вредновано као чудесан војни подухват. Била је то инвентивна и храбра стратегија, а њена оригиналност нарочито се

огледала у избору облика и карактера рата. Наиме, стратегију НОР-а било је могуће применити само у народном рату, а народни рат било је могуће водити само таквом стратегијом. То значи да избор и остварење народног рата имају кључно место у стратегији Народноослободилачког рата. Из тога је произишла трајна историјска вредност стратегије НОР-а, која је дуго задржала и практичну вредност, поред осталог, и као инспирација и стратегијски стереотип за многе ратове у току антиколонијалне револуције.

Политички и војни циљеви Народноослободилачког рата

Неспорни главни политички циљ НОР-а била је борба против окупатора – борба за ослобођење Југославије од окупације. Будући да су сви окупатори припадали фашистичким државама, ослобођење од окупатора одредило је и антифашистички карактер политичког циља Народноослободилачког рата. Наиме, само је такав политички циљ могао имати примат, што је било и објективно и субјективно условљено. Карактер Другог светског рата, као антифашистичке коалиције, у чијем оквиру је вођен и НОР, објективно је определио главни циљ НОР-а, а такав циљ је произишао и из ситуације створене крахом у Априлском рату, окупацијом и поделом земље. Субјективно, пак, такав главни циљ одговарао је слободарским тежњама и политичком расположењу народа, нарочито у Србији и Црној Гори, и у српским крајевима Хрватске и Босне и Херцеговине. Само је такав политички циљ могао на добровољној основи да покрене широке масе у оружану борбу. Осим тога, традиција ослободилачких борби и отпора окупатору била је веома јака у свести народа, иако не подједнако у свим деловима земље.

Платформу борбе против окупатора и њено остварење није било нимало једноставно дефинисати и спровести у пракси. Већина грађанских партија прихватила је окупацију или су је, чак, искористиле за стварање квислиншких творевина на територији Југославије. Нису то биле ефемерне појаве. Немачка, мађарска и шиптарска национална мањина масовно су прихватиле окупаторе као ослободиоце, а таква појава није била занемарљива ни међу Хрватима, муслиманима и Македонцима. Фашистичка окупација у нашој земљи имала је геноцидни карактер, што је изазивало велики страх и незнађе код становништва и убијало вољу за отпором. Устанак српског народа против усташких покоља у Хрватској и Босни и Херцеговини такође није било једноставно усмерити, једновремено, и на борбу против окупатора, јер су устаници у почетку једину опасност видели у усташама. Тешкоће у остварењу главног политичког циља стварала су и понека руководства народноослободилачког покрета, било због опортунизма, било због фаворизовања пролетерске револуције као основног циља борбе. А борба против окупатора била је основни услов за победу у Народноослободилачком рату. Једино је за остварење таквог циља било могуће привући у борбу све народе Југославије и постићи општејугословенски карактер рата. Само се таквом борбом могло стећи место у антихитлеровској коалицији и удео у победи над фашизмом.

Други политички циљ била је борба против домаћих издајника и квислинга, који су, заједно с окупаторима, водили рат против Народноослободилачке војске (НОВ). Усташе, домобрани, муслиманске милиције и балисти отпочели су, одмах после окупације, исељавање и истребљење српског народа и терор против антифашиста. Борба против издајника несумњиво је била саставни део борбе против окупатора, али је, истовремено, имала и елементе унутрашњег грађанског рата, који се не односе само на сукоб између партизана и четника већ и на сукобе са свим другим квислиншким и издајничким оружаним формацијама. Елементи грађанског рата претежно су имали карактер међунационалног сукоба, а сукоб са четницима имао је понекад и идеолошко значење.

Постоји дилема да ли је НОР имао и трећи циљ – остварење социјалистичке револуције. У послератним политичким иступањима доминирала је синтагма о јединству Народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, а њу је, касније, преузела и званична историја Народноослободилачког рата. Међутим, у току рата такав циљ није формулисан, а званично и јавно вођена је политичка борба против његовог истицања. Руководство НОП-а није напуштало антифашистичку платформу рата, јер би то угрозило међународну позицију НОР-а, а било би и у раскораку с антифашистичким расположењем маса. Но, како је водећа политичка снага НОР-а била Комунистичка партија Југославије, имплиците је била присутна борба за социјализам, али у специфичним формама: претежно као борба за бољи живот радних маса, као раскид са старим режимом неправде и експлоатације, а нарочито као успостављање савезничких, пријатељских односа са СССР-ом, земљом социјализма и државом која је пружала највећу помоћ Народноослободилачком рату. Борба за социјалистичке идеале у таквим формама била је прихватљива за широке народне масе и одговарала је њиховим интересима и тежњама.

Војни циљеви НОР-а, у складу с политичким циљевима, били су коначни војни пораз непријатеља и избацивање окупатора из земље. Остварењем тих циљева окончало би се ослобођење земље и успоставио територијални интегритет Југославије. После Другог заседања АВНОЈ-а, циљ је проширен и на присаједињење неких далматинских острва, Истре, Хрватског и Словеначког приморја. Други циљ било је уништење свих колаборационистичких и квислиншких војних формација, што је био војни предуслов за успостављање јединства Југославије на федеративном принципу. Без наношења војног пораза квислинзима и сарадницима окупатора није било могуће ликвидирати квислиншке парадржавнице и стати на пут шовинистичкој мржњи и братоубилачком рату.

Избор облика борбе

У тренутку када је фашизам постао ратна опасност, антифашистички отпор као спонтана реакција на фашизам у Југославији веома рано се претворио у свесну антифашистичку борбу, која је обухватила

широке политичке снаге, нарочито леве оријентације. У антифашистичкој борби утемељени су објективни и субјективни чиниоци будућег друштвеног развитка, а у антифашистичкој платформи, чим су постале јасне агресивне намере фашистичких сила према Југославији, главно тежиште је било на пароли – одбрана земље, што је нарочито изражено 27. марта.

После пораза у Априлском рату и капитулације Југославије, антифашистичка борба је добила облик отпора окупаторима, у чему је главну улогу имао народноослободилачки покрет. Принципијелна основа за организовање отпора било је непризнавање капитулације и окупације земље, што је значајан историјски куриозитет. У априлу и мају 1941. преовладало је у НОП-у схватање да је опасна илузија да се само политичком борбом или чекањем може постићи циљ отпора, већ да ће бити неопходно, кад се створе повољни услови, да се предузму и форме оружане борбе.

У времену од априла до јуна 1941. отпор окупатору примењиван је у разноврсним формама, пре свега герила и дејство ударних група у градовима. Герила се спонтано појавила као реакција српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини на терор и геноцид усташког режима. Њено поприште били су ванградски простори, па су се активисти НОП-а одмах укључили у герилске редове, настојећи да борбу постепено усмере и против окупатора, без чега покрет не би могао да добије општејугословенски карактер. Међутим, већ на саветовању у Столицама, у јесен 1941, критички је оцењена фаза герилског ратовања, и герила је одбачена као заверенички, секташки, преузак начин борбе, без могућности шире мобилизације маса. Дејства ударних група примењивана су у градовима, првенствено у облику диверзија, саботажа и атентата. Она су извођена у најтежим условима, јер је у градовима окупацијски систем био најорганизованији и најригиднији. Изводили су их углавном активисти из редова омладине и радника. И поред спектакуларних акција, нарочито у Београду, дејства у градовима показала су велике недостатке: уску базу борбе и велике жртве. Ударне групе нису успеле да покрену на отпор шире градско становништво, а запретила је опасност да кадар активиста буде десеткован. Био је то херојски период, али је убрзо елиминисан као основни облик дејства, а као помоћни облик задржао се у блажим формама све до завршних операција, када је поново интензивирао.

Одлукама руководства НОП-а из јула 1941. дефинисан је концепт масовног народног оружаног устанка. Изабран је радикални облик борбе, што је било веома смело и, наизглед, веома ризично. Тако се још увек не може одбацити претпоставка (никада доказана) да је оријентација на устанак била потхрањена илузијама о брзом слому немачке офанзиве на Источном фронту. Но, ван сумње је чињеница да је руководство НОП-а рачунало првенствено на неке иманентне предности устанка као форме почетне оружане борбе. Јер, устанак је, уопште, најјачи детонатор оружане борбе и садржи највећи мобилизацијски и

морални набој, а у нашим условима највише је одговарао традицији слободарских борби. У пракси се показало да је устанком било могуће постићи стратегијско изненађење, односно да су се могли непријатељу нанети знатни губици, руинирати окупацијски систем, створити простране слободне територије и доћи до наоружања и ратне опреме. У устанку су стечена драгоцене борбена искуства и учвршћено је поверење маса у сопствене снаге, а његови резултати били су фасцинантни, нарочито у Србији, Црној Гори, српским крајевима Хрватске и Босне и Херцеговине, Далмацији и Срему. Устанак је букнуо на већем делу југословенског ратишта и обухватио је масу народа. Но, ипак, био је неравномеран. У Македонији је спречен сепаратистичком политиком руководства; на Косову и Метохији није било одзива албанског становништва (оно се окренуло против устанка); у Хрватској и Босни и Херцеговини знатан део хрватског и муслиманског становништва све до 1943. године подржавао је квислиншку тзв. НДХ или је био неутралан, а у Словенији је дуго владао опортунизам према оружаном борби, а фаворизовани су други облици отпора.

Оружани устанак је најповољнија форма за брзо постизање радикалних циљева. Међутим, ако се у кратком времену не постигне победа, прети опасност да доживи крах, јер нема организацију и структуре за дуготрајно вођење рата. Да би се избегла опасност од рата, устанак се правремено мора трансформисати било у герилу, било у дуготрајну ратну форму. Наш устанак 1941. године извођен је милицијским снагама, типа наоружаног народа, а основни организацијски облик оружане силе били су партизански одреди, који су добро обавили задатак почетне, масовне, одлучне оружане борбе. Међутим, што је борба дуже трајала, све више су долазиле до изражаја слабе стране устанка. На међународном плану негативно је деловала стратегијска дефанзива главних савезничких снага, нарочито дубоко повлачење совјетске армије, а на нашем ратишту значајно је измењен однос снага. Окупатор се повратио од изненађења, војнички се консолидовао, привукао јаке снаге с главних светских фронтава и предузео снажну офанзиву. Иако је још у Столицима донесена важна стратегијска одлука да се унутар партизанских одреда формирају ударни батаљони, што је била значајна антиципација будућих форми ратног организовања, у пракси се показало да је то било недовољно у жестокој окупаторској офанзиви. Снаге оружаног устанка нису одолеле и доживеле су на крају 1941. низ неуспеха. Најтежи је био у западној Србији, где су немачке снаге, уз помоћ четника, однеле важну етапну победу. На крају 1941. одлучивала се судбина рата. Све што се тих дана догађало личило је на конфузију: неорганизовано повлачење дела снага из Србије, недефинисан задатак снагама које су остале на територији, тешки пораз устаника у Црној Гори и источној Херцеговини, знатно колебање устаника у источној Босни, четнички пуч у средњој Босни и осека борбеног расположења код дела сељачких маса. Међутим, баш у време највеће кризе, руководство НОБ-а, а нарочито Тито, показали су највећу способност и да је савладају. Главни пут за излазак

из кризе пронађен је у концепцији дуготрајног народног рата, која је имала највећи значај у коначној победи.

Руководство НОП-а избегло је крах устанка, али и враћање на терилу. Насупрот томе, определило се за рат као доминантну форму борбе. Тако је поново потврђена оријентација на остваривање радикалних циљева борбе, али је постало јасно да се то не може брзо постићи. Чинилац време био је веома значајан приликом избора облика рата, што је условило оријентацију на стратегију изнуравања окупаторових и квислиншких снага, која је уважавала крајње неповољан војни однос снага у живој сили и, нарочито, у ратној техници. У погледу живе силе, однос снага на почетку 1942. године још више се погоршао, те је требало уложити огроман напор у придобијање маса за борбу. У томе је велики учинак имало постизање сталних војних победа, макар и мањег обима. У наоружању и ратној техници непријатељеве снаге биле су апсолутно надмоћне. Дуготрајним изнуравањем ваљало је постепено лишавати непријатеља апсолутне техничке надмоћи и постепено побољшавати сопствену техничку опремљеност, што се постизало отимањем оружја од непријатеља, а од краја 1943. и ограниченим снабдевањем од стране савезника.

Дуготрајни народни рат омогућавао је обиље најразноврснијих ратних активности. Оружана борба је била основна полуга стратегије НОР-а, али је широко примењивано мноштво неоружаних форми отпора, што је све имало снажан учинак и омогућило велику учесталост и јак интензитет дејстава, и то на целом ратишту. Применом стратегије изнуравања требало је непрекидно повећавати предности над непријатељем у свим значајним чиниоцима, а у тренутку преокрета односа снага на главним ратиштима коначно преотети од непријатеља стратегијску иницијативу, прећи на стратегију уништења и, општом офанзивом, довести борбу до победе. Стратегијска замисао о вођењу рата у потпуности је спроведена у пракси и довела је до победе.

Оријентацијом на дуготрајни рат био је решен само део стратегијских проблема. Није било, наравно, никаквих услова да се рат води применом владајуће стратегије Другог светског рата, јер за стратегију отвореног фронталног обрачуна нисмо имали ни снага, ни средстава, па би њена примена у нашим условима неизбежно довела до брзог и тоталног пораза. Међутим, тенденције ка вођењу фронталног рата повремено су се испољавале у раду штабова, о чему сведочи, на пример, Пљеваљска битка, у јесен 1941. године. Трбало је, дакле, пронаћи оригиналну стратегију за вођење рата у најнеповољнијим условима, а избором стратегије народног рата концептуално је решен најтежи проблем Народноослободилачког рата. Стратегија народног рата деловала је као антистратегија у односу на начин употребе окупаторових и квислиншких снага, па њихови штабови нису могли да проналазе права тактичка и стратегијска решења у сукобима са снагама Народноослободилачког рата. Тако се стратегија народног рата у пракси показала као изузетно успешна.

Основна обележја стратегије народног рата

Сазнања о народном рату сада су обимна и систематизована, чему је знатно допринело уопштавање богатих искустава из Народноослободилачког рата. Због тога, да би се исправно оценила вредност стратегије НОР-а мора се узети у обзир чињеница да се она појавила на почетку процеса модерних народних ратова. Историјски узор више нису одговарали савременим условима Другог светског рата, а били су и заборављени, поготову после Стаљинистичке ревизије ставова о војним питањима у Совјетском Савезу. Руководство НОБ-а није имало ратног узора – било је присиљено да пронађе сопствену оригиналну стратегијску концепцију, што је био велики изазов. Стратегија народног рата ослањала се на сопствене снаге, јер другог избора објективно није било. Рачунало се првенствено на људски чинилац, а затим и на укупне друштвене ресурсе и на сопствену територију.

Људски чинилац се могао ангажовати искључиво на добровољној основи, а да би се у томе успело морала су бити испуњена најмање три услова: *прво*, у међународном погледу било је неопходно да се успостави идејно, а касније војно-политичко савезништво с антифашистичком коалицијом, која је гарантовала перспективу победе и задовољавање виталних националних и друштвених потреба и интереса народа; *друго*, требало је дефинисати јасну и разумљиву политичку платформу НОБ-а и, *треће*, требало је формулисати стратегију и тактику која ће у пракси непрекидно обезбеђивати војничке успехе и тиме јачати полет и победнички дух. Под тим условима велики део народних маса показао је спремност да се у све већем обиму укључује у ратне напоре. Али, то је подразумевало и њихово право да рат схвате као сопствени избор и сопствену вољу. У томе је била суштина народног рата и добровољног учешћа људског чиниоца у њему. То јесте био праведан рат, који је одговарао највишим мерилима патриотизма и морала, али његова праведност без непосредног добровољног учешћа народа не би могла да обезбеди војну и политичку победу, а вероватно ни саму могућност вођења рата. Наравно, не одговара стварности идилична слика о масовном учешћу народа у НОР-у, јер је обухват људског чиниоца био сталан процес, веома постепен, мукотрпан и крајње неравномеран, али је значајно то да се број припадника НОП-а непрекидно повећавао и да је захватан све шири југословенски простор.

Ослонац на друштвене ресурсе и потенцијале становништва био је, такође, неопходан услов народног рата. Стара држава је доживела слом, а услед окупације земље сви државни и материјални извори били су у служби окупатора и НОП-у углавном неприступачни, па је претежно ослањањем на материјалне могућности становништва обезбеђивана логистичка подршка за вођење рата. То је одговарало и стратегијској концепцији народног рата о добровољном ангажовању народа у ратном напрезању. Наиме, народ је непосредно снабдевао војску материјалним потребама и учествовао у обављању многих других функција вођења

рата, у: обавештајној служби, санитетском збрињавању, инжињеријском обезбеђењу, осматрању, јављању и одржавању веза, ремонту и обављању задатака ратне привреде. Организаторску и мобилизаторску улогу, такође на основу добровољног рада, имали су народноослободилачки одбори.

У НОР-у највећи је проблем било збрињавање и нега рањеника. Само у време краткотрајних предах постојале су импровизоване стационарне болнице, а и оне су се често морале хитно евакуисати и стављати у покрет. Судбина рањеника била је увек неизвесна и поред тога што су солидарност са рањеницима и њихова заштита били врховни стратегијски и морални принципи Народноослободилачке војске. Проблем рањеника оптерећивао је стратегију НОР-а више од других тешкоћа и умногоме је утицао на њена решења. Сигурно је да би се 4. и 5. офанзива сасвим другачије одвијале да у њима првенствени задатак није била одбрана рањеника, а питање је да ли би уопште било битака на Неретви и Сутјесци. Током целокупног рата, битка за рањенике је, ипак, веома успешно решавана, што је било могуће само захваљујући народном карактеру рата, великом учешћу становништва у збрињавању и преносу рањеника и изузетном пожртвовању партизанки и малобројног стручног особља.

Однос према територији имао је у стратегији НОР-а особен значај. На самом почетку рата донесена је кључна одлука да попришта оружане борбе буду ванградска подручја, што је НОР дистанцирало од завереничке борбе. Интересантно је, међутим, да је било још у јесен 1941. предлога Врховном штабу да тежиште борбе буде у градовима, како би се једним ударцем решили задаци и ослободилачке борбе и пролетерске револуције. Такав став, наравно, био је одбијен. У односу према територији, стратегија НОР-а садржала је више важних принципа. Под ратиштем се подразумевала територија целе Југославије. Између ратишта и војишта избрисана је крута граница, услед чега је поприште оружане борбе и отпора постало читаво ратиште: и окупирана и полуслобођена територија, и село и град, а борба је добила карактер непрекидности. Стварањем слободних територија обезбеђивана је оперативна основица за вођење већих ратних дејстава и за организовање власти ради свестране подршке фронту. Слободна територија није се бранила по сваку цену, а губитак једне територије надокнађиван је освајањем друге, још веће. Чим су створени материјално-технички услови, ратиште је проширено на јадранску акваторију и на укупан југословенски ваздушни простор.

Особености НОР-а као народног рата још чвршће су утемељиле његов друштвено-политички карактер праведног, ослободилачког, одбрамбеног рата. Чињеница да се народни рат претварао у преовлађујућу делатну праксу имала је, повратно, све позитивнији утицај на политичку и војну стратегију, на начин вођења рата и оружане борбе, на понашање актера рата, на њихов морал, политичку свест и војничке врлине.

Стварање Народнослободилачке војске – основно питање стратегије

Највећи домет стратегије НОР-а несумњиво је стварање Народнослободилачке војске, односно прерастање партизанских одреда, као милицијске војске, у народну армију. Тиме је, у ствари, створен најважнији инструмент за вођење дуготрајног народног рата и за остварење победе.

Партизански одреди имали су најважнију улогу у оружаном устанку због тога што су били најпогоднији за примену партизанске тактике. Због своје везаности за ужу територију били су идеалан облик добровољног окупљања становништва у борбу. Осим тога, увек су били у близини места борбене употребе – на фронту, на боковима и у позадини непријатеља. На тај начин могли су кратким и жестоким ударима, нарочито ноћу, да изненада нападају непријатељеве најслабије тачке. Међутим, партизански одреди су имали и велике недостатке: нису били способни за извођење већих тактичких и оперативних маневара и за доношење јачих војних удара. Ипак, остали су до краја рата главни инструмент оружане силе за извођење партизанских дејстава.

Дуготрајни народни рат, поготову у судару с елитним војскама, какве је имао немачки и италијански окупатор, захтевао је оружане снаге способне да изводе непрекидне еластичне маневре и да непријатељу наносе јаке ударе. Такве оружане снаге створене су у облику Народнослободилачке војске Југославије, пред крај прве ратне године (21. децембра 1941. формирана је 1. пролетерска бригада као прва јединица НОВ-а). Биланс прве ратне године био би бољи да су од почетка постојале ударне јединице, али, требало је стећи ратно искуство у суровој ратној пракси, а оно стечено у 1. непријатељској офанзиви било је веома поучно, иако крајње негативно. Народнослободилачка војска је коначно спознати доминантни облик оружане силе народног рата. У току рата, она је динамично трансформисана: бригаде су брзо прерасле у дивизије и корпусе, а затим и у армије. Још у рату су формиран и ратна морнарица и ратно ваздухопловство, а јединствену оружану силу чинили су НОВ и партизански одреди. Поред тих двеју полуга оружане силе, деловале су сеоске страже, ударне групе по градовима, диверзантске јединице, јединице команди места и подручја, јединице за заштиту народа и војнотериторијални органи.

Важну улогу имале су оперативне групе Врховног штаба, које су биле стратегијски инструмент Врховне команде. Врховни штаб је увек имао такве групе. На пример, 1. пролетерска бригада у источној Босни 1941. године и на почетку 1942, група бригада за извођење марш-маневра у Босанску крајину, 1942. године, групе дивизијског састава у 4. и 5. непријатељској офанзиви, група армија у завршним операцијама итд. Оперативне групе су имале историјску улогу у преломним тренуцима НОР-а: у сузбијању непријатељских офанзива, у стварању слободних територија, у експлоатацији капитулације Италије, у разбијању чет-

ничке групаације на Неретви и елиминисању четника као војне силе, у продору у Србију, у сусрету са Совјетском армијом, у завршним операцијама и у продору ка Трсту и Корушкој итд. Дејствима оперативних група Врховни штаб је остваривао стратегијска тежишта НОР-а, а непосредним командовањем оперативним групама остваривао је и функцију оперативне стратегије. Тако су у надлежности Врховног штаба била и општа и оперативна стратегија, што је специфична одлика командовања у Народноослободилачком рату. Шта више, све док нису створени органи државе у надлежности Врховног штаба била је и политичка стратегија, односно функција ратоводства.

Организација НОВ успешно је прилагођавана приликама на терену и војно-политичким променама. У 1942. години, на пример, створене су добровољачке јединице, које су кратко постојале, састављене од људства у источној Босни које није било спремно да уђе у Народноослободилачку војску. Чим се политичко расположење променило, оне су расформиране и ушле у састав јединица Народноослободилачке војске. Понегде су ударне јединице имале национална обележја или регионална, а пролетерске јединице су имале и идеолошка обележја. У народном рату, па и у НОР-у, политички критеријуми су испреплетени са војним, а политичка и војна стратегија чине чврсто јединство. У приликама националне мржње и покоља, какве су владале у нашој земљи, војно-политички поступци морали су бити срачунати на ублажавање тензија националне и верске мржње и постепено учвршћивање идеје југословенског заједништва. Због тога је извођен маневар јединицама и преношено је тежиште рата из једног у други крај земље, што је такође имало политичке мотиве. Интересантно је да једино словеначке јединице нису напуштале национално подручје, што није случајно: у Словенији је војска стварана успорено, а пружан је и јак отпор заједничким дејствима. Сада би се могло поставити питање оправданости политизације НОВ, али се то није могло избећи, јер је НОР био јасно политички одређен циљевима које је решавао, па је и војска, као његово најјаче средство, морала да решава највеће војно-политичке проблеме: реинтеграцију југословенске државе, национално питање и ослобађање, и то тројако схваћено – од окупатора, домаћих издајника и друштвених стега неслободе. Један од најтежих и најважнијих задатака односио се на борбу за међународно признање НОБ-а, а касније и нове државне творевине.

Према војничким врлинама, НОВЈ достигла је веома висок ниво и ушла је међу елитне војске Другог светског рата. Изузетне војничке способности признавали су јој и савезници, а тако су их ценили и противници. Према најважнијем критеријуму рата – резултатима оствареним у ратној пракси, дилеме не може бити: НОВ извојевала је многе војне подвиге, а окончала их је великом ратном победом.

Један од највећих квалитета НОВ јесте интензитет и учесталост борбених дејстава. Ниједна војска у Другом светском рату није била присиљена да води толико учестале борбе, гледано према учинку сваке појединачне јединице, на пример бригадног ранга. Народноослободи-

лачка војска није имала снага да образује тактичке и оперативне резерве, па није имала могућности да смењује јединице да би се одмориле и попуниле. Ритам борбе наметао је непријатељ, захваљујући својој надмоћности и агресивности, али је то одговарало и идеји стратегије НОР-а о непрекидности дејстава. Да би се непријатељ непрекидно држао у грчу било је неопходно да га јединице НОВ сталним борбеним дејствима изнуравају и да му наносе што веће људске и материјалне губитке. Таквим интензитетом дејстава НОВ надокнађивала је недостатак јаке ватре, нарочито оне с дистанце (авијација и артиљерија). Најчешће је примењивана блиска борба, у којој је потпуно долазио до изражаја борбени и морални елан јединица. Маневар НОВ није се ослањао на моторизовани транспорт и на брзе јединице, чиме је непријатељ обилно располагао, па је тај недостатак надокнађиван непрекидним напорима, често и дуготрајним маршевима. На тај начин остваривано је присуство на свакој важној тачки ратишта.

Неке карактеристике стратегије оружане борбе

Руководство у НОР-у није се оријентисало на стратегијски дочек и одлагање борбе док не дође до преокрета у Другом светском рату. Определило се за оружану борбу, а како су спољне и унутрашње околности биле изразито неповољне, оштро се поставило питање избора специфичне стратегије оружане борбе, која би и при неповољном односу снага омогућила успешно вођење рата. Избор такве стратегије није био нимало једноставан задатак (иако сада, када је познат исход рата, може тако изгледати). Било је јасно да би избор класичне стратегије Другог светског рата водио у брз и драматичан пораз, па је, очигледно, ваљало тражити решење у дефинисању алтернативне стратегије. Вероватно је то био најтежи задатак који је војно руководство у НОР-у морало да реши. Требало је имати изузетну склоност за ратну вештину, способност за реалну оцену ситуације и предвиђање развоја рата, и поседовати много командантске храбрости за прихватање ризика историјске одлуке чије се последице нису могле лако сагледати. О тој стратегијској одлуци не постоји документ, јер је настала у процесу сурове праксе оружане борбе и као израз антиципације будућег развоја.

Иако је НОР био одбрамбени рат, стратегија оружане борбе била је офанзивна, што се, на почетку, изражавало углавном на тактичком нивоу, у нападним дејствима и избегавању одбране тактичких јединица. Постепено су носиоци офанзивних дејстава постале веће јединице, најчешће оперативне групе, а у завршним операцијама и оперативно-стратегијски састави. Офанзива НОВ добила је замах на нивоу оперативне стратегије пре него што је генерално промењен однос снага на ратишту. Стратегијска офанзива (општа офанзива) предузимана је постепено, а потпуно је изражена у завршним операцијама за коначно ослобођење земље.

Стратегија оружане борбе у НОР-у била је комбинација партизанске тактике и тактике еластичних фронталних дејстава. У почетку је доминирала партизанска тактика, али је већ у првој ратној години комбинована с фронталним дејствима, на која је, током рата, све више преношено тежиште. Партизанска тактика је најшире примењивана у позадини непријатеља, а фронтална дејства у стварању и одбрани слободних територија и у већим нашим и непријатељевим офанзивама. Партизанску тактику примењивали су партизански одреди, али су често таквој тактици прибегавале и ударне јединице НОВ, као што су и партизански одреди понекад били у позицији да примењују фронтална дејства. У већем делу НОР-а фронтална дејства су била веома специфична. У њима је било много елемената партизанске тактике. Одсудна дејства су избегавана, изузев када их је наметао непријатељ, а и тада су била временски ограничена. Интензитет борби био је, међутим, веома велики, нарочито у нападним дејствима, посебно у нападима на градове. Но, и тада су борбена дејства обилovala изненађењима, извођена су углавном ноћу и уз масовну примену тактичког и оперативног маневра, нарочито у форми обиласка крила и бокова непријатеља, у форми инфилтрација у његов борбени поредак, а кад год је било могуће и у комбинацији с дејствима у позадини противника. У завршним операцијама фронтална дејства су све више попримала облик класичних дејстава, што је била неизбежна последица наоружавања модерном артиљеријом и тенковима, као и масовном подршком авијације и морнарице. Али, партизанска компонента није елиминисана све док је и најмањи део ратишта био под окупацијом непријатеља.

Партизанска и еластична фронтална дејства комбинована су не само на нивоу тактике већ и на нивоу стратегије. У ствари, стратегија оружане борбе у НОР-у била је, у суштини, партизанско-фронтална стратегија. Народноослободилачка војска је дејствовала у окупираној земљи, па у тим условима класичних фронта није ни било, а особеност стратегијског положаја НОВ била је борба у окружењу. Међутим, нису само окупаторове и квислиншке снаге окружавале јединице НОВ већ је и НОВ непријатељеве снаге држала у окружењу. Тако су на југословенском фронту доминирали измешани и изломљени фронтови. Стварањем слободних територија настајали су еластични фронтови, што је још више усложавало слику ратишта. Све док није трајно ослобођен део државне територије, а то се догодило тек у јесен 1944, Народноослободилачка војска је углавном дејствовала у позадини непријатеља.

Најважнији учинак комбиновања партизанских и еластичних фронталних дејстава испољавао се у онемогућавању надмоћног непријатеља да у једном замаху постигне одсудан стратегијски циљ: уништење НОВ у једној бици или у низу одсудних битака. И обрнуто, с гледишта НОВ, главни учинак изражавао се управо тиме што је НОВ избегавањем уништавајуће битке и применом низа ефикасних борби непрекидно

трошила снаге непријатеља, наносећи му осетне губитке у људству и техници и ломећи његов окупацијски систем. Из тога је законито настао особен ратни процес, у којем је непријатељ губио почетне предности, а НОВ постепено је смањивала почетне слабости и истицала све веће предности. Промена односа снага на ратишту није настајала првенствено као резултат одсудних битака, већ као производ кумулираног ефекта непрекидних мањих победа Народноослободилачке војске. У тренутку када су одлучујуће предности прешле на страну НОВ, неизбежно је наступио прелом у односу снага, што је НОВ омогућило да преузме стратегијску иницијативу и у незадрживој генералној офанзиви тријумфално оствари све стратегијске циљеве рата.

Ратни процес постепеног мењања односа снага кроз дијалектику предности и слабости зараћених страна чини суштину НОР-а као војног феномена. Непријатељеве снаге биле су у почетку надмоћне чак и у људском чиниоцу; жива сила непријатеља била је бројнија, боље обучена и вештије вођена. Током рата непријатељева жива сила се трошила и све теже попуњавала, а снаге НОВ непрекидно су нарастале, стицале ратно искуство и вештину. Борбени морал непријатељевих формација био је у почетку веома висок, нарочито у немачкој војсци, али је у току рата опадао, док је борбени морал НОВ стално био на узлазној линији. Промене су се дешавале и у погледу материјално-техничког чиниоца, мада су оне биле најспорије. Непријатељ је све до краја рата задржао техничку надмоћ. У НОВ предузимани су грчевити напори да се подигне технички ниво њених јединица, што је био израз начелно позитивног односа према вредновању техничког чиниоца. Наиме, нетачна је представа да је у НОР-у апсолутизована улога људског чиниоца, као што је нетачно да је потцењивана улога материјално-техничког чиниоца. У НОР-у ниједан чинилац рата није ни апсолутизован, ни потцењиван, већ су складно комбиновани. Тако је и простор као чинилац рата имао веома велики значај у Народноослободилачком рату. Снаге НОВ биле су распоређене на целом ратишту, и на фронту и у позадини. Због таквог распореда најчешће су се налазиле у близини зоне дејстава, па нису морале изводити сталне компликоване маневре ради груписања, а како су биле оспособљене за прикривено кретање и груписање, биле су у стању да изводе изненадне нападе на слабе тачке по целом оперативном непријатељевом распореду. Велики значај имало је и познавање терена, а нарочито подршка народа, што је учинило да за НОВ територија буде безбедна, а за непријатеља крајње несигурна. Време, као чинилац рата, такође је ишло на руку снагама НОВ, јер су временом потенцијали непријатеља слабили, а потенцијали НОВ нарастали. Ратна вештина НОВ достигла је највећи домет управо у специфичном вредновању чинилаца рата, у њиховом максималном активирању и вештом комбиновању у складну и особену стратегију и тактику модерног народног рата.

У НОР-у остварена је потпуна војна и политичка победа, а то значи да су достигнути највећи циљеви рата. Све окупаторове снаге су истеране са територије Југославије, а делом су уништене или заробљене, као и оружане снаге домаћих помагача окупатора. Квислинзи су потпуно поражени. Остварена је чиста и недвосмислена војна победа, и то методом оружане борбе и масовног отпора, дакле – најрадикалнијим средствима борбе. Војна победа је утрла пут политичкој победи, која је такође била радикална. Читава земља је ослобођена, успостављена је територијална целовитост Југославије, а предратна територија је и проширена.

Победа је извојевана углавном сопственим снагама. У коначном ослобођењу земље учествовале су ограничене снаге Совјетске армије и у ограниченом времену, а у мањем обиму дејствовала је и савезничка авијација. Највећи ефекат стране помоћи произлазио је из постојања моћних савезничких фронтова, чији је саставни део постао и југословенски фронт. Непосредна савезничка помоћ била је скромна и уследила је касно. Највећи терет рата поднели су наше оружане снаге и наши народи. Својом беспопшедном борбом они су и сами дали велики допринос савезничким армијама и заједничкој победи. Ослонац на сопствене снаге и велики удео у победи допринели су огромном угледу НОВ и Југославије и омогућили новој држави стабилност, самосталност и независност.

Фашистичке снаге у Југославији биле су потпуно поражене. Допринос НОП-а општој победи над фашизмом превазишао је величину Југославије као државе, пространство њеног ратишта и бројност њеног становништва. Тај допринос се сврстава на четврто или пето место на вредносној лествици победничких земаља, и то према егзактном критеријуму – према томе колико је окупаторових дивизија било везано на југословенском ратишту, губицима нанесеним окупаторовим и кваислиншким снагама, и броју заробљених непријатељевих војника, официра и генерала.

Победа у НОР-у сврстава се у најславније победе ослободилачких борби и ратова на тлу Југославије. Она има достојно место у слободарској традицији српског и црногорског народа, а они су и у НОР-у поднели највећи терет рата и дали највеће жртве. Домети победе имају трајну вредност као творевине доследне ослободилачке борбе, а поготову као творевине оригиналне и успешне ратне вештине модерног народног рата, његове стратегије и тактике. Победа над фашизмом записана је крвљу милиона жртава, а такав запис је вечит.

Војска и народ у Народноослободилачкој борби

Генерал-потпуковник у пензији *Милија Станишић*

За вођење ослободилачког рата у окупираној земљи било је нужно да се народ покрене у борбу, да се активирају и мобилишу сви његови борбени потенцијали. Руководство устанка је уложило велике напоре да изгради јединствен и чврсто организован политички и војни систем народноослободилачког покрета, који се заснивао на народноослободилачким одборима и оружаним снагама. Њихову политичку основу чиниле су масовне антифашистичке организације омладине и жена, а свака од тих структура имала је посебне задатке, усмјерене ка јединственом ратном циљу.

Морална снага народа и војске имала је одлучујући значај за извојевање побједе.

Стога је изградња борбеног морала била прворазредни задатак свих структура покрета.

Народноослободилачка војска, као најорганизованија снага покрета, имала је задатак не само да води оружану борбу против окупатора и квислинга већ и да активно учествује у покретању и организовању општенородног рата. Због великог политичког и војног ангажовања на том послу и брижљивог односа према народној имовини армија је стекла велики углед код већине народа и задобила његову љубав. Народ је уткао у војску своје моћи и своју наду, а војска је, не штедећи снагу и животе, узвраћала побједама на бојном пољу. Тако је исковано јединство народа и војске, што је омогућило побједу у Народноослободилачком рату.

Током цјелокупног Народноослободилачког рата (НОР) однос војске и народа имао је прворазредни, стратегијски значај. Чврстина њихових међусобних веза битно је утицала на јединство народноослободилачког покрета (НОП) и на борбену моћ његових оружаних снага. Јединство народа и војске било је друштвена основа за стварање и изградњу Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ).

Организовање народноослободилачког покрета

Вођење ослободилачког и револуционарног рата у окупираној земљи сопственим снагама¹ – на самосталном и изолованом стратегијском ратишту, није се могло ни замислити без покретања народа у

¹ У прогласу Централног комитета КПЈ од 25. јула 1941. речено је: „НАРОДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ... Знајте да ваше ослобођење може и мора бити извојевано вашим сопственим снагама“ (*Зборник НОР*, т. I, књ. 2, стр. 23).

борбу, без мобилисања и активирања свих његових борбених потенцијала (људски и материјални). Ратни циљеви НОР-а нису се могли извојевати уколико народ масовно не учествује у оружаном борби и свим осталим облицима отпора против моћног окупатора. У таквим условима, препуштање покрета маса стихијном кретању било би веома опасно, јер је окупатор био снажан и добро организован, а утицај квислинга и конзервативних грађанских странака на масе није се смио потцијенити. Стога је на почетку оружане борбе прикупљање и организовање народних снага добило прворазредни значај. Организацијом је требало унијети у устаничке редове ред и дисциплину, што је било посебно важно за заосталу аграрну земљу, у којој је сељаштво чинило три четвртине становништва. Чврстом организацијом требало је обезбиједити истрајност устанка, а у вези с тим постојала су бројна позитивна и негативна искуства у историји ослободилачке борбе југословенских народа. С обзиром на све то, Комунистичка партија Југославије (КПЈ), као предводник и организатор НОР-а, прионула је на посао да прошири, уобличи и учврсти антифашистички народноослободилачки покрет – као незаменљив услов и претпоставку успјешног вођења дуготрајног рата против окупатора и његових слугу. Према њеној замисли, то је требало да буде јединствен политички и војни систем (механизам) свенародног борбеног покрета, у којем ће сваки његов конститутивни елемент (структура) имати посебне циљеве и задатке, али ће се сви слити у јединствену цјелину ради остварења ратних циљева. У таквом систему организовања КПЈ могла је да учврсти своју руководећу улогу и да очува свој идентитет.

Најпречи задатак НОР-а био је да створи и изгради сопствену војну силу за борбу против окупатора и њихових бројних слугу. Тадашњи историјски задатак могао се успјешно ријешити једино на бојном пољу. Историјске потребе и околности налагале су да то буде нова војска, утемељена на новим друштвеним основама. Вођство НОР-а одредило је улогу оружаних снага у Народноослободилачкој борби (НОБ) на основу свог филозофског и политичког погледа и става да су отпор и оружана борба против окупатора задатак цијелог народа, а не само армије. Полазећи од циља и карактера НОР-а, Народноослободилачка војска, као најорганизованија снага покрета, имала је задатак не само да води оружану борбу против окупатора и квислинга већ и да активно учествује у покретању, вођењу и организовању свенародног рата; да пропагира платформу НОР-а и да народ покреће у борбу; да пружа, што је могуће већу, економску и здравствену помоћ становништву и да га штити од непријатељевих репресалија; да учествује у оснивању народне власти и масовних антифашистичких организација и да им помаже у раду; да својим успјесима на бојном пољу допринесе међународној афирмацији НОР-а и, на крају, да буде јемац извојеваних резултата борбе. Јединством свих тих функција и задатака испољавала се друштвена улога оружаних снага, а разгранаванем снаге и утицаја

НОП-а увећавала се и његова војска: крајем 1941. године имала је око 80.000, а крајем рата око 800.000 бораца и старјешина.

Оружани устанак народа, у чијим редовима су се првенствено налазили људи из обесправљених класа и слојева, неминовно је на самом почетку морао да се суочи с питањем рушења старе и изградње нове власти. Велики дио старог апарата власти (Краљевине Југославије) ставио се у службу окупатора и постао веома значајно упориште окупационог система. Истовремено, на основу праксе, Народноослободилачку борбу није било могуће успјешно водити без организоване позадине фронта. Оба разлога су утицала на то да устаничке масе спонтано или организовано свуда уништавају стару власт, као орган окупатора, и да стварају своју власт. Већ у октобру 1941, руководство НОП-а заузело је становиште да се у свим устаничким жариштима ствара мрежа сеоских, градских, општинских и среских народноослободилачких одбора (НОО), с прерогативима привремене државне власти. Тиме су ударени темељи нове револуционарне власти и створена могућност за укидање старе. Народноослободилачки одбори, заједно са НОВ, били су основни инструмент за побједу у Народноослободилачкој борби. Основни задатак им је био да се старају о попуни људством и снабдијевању оружаних снага, да регулишу друштвени и привредни живот на устаничким подручјима и да брину за безбједност становништа на ослобођеним територијама. Током рата изграђена је цјелокупна пирамида нове државне власти, која је стекла и међународни легитимитет.

Судбина НОР-а зависила је највећим дијелом од тога да ли ће га омладина Југославије прихватити као властито дјело. По друштвеном бићу и генерацијским својствима, омладина је била предодређена да буде срж свенародне борбе. Уочи рата КПЈ имала је најјаче упориште управо међу омладином: освојила је умове и срца већине студентске, средњошколске и радничке омладине, као и најборбенијег дијела сеоске омладине. Циљеви НОР-а отварали су историјске перспективе југословенском друштву. У њима је већина омладине могла да нађе своју историјску афирмацију. Стога је вођство НОП-а настојало да се чврсто ослони на снагу и полет младости, да омладину учини одговорном за побједу народне борбе и да јој омогући да се аутентично изрази. Тај стратегијски курс успјешно је остварио Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), који је стао на чело антифашистичке омладине и успио да створи масовну и јединствену антифашистичку омладинску организацију (УСАОЈ). Задатак јој је био да покрене младе родољубе у борбу против окупатора и његових слугу, уз јачање јединства младе генерације; да мобилише омладину у војску, и да ангажује младиће и дјевојке да помажу у раду народноослободилачких одбора. Остварујући те задатке, УСАОЈ израстао је у најјачи ослонац и највећу резерву НОП-а – око 60 одсто припадника НОП-а било је млађе од 25 година.²

² Владо Стругар, *Југославија 1941–1945*, стр. 357.

Остваривање циљева НОП-а умногоме је зависило и од активирања жена у свенародном рату. Оне су чиниле половину становништва и без њиховог учешћа није се могла учврстити позадина фронта, нити се могао успјешно организовати отпор на окупираној територији. Оне су могле масовно да се ангажују и на чисто војним пословима и задацима: као борци у јединицама, у збрињавању рањеника, на рушењу комуникација, у курирској служби итд. С обзиром на све то, вођство НОП-а настојало је да што више активира жене у борби против окупатора и његових слугу, стварајући им могућност да у тој борби ријеше питање политичке, економске и друштвене равноправности жена. Тако је широм земље стварана мрежа одбора Антифашистичког фронта жена (АФЖ), као нераздвојни дио југословенског ослободилачког и револуционарног покрета. Основни задатак им је био да изграде борбено јединство жена, да их мобилишу у свим видовима отпора и борбе против окупатора, и да их просвјеђују и припреме да активно учествују у друштвеном животу ослобођене земље. Остварујући те задатке, АФЖ постала је моћна и незамјенљива снага народног устанка. Наиме, први пут у историји југословенских народа жене су масовно учествовале у оружаном борби (у војним јединицама у току НОР-а борило се око 100.000 жена, од којих је било око 2.000 официра).

Као масовне и борбене друштвено-политичке организације, УСАОЈ и АФЖ проширивали су политичку основу НОБ-а и помагали учвршћивање народне власти. Истовремено, били су основ за будуће институционализовање Народноослободилачког фронта – монолитне политичке организације чије се земаљске (покрајинске) структуре почињу стварати средином 1944. године.

Јасно прецизирање мјеста, улоге и карактера структура (субјеката) НОП-а омогућило је да се успостави јединство и усклади цијелокупни систем ради остваривања циљева рата. Тиме су свим органским дијеловима широког народног покрета створени услови да максимално испоље своју снагу и стваралаштво и да остваре најужу сарадњу у борби за заједничке циљеве, па је НОП израстао у широку и моћну борбено-патриотску организацију,³ изразите југословенске оријентације. Акумулирао је духовне, политичке и моралне снаге народа, из којих је настајала војна моћ покрета.

Морални принципи НОП-а

У основама концепције и доктрине НОП-а било је садржано знањање и став да је морална снага народа и војске одлучујући чинилац за извојевање побједе. Захваљујући сопственој моралној снази, НОП могао је да се супротстави материјално-технички надмоћнијем непријатељу и да га побеђује на бојном пољу. Чврст морал његових припадника

³ Из првих извјештаја енглеске војне мисије при Врховном штабу (јесен 1943) види се да су их импресионирали снага и организованост народноослободилачког покрета.

омогућио је да савлађује тешкоће ратовања у неповољним условима, да води дуготрајан рат и да примјењује облике отпора и оружане борбе који ће омогућити да се савладају надмоћне снаге противника. Стога је изградња борбеног морала био прворазредни задатак свих структура НОП-а, посебно његових оружаних снага, које су свакодневно одмјеравале своју моћ у судару с противником. Карактер и циљеви НОР-а обезбјеђивали су повољне објективне услове и претпоставке за изградњу моралне снаге која ће надмашити противникову. Међутим, постојало је и мноштво негативних услова и чинилаца: окупатор је успио да на југословенском простору подстакне и распири братоубилачку борбу: снаге квислинга су биле бројне и располагале су моћним пропагандним средствима; грађанске снаге прозападне оријентације масовно су устале против партизанског покрета; суровим репресалијама окупатор и његове слуге ломили су народну борбену снагу, и друго.

Цјелокупно искуство из ослободилачких и револуционарних ратова указивало је да је морал људства увијек био у дијалектичком јединству с политичком свијешћу, која буди енергију маса и која је подлога моралне снаге. На другој страни, ратна политика налази у моралу снажну потпору у остварењу циљева рата, па су се и у НОР-у политика и морал снажно прожимали, испољавајући се као јединствена спрега.⁴

Руководство устанка изградњу моралне снаге није препуштало самолеку, већ је у свим структурама НОП-а активно и плански формирало моралну свијест учесника покрета. Да би се обезбиједило јединство погледа и схватања о систему (кодекс) моралних вриједности у НОР-у, и да би се практична дјелатност на његовом усвајању усмјерила ка јединственом циљу, било је нужно да се осмисле и уопште основни морални принципи. Они су одређивали смјер изградње моралне снаге цијелог покрета и постављали су основне захтјеве и норме свим његовим припадницима.

Принцип вјерности циљевима народне борбе. Сложеност услова у којима је НОР вођен и велике тешкоће кроз које је пролазио захтијевали су да припадници НОП-а буду чврсто привржени циљевима рата и одлучни да их остваре. Зато је било веома значајно да борци схвате да учествују у рату који се води за њихове интересе и да су свјесни да сами стварају властиту историју. Такво убјеђење изазивало је вољу и ријешеност да се за велике ослободилачке националне и социјалне циљеве вриједи свим срцем борити и жртвовати. Људи који су били мотивисани таквом покретачком снагом, везани нераскидивим спонама за интересе и циљеве Народноослободилачке борбе, могли су на својим плећима да изнесу све ратне тегобе и с великим заносом су хрилили ка побједи. Стога је принцип вјерности циљевима народне борбе био врховни морални принцип за све структуре народноослободилачког покрета. Сви они који су били одани циљевима ослободилачког и револуционарног рата спонтано су и предано прихватили његове моралне норме.

⁴ У свим изворним документима НОР-а сусрећу се термини: „морално-политички фактор“, „морално-политичко стање“, „морално-политичко јединство“.

Принцип борбености. Исход НОР-а зависио је од припадника НОР-а, односно од њихове пожртвованости и храбрости. Циљеви и услови рата су захтијевали да све његове структуре, и сваки појединац, без колебања и истрајно обављају своје ратне задатке. Дијелити судбину народа и бити активан борац – то је био захтјев и путоказ. У рату су могли да побјеђују само храбри људи, а храброст је била потребна не само борцима у оружаним снагама већ и онима који су били ангажовани у позадини фронта, као и онима који су се борили на окупираној територији или који су били у непријатељевим затворима и логорима. Борбеност и храброст били су најизраженија обиљежја припадника народноослободилачког покрета.

Велики значај у пропагирању пожртвовања и храбрости у НОР-у имала је партизанска штампа.⁵ На њеним страницама су објашњаване потреба и нужност пожртвовања и храбрости у борби, указивано на то да свенародни рат тражи високу цијену и да се борци ослободилачког покрета не смију плашити жртава за узвишене идеале. Истовремено, навођени су као примјер и хваљени борци који су личним примјером предњачили и надахњивали остале борце и народ, а све је то доприни-сило масовном хероизму у редовима народа и војске.

Принцип солидарности. Вођење ослободилачког и револуционарног рата захтијевало је висок степен јединства и међусобног потпомагања и уважавања свих учесника и структура народноослободилачког покрета. Идеја водила у њиховом удруживању и повезивању био је општи друштвени интерес, који је доминирао у схватању и понашању људи. Изградња свијести о цјелини интереса ослободилачког и револуционарног покрета подстицала је солидарност и колективни дух, који су развијани на геслу „сви за једнога – један за све“. Општи интерес је захтијевао да се цјелокупна активност НОР-а усмјери ка вођењу оружане борбе, па су све структуре покрета дјеловале под лозинком „све за фронт“ и „све за војску“, што је изазвало спремност народа на највеће жртве и његову вољу да са војском дијели добро и зло.

Солидарност војске са народом првенствено се огледала у њеној спремности да заштити становништво, колико год је могла, од репресалија окупатора и њихових слугу. Тако се чувала жива сила и економска моћ народа. Мотиви и резултати солидарности збијали су редове НОР-а, надахњивали су и народ и војску и удвајали њихову моралну снагу.

Принцип хуманости. Борба за национално и социјално ослобођење наметала је обавезу да се у савладавању бројних ратних тешкоћа покрену благородне и хумане снаге људи, и да се високо цијени племенитост духа. Стога је у свим структурама НОР-а ваљало изградити хумане односе, који су се, прије свега, изражавали у гајењу другарства,

⁵ У НОР-у излазило је око 2.900 листова, од којих: 1.080 четних, 700 батаљонских, 390 бригадних, 136 дивизијских, 54 корпусна, 39 главних штабова, 33 болничка и више стотина листова осталих структура НОР-а (*Библиографија издања у НОР-у у 1941–1945*, Војноисторијски институт, Београд, 1964).

које је било чврста веза међу људима, присна и етички чиста. Било је то другарство бораца за заједничке идеале, засновано на међусобном повјерењу, па је током цијелог НОР-а ријеч „друг“ била најчешће употребљавана и најомиљенија ријеч.

Брига о рањеницима у НОР-у била је врхунац људске хуманости и доброте, и дубоко је засијецала у морал војске и народа. Војска је морала да има довољно моралне снаге да заштити рањенике од уништења. Остале структуре НОП-а требало је да искажу највећи степен бриге за збрињавање рањеника. Стога се и у војсци и у народу брижљиво гајио култ рањеника. Војска је водила бројне бојеве и двије велике битке за спас рањеника (Неретва и Сутјеска).

Принцип правичности. Припадници НОП-а борили су се против угњетачке фашистичке силе и против неправди претходног друштвеног поретка. На њиховим заставама било је исписано гесло социјалне правде и једнакости. Рат који су водили био је препун патњи и страдања, па је борба за такве циљеве и у таквим условима налагала да правичност буде уткана у свакодневну дјелатност свих дијелова покрета.

Будући да се рат највише водио на територији гдје је претежно живјело сиромашно становништво, морао се, прије свега, правично расподијелити терет грађана у снабдијевању војске, да би се лакше и дуже издржало, уз строго поштовање принципа да свако даје према својим могућностима. То је требало да буде подједнака брига и народне власти и војних органа. Посебну бригу ваљало је посветити егзистенцији најсиромашнијих породица (помоћ у прехрани), као и обради имања оних чији су домаћини отишли у војску или су погинули. Све је то отварало перспективе и будило наду да ће сјутрашње друштво бити друштво социјалне правде.

О правичности у оружаним снагама ваљало је посебно бринути, јер се њихово људство свакодневно жртвовало за праведне ратне циљеве. Стога је требало терет борбе равномјерно распоређивати на јединице и појединце, а борце и старјешине вредновати према њиховом стварном доприносу борби. Исто тако, морало се обезбиједити да односи војне субординације не повриједе достојанство бораца – ратника. Морални лик војника и старјешина изграђиван је према високим стандардима.

Морални принципи су могли да имају значајну улогу уколико се преточе у праксу, па је то било у центру пажње свих руководстава народноослободилачког покрета. Принципе су усвајали појединци и колективи кроз свјесно прихватање моралних норми у свакодневном дјеловању и понашању. Циљ је био да свака јединица постане морални субјект, борац пробуђене свијести и савјести, с високим осјећањем одговорности за исход борбе и рата. Тако су морална начела, норме и критеријуми постајали сигуран ослонац за заједничка стремљења и активно учешће у отпору и оружаном борби (било је, наравно, и одступања од њих).

Чврстина моралне снаге нарочито је била нужна војсци. Међутим, за то су биле везане и велике тешкоће: у првом периоду НОР-а

смјењивале су се плиме и осјеке устанка, што је доводило до политичког превирања у масама и до колебања њихове моралне снаге; под жестином непријатељевих удараца колебао се и борбени морал војних јединица, или је долазило до појаве да новомобилисани борци нијесу могли да поднесу голема морално-психолошка напрезања; догађало се да и јединице с најјачим моралом понекад поклекну, и слично. Дакле, и борци НОВЈ били су људи с врлинама и манама. Старјешине, заједно с организацијама КПЈ и СКОЈ-а у Војсци, успијевале су, уз ријетке изузетке, да свакодневном истрајном васпитном акцијом и досљедношћу превазиђу те тешкоће и слабости. У цјелини, борбени морал НОВЈ био је чврст и снажан, а то су признавали и команданти противничке стране.⁶ Успјеси оружаних снага на бојном пољу доприносили су јачању моралне снаге цијелог покрета, па је снажан морал народа и војске доприносио надмоћности над непријатељем и мобилисао и активирао свијест, вољу и енергију појединаца и колектива.

Оружане снаге – покретач општенародног рата

Основна идеја стратегије НОР-а налагала је да се широм Југославије отпочне што прије с масовним народним устанцима, који ће у слиједећој фази прерасти у општенародни рат. Први партизански одреди су били основно и једино оружано средство за остварење тог циља стратегије. Стога је врховни командант Тито, у првом броју „Билтена“ Главног штаба, од 10. августа 1941, дао упутство да „партизански одреди морају неуморно развијати отпор народа дижући народне устанке и стављајући се на чело тих устанака као борбено језгро“.⁷ Дизањем устанака оружана борба је одмах добијала велики замањ, стварани су услови да се активира најборбенији дио народа, да се масе мобилишу око програма НОП-а, да се војска бројно ојача и да се најбрже дође до оружја.

Општи друштвени интерес и војно-политичка ситуација у окупираној земљи захтијевали су да се све војне јединице што је могуће више политички ангажују у покретању народа у борбу. Народноослободилачка војска је била веома ефикасна снага за остварење тог задатка, јер се у њеним редовима налазио бројан и способан политички кадар, и због тога што је народ у ратном вихору највише желио да чује борце с пушком у руци. Војне јединице су морале политички да раде у народу да би стекле његово повјерење и задобиле његову подршку: у попуни

⁶ Генерал-лајтнант Литерс, командант њемачких трупа у операцији „Шварц“ (битка на Сутјесци), у свом завршном извјештају њемачкој Врховној команди констатује: „Ток борби је показао да су комунистичке снаге под Титовом командом одлично организоване, вјешто вођене и да располажу моралом који изазива чуђење“. Командант 21. СС брдске дивизије, генерал-мајор Шмидхубер, у свом извјештају од 1. августа 1944, о борбама у операцији „Драуфгенгер“ (Андријевичка операција) каже за јединице НОВ: „Степен обучености и борбена вредност показала се изненађујуће добра. Јединице и њихове старешине могу се изједначити са најбољим европским трупама“ (*Зборник НОР*, т. XII, књ. 3 и 4).

⁷ *Исто*, т. II, стр. 12.

јединица новим борцима, у материјалном обезбјеђењу и санитетском збрињавању, у обавјештајној дјелатности, у инжењерским радовима, и другом. Зато су организатори устанка од првог дана ангажовали војску у ширењу идеја и политичке линије народноослободилачког покрета. Од свих војних јединица захтијevano је да политичко-пропагандну дјелатност у народу схватају као велику обавезу и да јој посвећују исту пажњу као и политичком раду у јединици.

Циљ политичког рада војске у народу био је: да се разјасне циљеви НОР-а; да се разобличи политика окупатора, квислинга и колаборациониста; да се објасни карактер ослободилачке војске и да се народу укаже на његове обавезе и задатке у потпомагању борбе. Популарисање циљева ослободилачког рата тијесно је повезано са слободарским и борбеним традицијама ранијих ратова и буна.⁸ На подручјима на којима су окупатор и његове слуге успјели да разбукте шовинистичке страсти и братоубилачку борбу у средишту политичког рада био је програм НОП-а о братству и јединству. Будући да су створене као јединствена и централизована војна сила, оружане снаге су могле да буду ефикасан инструмент у здруживању борбених потенцијала свих југословенских народа. Оне су на дјелу ковале њихово јединство, борећи се у свим крајевима земље. Пошто су биле вишенационалног састава, војне јединице су знатно доприносиле стишавању и превазилажењу националних мржњи и погубног шовинистичког духа.

Облици политичко-пропагандне дјелатности војске у народу били су разноврсни и разгранати: сеоске и градске конференције, зборови и митинзи, колективно читање партизанске штампе и слушање радио-вијести, појединачни разговори, културне приредбе, и друго. Објашњавање и убјеђивање били су основни метод политичког дјеловања, а стрпљивост и упорност у објашњавању и убјеђивању ваљало је нарочито испољити у крајевима који су дуже вријеме били под контролом окупатора, квислинга и колаборациониста.

За успостављање тјешњег односа с народом, за ширење идеја НОП-а и за јачање вјере у побједу нарочито су биле погодне културне приредбе. Мада се изразито оскудијевало у техничким средствима и стручном кадру, свака војна јединица, почев од батаљона, тражила је да се оспособи за тај рад, а бригаде и дивизије имале су своје културне екипе. Приредбе за народ су редовно почињале краћим политичким говором, а потом су слиједиле хорске пјесме, рецитације и краћи скечеви (актовке). Нарочито је била омиљена борбена поезија пјесника из редова НОВЈ,⁹ који су своје стваралачко надахнуће уложили у службу народу. Није се занемаривао ни забавни карактер приредаба – у суровим

⁸ У прогласу ЦК КПЈ народима Југославије, од 12. јула 1941, речено је: „Славне традиције борбе за правду и слободу ваших дедова не смеју бити заборављене. Сада је време да покажете да сте достојни потомци својих славних предака“.

⁹ Бранко Ћопић, Скендер Куленовић, Јован Поповић, Танасије Младеновић, Ђедо Миндеровић, Радован Зоговић, Мирко Бањевић, Вукајло Кукаљ, Владимир Назор, Горан Ковачић, Отон Жупанчић, Карел Дестовник Кајух, Ацо Шопов, и други.

ратним временима и големим невољама народу су пјесма, хумор и игра били потребни као хљеб.

Током цијелог НОР-а Народноослободилачка војска је пружала помоћ у стварању и учвршћивању народне власти. Првих дана устанка, нарочито на територијама гдје КПЈ није била довољно јака, штабови устаничких јединица били су једина власт на терену. Када се устанак стабилизовао, војни штабови су се непосредно ангажовали у оснивању народноослободилачких одбора, који су крајем 1942. године постали стални органи власти. Од тог времена оружане снаге су се концентрисале на изградњу војне власти у позадини (команде мјеста и подручја) и на организовање сарадње између штабова и одбора. У свим периодима рата дужност старјешина и бораца је била да дају примјер цијелом народу како треба поштовати носиоце његове власти, и да својим понашањем и подршком допринесу учвршћењу ауторитета народноослободилачких одбора.

У средишту комплекса питања о односу војске и народа био је проблем односа старјешина и бораца према народној имовини, која је била извор и материјална основа снаге устанка. Њу је требало чувати, плански користити и рационално трошити, како би војска и народ истрајали у борби и побиједили. Однос војске према народној имовини имао је велике политичке и моралне посљедице. Од њега је зависила подршка народа војсци, јер су масе биле вољне да учествују и истрају у борби зависно од тога колико су биле увјерене да је та њихова војска спремна да брижљиво чува народну имовину и да је одлучно штити од уништења и грабежа. На другој страни, однос према народној имовини био је саставни дио моралне снаге војске. Због свега тога, правилан однос према народној имовини био је значајан услов за задобијање подршке народа, па су сви субјекти у оружаним снагама тежили и настојали да свака војна јединица у томе служи за примјер. Идеал јединице која је у томе хтјела да предњачи био је да борци самовољно не залазе у домове и да знају да чувају своје достојанство (на примјер, да се неисхрањена јединица одмара у сазрелом воћњаку, а да нико не посегне за плодом). Такво понашање је идејно, политички и морално поражавало непријатеља.

Такав однос према народу није било лако изградити јер су у суровим ратним временима појединци, а понекад и читава јединица, грубо поступали према становништву, нарочито према оном дијелу који је био наклоњен противничкој страни.

За све послове и задатке везане за однос војске према народу били су, према функцији, задужени политички комесари јединица: чета, батаљона, бригада, дивизија, корпуса и армија. За ту дјелатност располагали су агитационо-пропагандним апаратом јединице, а ослањали су се на организацију КПЈ и СКОЈ-а.¹⁰ У средишту њиховог интересовања

¹⁰ Од укупног броја чланова КПЈ у НОР-у у оружаним снагама је било око 50 одсто.

био је, најчешће, однос према народу, а повремено су оцјењивали како су се према народу понашали комунисти и остали. Чланство је на конкретним примјерима васпитавано у духу потпуне сагласности између ријечи и дјела, а критиковани су и кажњавани они који тако нијесу поступали. То је значајно доприносило да ратници не „подивљају“ и да не постану пустахије.

Сврставањем у редове НОП-а, народ је уткао у војску своје моћи, своју љубав и наду. Војска је, не штедећи снагу и животе, узвраћала побједама над окупатором и његовим слугама. Јединство народа и војске, исковано на таквим основама, омогућило је побједу у Народноослободилачком рату.

Ратни злочини и геноцид у Југославији од 1941. до 1945. године

Пуковник др *Славко Вукчевић*

Ратни злочини и злочини геноцида током Народноослободилачког рата у Југославији 1941–1945. били су саставни дио опште стратегије окупатора и њихових сарадника. Наиме, њемачки и италијански команданти, челници фашистичке Мађарске и Бугарске захтијевали су од својих потчињених команди предузимање сурових репресалија: масовне ликвидације становништва, насилно исељавање и одвођење у концентрационе логоре без обзира на пол и узраст ради осигурања мира и сигурности на окупираним територијама.

Геноцид над Србима, Јеврејима и Циганима, спроведен у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године, по броју жртава, методама и начину уништавања спада у најмонструозније примјере у историји 20. вијека. Одмах након успостављања НДХ, 10. априла 1941, Срби, Јевреји и Цигани стављени су ван закона и предвиђени за потпуно уништење све зарад стварања „чисте хрватске државе“ и егзистенције „чисте хрватске нације“. Предвиђено је да се потпуно униште Срби у Хрватској и Босни и Херцеговини тако што би се трећина ликвидирала, трећина иселила и трећина насилно превела у римокатоличку вјеру и претопила у Хрвате. У свему томе, власти НДХ имале су значајну подршку Римокатоличке цркве.

Суочени са таквим подацима, у могућности смо да откривамо разлоге, мотиве и циљеве геноцида и геноцидне политике, величину људских и духовних губитака српског народа и Српске православне цркве у Другом свјетском рату. Намеће се закључак да је Србима, поред Јевреја и Цигана, било намијењено потпуно уништење. Поред усташких, трпио је и геноцидне злочине њемачких, мађарских и бугарских окупатора, као и злочине великоалбанских квислинга.

Ставови и наредбе за извођење ратних злочина и злочина геноцида

Суштина стратегије окупационих сила у Југославији састојала се у томе да се са што мање снага и средстава, и са што мање жртава и времена, осигура највећа могућа експлоатација материјалних, природних и људских потенцијала за вођење кампање на главним фронтovima Другог свјетског рата. Другим ријечима, смирити ситуацију у распарчаној Југославији на дуже вријеме, и то примјеном комбинованих војних, полицијских, економских и пропагандно-психолошких мјера, значило је

у коријену осујетити и помисао на било какав отпор, односно жељу да се демонстрацијом силе међу становништвом града и села, у свим националним срединама, изазове осјећај да противници тзв. новог поретка немају никакву могућност.

Отуда њемачки и италијански команданти, као и челници фашистичке Мађарске и Бугарске, још од првих дана окупације, наглашавају захтјев својим потчињеним командама да „сваки отпор буде сломљен безобзирном оштрином“, у очекивању да ће се на тај начин најефикасније обезбиједити „мир и сигурност“, спријечити образовање и дејство оружаних јединица НОП-а, те уштедјети крв сопствених војника (иначе ће се „наши губици попети до неизмјерљивог“ – упозоравао је опуномоћени командујући генерал у Србији Беме 25. септембра 1941. године.¹

У директивама, заповијестима и упутствима најодговорнијих функционера окупационе власти и команди оружане силе и полиције, писало је:

– стријељати на лицу мјеста, без суда и исљеђивања, све мушкарце способне за пушку;²

– према становништву примјенити најстроже мјере, при чему треба узимати у обзир „да један људски живот у дотичној земљи не вреди ништа“;³

– узимати таоце из свих друштвених слојева и повећавати њихов број зависно од конкретних прилика у појединим крајевима и од слободне процјене надлежног окупационог старјешине;⁴

– приступити „безобзирним и неодложним мјерама“ против устаника и њихових сарадника, као што су: вјешање, уништавање насеља припадника НОП-а, депортовање родбине устаника у концентрационе логоре, појачана пропаганда на српскохрватском језику против НОП-а, коришћење мреже обавјештајаца и убачених лица за откривање устаничких гнијезда и коловођа (како је наређивао командант Југоистока, генерал Лист, 5. септембра 1941).⁵

Још почетком јуна 1941. Мусолини је усмјеравао рад окупационих власти на италијанизацију окупираних и анектираних области, на основу чега је лансирана политичко-пропагандна девиза: „Данас је фашизам Италија. Ко мрзи фашизам, мрзи Италију!“ Стога су италијански окупатори приступили масовним интернацијама цивилног становништва и непожељних елемената, чак и мјестимичној „тоталној евакуацији“, ради уклањања оних који би могли постати „потенцијални непријатељи“. На тај начин требало је олакшати „политичку и економску пенетрацију“ фашистичке Италије у поједине области Југославије. Значајних разлика између њемачких и италијанских стратегијских ци-

¹ „Ваш је задатак да прокрстарите земљом у којој се 1914. године потоцима лила Немачка крв... Ви сте осветници тих мртвих“ – упозоравао је том приликом потчињене командант Франц Беме, (*Зборник*, том I, књ. 1, док. бр. 173).

² Исто.

³ Исто, том I, књ. 1, стр. 432.

⁴ Исто.

⁵ Исто, док. бр. 145, стр. 390–392.

лева није било, мада је метод италијанских окупационих власти био лукавије саткан, укључујући пропагандно-психолошки притисак и, посебно, демагошку тактику привидних уступака и обећања, и половичних мјера у снабдијевању становништва неким основним животним намирницама. Иначе, и они су – попут својих њемачких савезника – све више постајали присталице политике „мање прогласа, више стријељања“.⁶

По перфидности и цинизму у извођењу злочина мађарске окупаторске јединице нијесу заостајале за њемачким и италијанским савезницима. Убијали су људе, жеће и дјецу на најсвирепији начин, и то готово свуда: у њиховим кућама, на улицама, у пољу и на другим мјестима. Уништаване су читаве породице, чак и одојчад, а њихови лешеве камионима су превожени и бацани у Тису и Дунав. Масовни злочини почињени су већ првих дана окупације у готово свим мањим и већим мјестима Бачке и Барање: Суботици, Старој Кањижи, Сенти, Сомбору, Пачиру, Бачкој Тополи, Кули, Србобрану, Сиригу, Чуругу, Новом Саду и другим мјестима, углавном над српским становништвом. Рачуна се да је тих дана само у Суботици убијено више од 200 особа, у Старој Кањижи више од 100, Сиригу око 350, док је у Новом Саду, приликом уласка, мађарска војска и полиција ликвидирала око 500 мушкараца, жена и дјеце.⁷ Касније, све до краја ослободилачког рата, мађарски окупатори су спроводили жестоки терор над српским становништвом и Јеврејима на читавој окупираној територији. Нарочито тешке геноцидне злочине мађарске фашистичке јединице починиле су почетком 1942. године у јужном Банату, када је на свиреп начин убијено око 4.000 мушкараца жена и дјеце.⁸ Од укупно 2.350 убијених у селима Шајкашке, 2.167 лица били су Срби, 154 Јевреја, 64 Цигана и 29 Румуна. У периоду од 21. до 23. јануара проведена је рација у Новом Саду, гдје је убијено 1.250 мушкараца, жена и дјеце. Њихови лешеве бацани су у залеђени Дунав. „Многобројни лешеве Срба пливају Дунавом које бацају Мађари“,⁹ данима је своје претпостављене обавјештавало Заповједништво морнарице НДХ фебруара 1942. године. Поводом тога, мађарски посланик Ендре Бајчин Жилински, и сам потресен тако нечувеним масовним злочиним, упозоравао је своју владу: „Отров који се нагомилао овдје, сада се тамо у Жабљу и Новом Саду излио као из неког грозног пришта“, додајући да „гласови о оваквим нечовјечностима допиру до неба и не могу остати без освете“.¹⁰

⁶ *Четрдесет прва*, Београд, 1961, стр. 884; *Зборник*, том XII, књ. 1, док. бр. 153; Јован Вујошевић, *Карактер италијанске окупације у Југославији 1941–1943, Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција*, Београд, 1977, књ. 2, стр. 192.

⁷ Др Јосип Мирнић, *Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи*, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, бр. 35, Нови Сад, стр. 10–13; др Никола Живковић, *Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у другом светском рату*, Београд, 1975, стр. 202–205.

⁸ Звонимир Голубовић, *Геноцид над Србима и Јеврејима у Бачкој, јануара 1942*, „Војноисторијски гласник“ бр. 1–2/1994, стр. 161–171.

⁹ *Исто*.

¹⁰ *Зборник*, том XV, књ. 1, док. бр. 87, стр. 264–268.

О томе како је бугарски окупатор спроводио злочине над становништвом на својој окупационој територији најбоље свједоче бројне наредбе и упутства окупационих команданата и полиције, у којима је до детаља разрађен метод мучења, злостављања и убијања припадника НОП-а и невиног српског становништва. Командант бугарске 5. армије, почетком октобра 1941, наредио је својим потчињеним командантима и органима бугарске окупационе власти да се на бугарском окупационом подручју „не примењују одредбе женевске конвенције“, већ „све заробљенике, припаднике НОП-а и друге, стријељати без икаквог ислеђивања“.¹¹ О бројним злочинима бугарске војске и полиције над становништвом има много показатеља. На примјер, у Бојнику, фебруара 1942, међу 476 убијених лица било је и деведесеторо дјеце од једне до седам година, или, злочин раван дивљаштву, када су бугарски војници, децембра 1942, покупили 33 сељака из Ломнице, Буковице и Трмчара и живе их затрпали у јаму напуштене кречане код Алексинца.¹²

Хронологија акција одмазди окупационих трупа, квислинга и колаборациониста снажно и илустративно потврђује њихову праксу стријељања, клања и вјешања припадника и симпатизера НОП-а, као и мирног и неборачког становништва свих узраста током читавог Народноослободилачког рата. Многобројни примјери сурових обрачуна у појединим крајевима Југославије убједљиво показују настојање окупационих власти да сломе или зауставе успон НОП-а застрашујућим мјерама одмазде, прогонима и сваковрсним терором.

Концентрациони логори и затвори

Од самог почетка окупације, готово у свим већим мјестима окупационе власти су формирале логоре и затворе, у којима су злостављане десетине, па и стотине хиљада мушкараца, жена и дјеце. Тако је, на примјер, њемачки окупатор формирао концентрационе логоре у Београду (на Бањици и Сајмишту), „Црвени крст“ у Нишу, логор у Шапцу, „Свилару“ у Панчеву, логор у Зрењанину и бројне логоре у Банату и Славонији, као што су концентрациони логор у Брестовцу, на Острвачкој Ади крај Дунава (три логора), у Чоки итд. Затим логоре у Птују, Марибору и другим мјестима.¹³

Мађарски и бугарски окупатори формирали су већи број сабирних и заробљеничких логора, које су углавном пунили српским становни-

¹¹ Боро Митровски, др Венцеслав Глишић и Томо Ристовски, *Бугарска војска у Југославији*, Београд, 1971, стр. 24–30; Др Никола Живковић, *Ратна штета коју је Бугарска учинила Југославији*, стр. 48.

¹² Боро Митровски и др., *Исто*, стр. 98 и 105.

¹³ *Други светски рат 1939–1945*, књ. 2, Београд, 1961, стр. 556; Бањица, Београд, 1967, стр. 18–22, 45, 46 и 100; *Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора у Војводини*, стр. 3, 40, 41 и 42; Саопштење бр. 87, стр. 787–800; *Злочини фашистичких окупатора и његових помагача против Јевреја у Југославији*, Београд, 1952, стр. 38, 40–42; др Славко Вукчевић, *Методe окупатора и квислинга за угушивање отпора у окупираним градовима Југославије 1941–1945*, „Војноисторијски гласник“, бр. 1/1985, стр. 111–114.

штвом. Из њих су многи логорашаи отјерани у злогласне нацистичке логоре (Борча, Баја, Велика Кањижа, Шарвар и други). Само кроз логор у Шарвару прошло је више од 9.000 логораша.¹⁴

Истовремено, италијански окупатор је на својој окупационој територији формирао концентрационе логоре у Цетињу, Никшићу, Боки Которској („Мамула“ и „Превлака“), на Рабу и Молату, у Водицама, на Зларину (код Шибеника), у Краљевици, на Корчули, у Муртеру, логор Раванице (код Омиша), логор Бакар, Лопуд, у Купарима, Бару и у Приштини.¹⁵ Владавина италијанског окупатора у Далмацији, Црној Гори, Херцеговини, Косову и Метохији, великом дијелу Словеније и Санцака, југозападној Хрватској и западној Македонији, од априла 1941. до септембра 1943. године, била је, у ствари, непрекидан ланац који је по циљевима и методама био истовјетан с терором њемачког окупатора. Све се то јасно види из бројних наређења и извјештаја италијанских фашистичких команданата и функционера, као и из порука својим војницима, гдје су, поред осталог, истицали: „Покажите овим варварима да, иако је учитељица и мајка цивилизације, Италија умије да казни неумитним законима природе... Немајте повјерења у оне који су око вас...“¹⁶ У познатом циркулару 2. италијанске армије, од 1. марта 1942 (Циркулар 3Ц), стављено је до знања да „неодмјереност у реаговању“ против антифашистичких елемената и окупираног становништва „никад неће бити кажњена“, а да ће, међутим, „беспоштедно бити кажњени“ сви они који испоље колебање, неодлучност и страх у борби против народноослободилачког покрета.¹⁷ Готово истовремено, италијанским војницима у Црној Гори дијељена су упутства за борбу против устаника, чија је антијугословенска и антиљудска поента била садржана у поруци: „Мрзите овај народ“. Отуда стотине попаљених насеља и хиљаде побијених и унесрећених родољуба, жена, дјеце и старца, хиљаде интернираних особа итд. Само са подручја Црне Горе италијанске окупационе снаге ухапсиле су и депортовале у разне затворе и логоре, у земљи или на Аленинско полуострво, више од 48.000 мушкараца, жена и дјеце.¹⁸ Са подручја Словеније интернирано је укупно 65.230 особа (50.559 мушкараца, 9.691 жена, 698 старијих особа и 4.282 дјеце), или 18 одсто укупног становништва Љубљанске провинције.¹⁹

Подстичући злочине, њемачко командовање спроводило је међу својим војницима праву кампању, наглашавајући да свака сажаљивост

¹⁴ Владислав Ротбарт, *Југословени у мађарским затворима и логорима 1941–1945*, Нови Сад, „Дневник“, 1988, стр. 44–45.

¹⁵ Војни архив Војноисторијског института (у даљем тексту: ВА ВИИ), фонд НДХ к. 315, бр. рег. 1/11 и к. 316, бр. рег. 4/7, 14/7, 8/7, 29/11, 17/7, 13/7, 29/10, 22/11; к. 314, бр. рег. 26/1–123, к. 153, бр. рег. 16/1 и к. 217, бр. рег. 17/4; *Отпор у жицама*, књ. 1, стр. 643–657, књ. 2, стр. 517–541, 613–639; Славко Вукчевић, *исто*, стр. 214.

¹⁶ Јован Вујошевић, *исто*, стр. 291.

¹⁷ *Исто*.

¹⁸ Архив Југославије, фонд Државне комисије за утврђивање ратних злочина почињених од окупатора и њихових помагача, фасцикла 18.

¹⁹ Др Никола Живковић, *Ратна штета коју је Италија учинила Југославији у другом светском рату*, Београд, 1991, стр. 44.

према становништву „представља прави злочин према њемачком народу и војницима на фронту“. На основу таквих и сличних упутстава, њемачке окупаторске јединице починиле су највећи број масовних злочина у Србији који носе обиљежја злочина геноцида, као, на примјер, злочини у Подрињу, Крагујевцу, Краљеву, затим стријељање хиљада талаца из концентрационих логора Бањица, Сајмиште, Ниш, Шабац и других. Јавним вјешањем појачаван је ефекат застрашивања код становништва, управо онако како је прецизирано упутствима разних команди и установа њемачке оружане силе. Стријељано је и вјешано у Београду, Ужицу, Прњавору, у Мачви, Аранђеловцу, Шапцу и другим мјестима. Само до почетка устаничких акција њемачке јединице су у Србији и Банату убиле и на други начин ликвидирале око 550 особа. Током јула и августа 1941. са подручја Србије стријељано је 1.000 талаца.²⁰ Током септембра масовни злочини извршени су у Шапцу, гдје је стријељано око 1.000 људи, међу којима је било дјеце и старијих особа, и у селу Драгинац, гдје је, 15. септембра, стријељано око 2.000 жена, дјеце и стараца. Припадници 342. њемачке дивизије започели су тиме масовна хапшења и масакрирања становништва. У извјештајима опуномоћеног генерала у Србији, од 9. октобра 1941, тврди се да је та дивизија крајем септембра и првих дана октобра ухапсила 21.500 особа, од којих су многе ликвидирале. Током октобра из логора на Бањици стријељано је 2.100 талаца.²¹

Масовни злочини у Србији

У масовним стријељањима у Краљеву, у времену од 13. до 18. октобра, погубљено је око 2.000 мушкараца, жена и дјеце. У Крагујевцу, 21. октобра, стријељања су извођена по групама. У сачуваним изворима различити су подаци о броју стријељаних, мада се поуздано зна да је Бемеово наређење о квоти 1:100 том приликом, највјероватније, у потпуности испоштовано. Према њемачким документима, број убијених износи свега 2.300 особа. Међутим, према доступној литератури и подацима најближе родбине, тада је у Крагујевцу стријељано око 7.000 особа различитог узраста, међу којима се налазио и већи број ђака.²²

Према извјештају изасланика Министарства иностраних послова Трећег рајха, од 3. децембра 1941, до тада је у Србији стријељано 20.000 особа.²³ Међутим, у извјештају опуномоћеног командујућег генерала у Србији, упућеном команданту Југоистока, пише да је у периоду од 1. септембра 1941. до 12. фебруара 1942. у Србији само за одмазду стријељано 20.149 талаца.²⁴

²⁰ Др Никола Живковић, *исто*, стр. 227; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1968, стр. 44.

²¹ *Зборник*, том I, књ. 1, док. бр. 189, стр. 480; Јован Марјановић, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд, 1963, стр. 249–250; др Никола Живковић, *исто*, стр. 227.

²² *Зборник*, том I, књ. 1, док. бр. 192 и 203, стр. 485–487 и 502–505; В. Глишић, *исто*, стр. 61–64.

²³ Никола Живковић, *исто*, стр. 229.

²⁴ *Исто*, стр. 229.

Масовне злочине њемачке јединице починиле су и на територији Босне и Херцеговине. Због неуспјеха у борбама у источној Босни крајем 1941. и почетком 1942. њемачке јединице су спровеле жесток терор над недужним становништвом. У тим акцијама убијено је око 3.500 особа, а око 7.000 особа одведено је у разне концентрационе логоре.²⁵ У Србији, Банату и Санџаку, током рата, ликвидирано је више од 15.000 Јевреја. Харолд Турнер је 29. августа 1942. обавијестио заповједника Југоистока, Александра Лера, да је „Србија једина земља у којој је ријешено питање Јевреја и Цигана“. Само у периоду од почетка априла до 10. маја 1942. из јеврејског логора у Земуну убијено је укупно око 5.200 Јевреја.²⁶

Депортација и хапшење Јевреја извођени су у оквиру општег плана „рјешења јеврејског питања“, то јест тоталног уништења Јевреја. Тако је током рата 1941–1945, од укупно 77.485 Јевреја, колико их је живјело на територији Југославије ликвидирано и на друге начине уништено око 63.000 Јевреја. Само на територији НДХ, у усташким погромима и логорима, ликвидирано је 30.500 особа, или 75 одсто јеврејског становништва.²⁷

Током ослободилачког рата 1941–1945. окупационе власти су предузеле више акција депортација становништва ради националног чишћења (пресељавање Срба из НДХ у Србију), германизације појединих југословенских простора (пресељавање Словенаца у Србију, НДХ и Њемачку) и физичког уништавања Јевреја и Цигана.²⁸ Пресељавање Срба из НДХ изведено је у оквиру геноцида и масовног терора усташких власти над српским становништвом и достигло је готово неслућене размјере од око 400.000 особа, како је на саслушању у Београду изјавио Франц Нојхаузен, њемачки генерални опуномоћеник за привреду Србије.²⁹ У цјелини, све те мјере требало је да поврате ауторитет окупационе силе и њен престиж, нарочито послје устаничке плиме у љето 1941. године, па и касније. Укратко, требало је да створе „страх и трепет у земљи“, како је 21. септембра 1941. говорио Харолд Турнер, у духу Кајтелове директиве да се за сваког убијеног њемачког војника убије 50–100 комуниста, при чему је наглашавано да начин извршења смртне казне „мора појачати застрашујући ефекат“ међу становништвом и устаницима.³⁰

²⁵ Исто, стр. 233.

²⁶ Др Венцеслав Глишић, *Терор и злочин нацистичке Немачке у Србији 1941–1945*, Београд, 1970, стр. 93–94.

²⁷ Детаљније: Романо Јаша, *Јевреји Југославије 1941–1945, жртве геноцида и учесници НОР-а*, Београд, 1980, стр. 200–202; мр Милан Кољанин, *Немачки логор на београдском сајмишту 1941–1944*, ИСИ, Београд, 1992, стр. 117–135.

²⁸ Др Никола Живковић, *Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у другом светском рату*, стр. 209.

²⁹ „Као одмазда за живот једног немачког војника, мора се у тим случајевима узети као опште правило, да одговара смртна казна 50–100 комуниста. Начин извршења смртне казне мора још појачати застрашујући ефекат“ (*Зборник*, том I, књ. 1, док. бр. 159, стр. 432).

³⁰ „Стријељање Јевреја је једноставније него Цигана“ – пише немачки поручник Валтер, и додаје „Јевреји врло прибрано гледају смрти у очи. Они се држе

Повремене анализе војно-политичких, материјалних и морално-психолошких ефеката такве праксе потврђивале су мање-више очекиване посљедице. С једне стране, изнуђена је привидна и лабилна пацификација и омогућено учвршћивање мреже обавјештајаца и убачених повјерљивих особа на ослобођеној територији и слабо контролисаној позадини под окупационом влашћу. Повремени предах је коришћен за обнављање производње, мобилизацију радне снаге за рад у њемачким фабрикама, оживљавање промета комуникацијама и наставак фортификацијских радова око појединих упоришта и саобраћајних чворова. С друге стране, као реакција на репресалије и злочине, дошло је до прилива нових бораца – осветника, чланова „огорчене родбине“ и непосредно угроженог становништва, у организације и оружане јединице народноослободилачког покрета. То потврђују увјерљиви подаци о јачању НОП-а у цјелини, посебно о консолидовању постојећих и стварању нових оружаных формација. Осим тога, под утицајем збивања на фронтovima Другог свјетског рата, посебно на југословенском ратишту – које је сматрано саставним дјелом „великог рата који букти у цијелом свијету“, Њемци су регистровали забрањивајући психолошки притисак на припаднике Вермахта, нарочито послје масовног стријељања ђака и грађана у Крагујевцу, Цигана код Панчева, припадника НОП-а код Смедеревске Паланке итд. Запажено је, такође, да су италијански војници све упадљивије губили борбено одушевљење, испољавајући свој „изразито мирнодопски менталитет“, па су преспоро реаговали у борбеним ситуацијама, допуштајући да буду разоружани „са сувише великом лакоћом“, како је забиљежио командант италијанске 2. армије почетком 1942. године. Тај процес отрежњавања италијанских грађана и војника био је све видљивији, тако да је већ 8. априла 1943. констатована значајна чињеница да је „талас песимизма овладао Италијом“.³¹

Великоалбанске националистичке снаге, балисти и албански вулнотари, починили су у периоду 1941–1945. бројне свирепе злочине над српским и црногорским становништвом на Косову и Метохији, почев од појединачних убистава до масовних ликвидација и насилног протјеривања и пљачкања њихове имовине. Руководећи се одредбама свог програма, они су на преговорима Рим–Берлин непрекидно захтијевали присаједињење Косова и Метохије „великој Албанији“. У вези с тим, већ 1941. отпочели су са чишћењем терена, протјерујући и убијајући Србе и Црногорце, не штедећи чак ни беспомоћне жене, старце и дјецу. На тај начин, са Косова и Метохије, током рата, насилно је исељено више од 100.000 Срба и више хиљада Црногораца. На њихова имања

врло мирно, док Цигани јаучу, вриште и стално се покрећу иако се налазе на месту стријељања...

Ово стријељање у почетку није остављало на моје војнике неки нарочити утисак, али се већ другог дана примијетило да понеки од њих, при вршењу стријељања, на дуже време, губе живце. За време стријељања, по моме личном запажању, не осећају се никакве душевне сметње. Оне се, међутим, појављују када се после неколико дана, увече, у миру о томе размишља“ (*Зборник*, том I, књ. 1, док. бр. 246, стр. 583).

³¹ Јован Вујошевић, *исто*, стр. 290–298.

населиле су се бројне породице из Албаније. Тако су остваривани планови албанских фашиста да геноцидом над Србима и Црногорцима прошире „велику Албанију“ и на територију Косова и Метохије.³²

Геноцид Независне Државе Хрватске

Усташки злочини геноцида над Србима, Јеврејима и Циганима у Независној Држави Хрватској 1941–1945, саставни су дио глобалне политике фашистичких окупатора и спровођени су у директној сарадњи с њемачким и италијанским трупама. Сразмјерно броју жртава, поводу и начину њиховог уништавања, ти злочини спадају у најмонструозније злочине у историји 20. вијека. Међутим та тематика у историографији још увијек није обрађена, мада је изворна грађа веома обимна.

Прошло је више од 50 година од догађаја чији карактер, размјере и посљедице – кривицом челних личности Хрватске, Србије и Југославије – нијесу потпуније познати нашој и свјетској јавности. Ипак, остаје питање да ли би односи између Срба и Хрвата, у Хрватској, прије свега, кренули другим током да је у хрватској интелектуалној и културној елити икада дошло до стварног суочавања с феноменом геноцида у тзв. НДХ, и да ли би се он сада понављао да се икада послје рата о њему могло слободно говорити и да су се могле научно истраживати стварне жртве и њихови егзекутори. Вишедеценијско ћутање о геноциду над српским народом у НДХ прекинуто је тек посљедњих година, појавом првих студијских анализа о тој комплексној проблематици.

Усташки покрет – чија је окосница државног програма била „један народ, једна земља, један вођа“ – предвиђао је истребљење српског народа на територији НДХ ради стварања „чистог хрватског простора“ и егзистенције „чисте хрватске нације“. Развијено је увјерење да је наступио повољан историјски тренутак да се, с ослоном на фашистичке силе, коначно ријешити „српско питање“. Мада је припремано у дугом временском периоду, непосредном рјешавању „српског и јеврејског питања“ усташе су приступиле, према нацистичким принципима „више расе“, одмах након успоставе НДХ 10. априла 1941. године. На основу таквих принципа, прокламована су начела усташког покрета и донесено је мноштво законских одредаба и казних наредби којима су озакоњени најразличитији нацистички методи у спровођењу злочина, почев од хапшења, клања, вјешања, масовних ликвидација и других злочина сваке врсте до геноцида.

Одмах након успостављања НДХ на удару су се нашли читаво српско становништво, Јевреји и Цигани као „мање вриједне расе“. Срби су стављени ван закона и претворени у „дивљач за слободан лов“, па су изложени масовном убијању, насилном иселјавању и превођењу у римокатоличку вјеру. У остваривању тог програма власти НДХ водиле

³² Др Ђорђе Ставратовић, *Геноцидна политика великоалбанских националиста према Србима на Косову и Метохији у другом светском рату, Геноцид над Србима у II светском рату*, Београд, 1995, стр. 91–103.

су јединствену политичко-пропагандну кампању да „Србима и жидовима нема мјеста у Независној држави Хрватској“. У јавним иступима усташки функционери су наглашавали: „један дио Срба ћемо побити, други раселити, а трећи ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате“.³³ Милован Жанић, министар у усташкој власти, већ 2. маја 1941. упозоравао је да „нема те методе коју нећемо употријебити као усташе да начинимо ову земљу збиља хрватском и очистимо је од Срба“, јер „то је политика ове државе“ и „то кад извршимо извршићемо само оно што пише у усташким начелима“.³⁴ Истовремено је и министар вањских послова НДХ, др Младен Лорковић, позивао на дефинитиван обрачун са Србима, Јеврејима и Циганима. Инсистирајући на тоталном уништењу Срба, Виктор Томић, усташки пошвереник и стожерник у Бањалуци, упозоравао је: „Уништавајте их гдје год их сретнете, а благослов поглавников као и мој су вам сигурни“,³⁵ док је командант концентрационог логора Јасеновац, фратар Мирослав Филиповић Мајсторовић наређивао својим усташама: „под сваку цијену настојте уништити Србе у НДХ, без милости, јер је то програм који се мора извршити“.³⁶

Усташку пропаганду против Срба и Југославије у цјелини својски је подржавала клерикална пропаганда. Католичка црква је Србе сматрала „отпадницима“ од вјере „својих отаца“ које треба поново вратити под окриље Католичке цркве. Уз подршку Ватикана, Степинац је настојао да се ослободи „шизматика“ – НДХ је требало да постане снажна католичка држава.³⁷ „У овој земљи не може да живи нитко осим Хрвата, јер ово је земља Хрватска, а тко се неће покорити, ми знадемо како ћемо с њим. Ја сам у овим горе крајевима дао очистити од пилета до старца, а ако буде потребе учинићу и овдје, јер данас није grijех убити ни мало дијете од седам година, а које смета нашем усташком покрету. Ми данас морамо да будемо сви Хрвати и да се проширимо и ојачамо... Немојте мислити што сам ја у свећеничкој одори, али да знате да ја када је потребно узимам стројницу у своје руке и таманим све до колијевке, све оно што је против усташке државе и власти“ – рекао је окупљеним вјерницима фра Дионисије Јурчев, прочелник вјерског одсјека Равнатељства за понову Независне Државе Хрватске.³⁸

³³ Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, Београд, 1988, књ. 2, стр. 50; Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992, стр. 285–286; Фикрета Јелић-Бутић, *Усташе и Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Загреб, 1977, стр. 122–125; Виктор Новак, Магнум Кримен, *Пола вијека клерикализма у Хрватској*, Београд, 1986, стр. 605–606; Богдан Кризман, *НДХ између Хитлера и Мусолинија*, друго издање, Загреб, 1983, стр. 122–125.

³⁴ „Нови лист“, Загреб, од 3. липња 1941; Б. Кризман, *исто*, стр. 124; Ф. Јелић-Бутић, *исто*, стр. 164.

³⁵ Виктор Новак, *исто*, стр. 608.

³⁶ Аутун Милетић, *Усташка фабрика смрти 1941–1945*, ВИЗ, Београд, 1988, стр. 10.

³⁷ Бранко Петрановић, *исто*, стр. 52.

³⁸ Др Саво Скоко, *Злочини геноцида Независне Државе Хрватске у Херцеговини током 1941, Геноцид над Србима у II светском рату*, стр. 264.

У јеку такве пропаганде усташке власти су основале читаву мрежу ванредних, пријекних и покретних пријекних судова готово у свим мјестима НДХ – Загребу, Карловцу, Госпићу, Вараждину, Тузли, Бањалуци, Осијеку, Сарајеву, Бјеловару, Бихаћу, Брчком, Дервенти, Мостару, Вишеграду итд., да би се убрзала ликвидација Срба, пред јавношћу геноцид прикрио „судским процесима“. Истовремено, влада НДХ донијела је бројне законске одредбе, које су постале формално-правна основа усташком казненом законодавству за извођење масовних ликвидација Срба, Јевреја и Цигана. „Законска одредба за одбрану народа и државе“ донесена је 17. априла 1941. године. Одмах затим донијете су законске одредбе: „О забрани ћирилице“, „О расној припадности“, „О држављанству“, „О заштити аријевске крви и части хрватског народа“, „О пријеким судовима“, „О покретним пријеким судовима“, „О формирању државног равнатељства за понову“, „О заштити аријевске културе и хрватског народа“, „О обавезној пријави иметка жидовских предузећа“, „О поступку са имовином особа које су напустиле подручје НДХ“, „О промјени имена градова и насеља (који су у свом саставу имали придјев српски)“, затим законске одредбе о промјени жидовских презимена и означавању жидовских твртки, „О обавезној пријави србијанаца“, и друге. Сем тога, већ 5. маја 1941. донијета је законска одредба о преласку с једне вјере на другу – својеврсни клероусташки докуменат.³⁹ Послије тога, услиједила је акција формирања концентрационих логора – познатих „логора смрти“, у којима су на најсуровији начин мучени и масовно убијани Срби: логор „Даница“ код Копривнице, „Керестинац“ код Загреба, логор „Јадовно“, логори на Велебиту и на острву Пагу, „Крушчица“ у близини Травника, Стара Градишка, Лоборград, Ђаково, Тење код Осијека, Јастребарско, логор у Руми, Лепоглава, Јасеновац и други. Поред тих концентрационих логора, на територији НДХ постојала су и три главна исељеничка логора за депортацију Срба: у Славонској Пожеги, Бјеловару и Цапрагу. Сви су имали заједничку команду – Усташку надзорну службу (УНС), а од марта 1943 – Главно равнатељство за јавни ред и сигурност.⁴⁰

Јасеновачки логор заузима једно од првих мјеста међу најзлогласнијим нацистичким логорима. Он је највеће стратиште на Балкану, највећи изван границе Трећег рајха и треће по величини губилиште у Другом свјетском рату. Остао је као појам злочина геноцида усташких власти над Србима, Јеврејима и Циганима. Жртве су у њему масовно спаљиване, убијане тупим предметима, клане, бацане у Саву и ликвидирание на друге начине. Мучене су забадањем клинова, кидањем појединих дијелова тијела, ломљењем костију, вјешањем, чак су и дране. Рачуна се да је у Јасеновцу током рата ликвидирано од 500.000 до 600.000 мушкараца, жена и дјеце, па и више. У свом необјављеном дневнику,

³⁹ АВИИ, АНДХ, к. 213, рег. бр. 10/2–1; Б. Кризман, *исто*, стр. 120; „Народне новине“ од 5. V 1941.

⁴⁰ Мирко Першен, *Усташки логори*, стр. 37–48; *Злочини против Јевреја у Хрватској*, стр. 83–112, 115, 117, 120.

опуномоћени генерал у НДХ Едмунд Глез Фон Хорстенау, који је по професији био историчар, поред осталог, наводи да је, према извјештајима које је примао, „број закланих износио три четврт милиона“.⁴¹

Масовно уништавање Срба

Упоредо са хашшењем Срба, Јевреја и Цигана и њиховом ликвидацијом у логорима и затворима, отпочели су и масовни покољи, убиства и масакрирање на стотине, па и на хиљаде Срба (мушкарци, жене и дјеца) у разним мјестима широм НДХ. Остала су многобројна свједочанства о масовним масакрима, бацању у крашке јаме и поноре, вађењу очију, набијању на колац итд. Прва масовна убиства усташе су отпочеле 27/28. априла 1941, када су у селу Гудовац, код Бјеловара, стријељали 195 Срба, да би убрзо такви злочини достигли неслућене размјере. У Огулину је, из Плашког и других околних села, убијено око 5.000 мушкараца, жена и дјеце српске националности. У Пријебоју је 400 Срба бачено у јаме. У Благају Селу, на Кордуну, усташе су 6. маја 1941. убиле око 500 људи, а неколико дана касније, у глињској цркви, заклали су око 300 мушкараца, жена и дјеце.⁴² Само у тзв. таласу (јунски, видовдански или илинденски) у Херцеговини усташе су побиле, заклале и у многобројне јаме бациле око 12.000 мушкараца, жена и дјеце српске националности. У Корићку јаму бачено је 1. јуна 1941. године 167 Срба оба пола и различитог узраста. У јаму Шурманци, првих дана јула, усташе су бациле око 500 особа, углавном живих жена, дјеце и стараца. Стравични покољи брзо су се ширили Херцеговином. Јаме Ржани до, Пандурица, Шурманци, Капавица, Видовња, Бивоље брдо, Хутово, Бенина ограда, Кукауша и многе друге, биле су тих дана пуне измасакираних Срба. У шупама Војног логора у Невесињу побито је у видовданском покољу 137 мушкараца, жена и дјеце српске националности и над њиховим гробницама усташе су засадили кромпир.⁴³ Над таквим стравичним методама згражавали су се и освједочени непријатељи српског народа. Подмаршал Лакса наводи да „ниједан грађанин, ниједна жена, па ниједно дијете није сигурно у свој живот“, док је фон Хорстенау наглашавао да је такав поступак усташа „иживљавање нељудских садиста“.

Геноцидни злочини усташа брзо су се раширили у НДХ на сва подручја на којима су живјели Срби. Организован је низ нових покоља. На примјер, у селу Суваја, код Грачаца, 1. јула убијено је више од 300 Срба, углавном жена, дјеце и стараца. У извјештају територијалне легије краљевских карабинјера гувернатору Далмације каже се да је

⁴¹ Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945*, Документа, књига 1, Београд, 1986, стр. 37.

⁴² Љубан Ђурић, *Банијски партизански одред, 1941–1945*, Београд, 1988, стр. 12–13; Перо Морача, *Југославија 1941*, Београд, стр. 50.

⁴³ Извјештај Крилног заповједништва Билеће Заповједништву 4. оружанске пуковније од 1. јула 1941, АВИИ, АНДХ, к. 143–а, рег. бр. 36/9–2; С. Скоко, *Покољи херцеговачких Срба 1941*, стр. 20–27.

од тога броја „170 закопано у три јаме, док су остали спаљени“. Сем тога, у том извјештају, карабинијери истичу: „У Суваји, десило се и ово: жени свештеника Сава Лаврње, који је раније био убијен, усташе су распориле трбух и извадиле живо дијете које су убили“.⁴⁴

Крајем тог мјесеца, у масовним покољима Срба у западној Босни (Бихаћ, Босанска Крупа и Цазин) убијено је око 20.000 мушкараца, жена и дјеце. На подручју Санског Моста, убијено је око 6.000 људи, а око 6.000 људи српске националности убијено је и на подручју срезова Приједор и Босански Нови. Слиједили су покољи Срба у Бањалуци (око 500), док је у ливањском срезу, крајем јула, убијено и у Пралошку и друге јаме бачено више од 1.500 људи.⁴⁵ Том приликом највише су страдала села: Челебић, гдје су усташе убиле или заклале и у јаме бациле 393 особе различитог узраста – од дјетета у колијевци до старца; Голињево – 231; Доњи Рујани – 204; Горњи Рујани – 143; град Ливно – 137 и Губер Велики – 116 особа. Затим слиједе Лештани, Чапраздије, Поток, Смрчани, Застине, Жабљак, Главице, Бојомунти, Прово, Сајковић, Радановци, Богдаши, Врбица, Губин итд., за које се дају подаци о нечувеним масакрима над Србима. Као и у другим мјестима, и ту су све злочине над Србима углавном извршиле „њихове најближе комшије Хрвати и Муслимани“, који су одмах заузели њихове куће и имања.⁴⁶ Истовремено, када је отпочео масакр над Србима у Ливањском пољу усташе су заклале око 2.000 Срба у глињској цркви.

Само у неколико славонских села током 1941. убијено је више од 2.800 мушкараца, жена и дјеце српске националности. Оружничка постаја Бужин извјештавала је 1. августа 1941. претпостављену команду да су тога дана „усташе убиле 1.000 до 1.300 Срба“.⁴⁷

О уништавању и клању српског живља на Кордуну постоје детаљни подаци у извјештају заповједника оружничког вода у Слуњу, гдје се, поред осталог, наводи да су „чишћење“ те територије отпочеле 29. јула усташе, да је „рад усташа био нетактичан“, јер су „очишћени“ мање опасни и мање криви – „многи старци, жене и дјеца“. У извјештају се наводи да је приликом чишћења било „дивљачких призора“: убијање „дјетета у колијевци, старца, читаве обитељи заједно, садистичко иживљавање ужасних мучења прије коначног чишћења“, и даље: „чистило се у кући, дворишту, на путу, у присуству родитеља, дјеце и

⁴⁴ АВИИ, АНДХ, к. 84, рег. бр. 24/3.

⁴⁵ АВИИ, АНДХ, к. 81, рег. бр. 9/3–1. О догађајима у Босанској Дубици тих дана детаљно говори извјештај заповједника 3. сатније 3. пјешадијске пуковније упућен заповједнику заповједништва мјеста Босанска Дубица од 2. августа 1941, гдје се, између осталог, наводи: „Прегледао сам сва околна села гдје сам затекао само празне домове и незбринуту стоку... јер су усташе поубијале немилосрдно сваког Србина па чак и жене“, те да је „све што је било живо у тим домовима устријељено“; АВИИ, АНДХ, к. 1, рег. бр. 15/2–12; др Д. Лукач, *исто*, стр. 66–67.

⁴⁶ Будо Симоновић, *Огњена Марија – лета господњег 1941*, Београд, 1991. стр. 338.

⁴⁷ АВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 85, рег. бр. 25/10–1; *Хронологије ослободилачке борбе 1941–1945*, стр. 73.

обратно“. Такви поступци изазивали су општи страх и панику код становништва, а „код честитих Хрвата“ и „негодовање“ – пише даље у извјештају – јер су сматрали да је такав поступак „срамота за народност хрватску, њену културу и католичку вјеру“.⁴⁸

О иживљавању усташа приликом уништавања српског становништва Стјепан Нојбергер, заповједник Стожера хрватске легије, у извјештају од 5. августа 1941. заповједнику Хрватске војске, поред осталог, пише: „Они (мисли се на усташе, прим. С.В.) догјеране сељаке живе сијеку у комаде, ваде им очи ножем, бацају их у воду и гађају пушком са по сто набоја“ и даље: „у селима љешеви леже незакопани, ријеке су пуне љешева, који се хватају за жбуње и трују околину иако за то нема разлога...“⁴⁹

Усташе су о масовним ликвидацијама Срба готово свакодневно достављале извјештаје својим вишим командама и органима власти у НДХ у којима се бројчано наводи њихов велики учинак на читавој територији Независне Државе Хрватске. Половином августа 1941, заповједник 1. хрватске оружничке пуковније извјестио је Равнатељство за јавни ред и сигурност да је на „подручју оружничке постаје Медак 60 усташа под вођством усташког наредника Нандушића извршило упад у с. Вребац и околину“ и да су тамо „поубијали око 80 Срба и преко 300 жена, старца и дјеце“. Десетак дана касније заповједник заповједништва 3. оружничке пуковније извјестио је Равнатељство за јавни ред и сигурност НДХ да је 22. августа „једна усташка јединица од око 200 Босанаца – муслимана напала на српско село Которане у котару Двор на Уни“, да су нападачи „попалили куће и штале, опљачкали село и поклали већи број становника“.⁵⁰

Својевремено свједочанство о масовности злочина усташа јесте Записник комисије за преглед масовних гробница у којима су покопани Срби на подручју села Карађорђево, у долини ријеке Клокот и на мјесту званом Церавац, од 6. августа 1941. године. У њему се констатује да се у бившем Карађорђеву, налазе два јарка (масовне гробнице), један дужине 62, а други 30 метара, у долини ријеке Клокот један дужине 190, а други 26 метара и у Церавцу такође двије гробнице, од којих је једна дугачка 56, а друга 15 метара. У записнику се констатује да се гробнице у долини ријеке Клокот налазе на подводном терену, па да постоји могућност тровања ријеке, да из тих гробница вине „поједини комади лубањских костију“ и да прије „поправке“ гробница „јарке треба посути живим кречом“.⁵¹ О свим тим догађајима команде италијанских јединица стационираних на територију НДХ слале су својим претпостављеним командама драматичне извјештаје о непрекидном и масовном уништавању и масакрирању српског становништва, тврдећи да је до септембра 1941. „само на подручју Лике убијено 80.000 Срба“, док је „на читавој

⁴⁸ АВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 145, рег. бр. 1/2.

⁴⁹ АВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 1, рег. бр. 6/2-4; Љ. Ђурић, н.д., стр. 41-45.

⁵⁰ Исто, к. 145, рег. бр. 43/6-2.

⁵¹ АВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 173, рег. бр. 24/2-2.

територији НДХ убијено око 300.000 особа⁵². О свему томе постоје многобројна аутентична документа, аутентична архивска грађа о њиховој нељудској и злочиначкој мисији. „Срби у Независној Држави Хрватској убијају се, кољу, муче начином који није познавала до данас историја нашег и других народа“ – извјештавао је Богдан Рашковић, 17. септембра 1941, председника српске владе Милана Недића, додајући: „По исказима немачких кругова као најмјеродавнијих убијено је од априла до данас 350.000 Срба, а поред тога у разним затворима и логорима ове нове државе налазе се затворени по прилици 50.000 жена, дјеце и људи“. Тада је и једна италијанска комисија, која се бавила истраживањем уништавања Срба од „стране Хрвата“ пронашла велико стратиште на острву Пагу, гдје су усташе убијале и спаљивале заточенике концентрационог логора.⁵³

Под руководством фратора Вјекослава Филиповића Мајсторовића, усташе су 7. фебруара 1942. у селима Шарговац, Дракулићи и Мотике „крамповима и сјекирама“, по сопственом признању, убиле 2.300 Срба свих узраста и оба пола. Под непосредним руководством њемачког генерала Фридриха Штала, усташе су, у сарадњи с њемачким јединицама, половином 1942. године потпуно опустошиле 140 поткозарских села, при чему је страдало 68.500 Козарчана, међу којима је било и 23.850 дјеце – од новорођенчета до 15 година.⁵⁴

Посебно поглавље црне хронике усташке владавине јесте геноцид над дјецом. Одлуком поглавника, половином јула 1942, основани су тзв. дјечји логори у Горњој Ријеци, код Крижеваца, у Јастребарском и у Сиску. Били су то једини логори за заточенике у пеленама у Европи. Сем тога, дјеца су масовно смјештана и у логорима Јасеновац – Стара Градишка, Лоборград и Ђаково. Само са Козаре у логорима се налазило 12.500 дјеце. У логорима Стара Градишка – Јасеновац умрло је 2.376, а убијена су 5.583 дјетета. Према подацима Министарства удружбе, од три хиљаде двјеста тридесет шесторо дјеце у Јастребарском, за само четири мјесеца било је 768 умрлих. Рачуна се да је на територији НДХ ликвидирано више од 30.000 дјеце од најранијег доба до 15 година старости. О страдању циганске дјеце нема поименичних података, али се рачуна да их је од 5.000 до 8.000 страдало само у Јасеновцу.⁵⁵

Огромна архивска грађа, која потиче од највиших политичких и војних органа НДХ, њихових њемачких и италијанских сарадника,

⁵² У извјештају Заповједништва оружанског крила Госпић, од 3. септембра 1941, Групи генерала Лукића код италијанске 2. армије пише слиједиће: „Пукovníк г. Содду овом приликом између осталог разговора рекао је да ово садашње стање на подручју овог крила реакција рада наших људи, тј. сада се четници и остали грчко-источне вјере житељи осјећају над Хрватима, а за учињену неправду и извршена убиства њихових ближих, јер да су Хрвати на подручју овог крила, односно цијеле Лике побили око 80.000 Срба, а у цијелој Хрватској да је побијено 300.000“. АВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 67, рег. бр. 20/3.

⁵³ АВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 61, рег. бр. 17/12-2, 4, 6, и к. 174, рег. бр. 1/12.

⁵⁴ Драгоје Лукић, *Усташки геноцид над децом у НДХ 1941-1945, Геноцид над Србима у II светском рату*, Београд, 1995, стр. 77-80.

⁵⁵ Исто.

усташких функционера, команданата војних и полицијских јединица и појединаца, готово свих непосредних извршилаца масовних злочина и злочина геноцида, чини потресну документацију о њиховој злочиначкој мисији 1941–1945. године. Та грађа показује да су сви они спроводили политику застрашујућег примјера, па су њихове жртве на десетине и стотине хиљада бестијално убијених људи. Она, осим тога, увјерљиво показује усташку крвожедност и начин извођења злочина (клање, убијање невине дјеце, жена и стараца, бацање у јаме живих и полуживих људи, ломљење костију, набијање на колац, копање очију, силовање итд.). Инквизиторских тортура над Србима, нарочито над свештеним лицима и беспомоћнима у НДХ, било је такође веома много. (Јесу ли извршиоци тих злочина – питао се Бранко Петрановић – нормални људи, какве их мржње сажиху, од каквог су материјала направљени када могу правити такве страхоте. Јесу ли то патолошке личности? Људи којима треба да се баве психијатрија, психологија поремећених умова, судска медицина, социјална патологија.⁵⁶)

На основу таквих података, могуће је открити разлоге, мотиве и циљеве геноцида и геноцидне политике, величину људских и духовних губитака српског народа и Српске православне цркве у Другом свјетском рату. Намеће се закључак да му је, поред Јевреја и Цигана, било намијењено потпуно уништење. Осим усташких, трпио је и геноцидне злочине њемачких, мађарских и бугарских окупатора, као и злочине великоалбанских квислинга. Темпо одвијања злочина геноцида над Србима (мада је његов најјачи налет био 1941. године), указује на то да се свим носиоцима злочина геноцида журило да што прије обаве посао који су наумили. Управо због тога, често и нијесу затирали своје трагове, па ни прикривали своју примитивност у извођењу злочина.

Код починилаца злочина геноцида у НДХ уочљиво је да су једни у њему уживали, други се њима поносили и јавно их истицали, али су сви заједно то сматрали својом дужношћу, захваљујући, прије свега, савршеној симбиози НДХ и Римокатоличке цркве, због које су Срби и Српска православна црква у НДХ били народ и институција којих се требало што прије ослободити зарад чистоте расе и римокатоличке вјере хрватског народа. Отуда, како је примијетио Драгољуб Живојиновић: „Егзекутори геноцида у НДХ нијесу морали да се брину за своја злодјела, да их прикривају. За оно што су урадили очекивали су опроштај и благослов – и добијали су га.“

У спровођењу злочина геноцида над српским становништвом усташе су – убрзо након успостављања НДХ – приступили планском исељавању Срба у Србију. Велики значај у организацији пресељавања имали су уговори склопљени између НДХ и њемачких окупационих власти, па су власти НДХ основале посебан уред – „Државно равнатељство за понову“, чији је једини задатак био да обавља „све послове око

⁵⁶ Бранко Петрановић, *НДХ – геноцидна држава*, „Војноисторијски гласник“, бр. 1–2/1994, стр. 504–533.

исељавања страног живља из НДХ“ и да од њега „преузима сву покретну и непокретну имовину“. Да би се исељавање обавило што детаљније у свим општинама и срезovima формирану су такви уреди, а у Цапрагу, Славонској Пожеги и у Бјеловару тзв. исељенички логори.⁵⁷

Међу прима за исељавање усташе су покупиле све православно свјештенство и њихове породице, који су преостали послје првих масовних ликвидација, затим интелигенцију и богатије Србе. Слиједила су масовна пресељења осталог српског становништва. Средином јуна 1941. из Славоније и Срема укупно је протјерано 11.000 људи српске националности, с напоменом да још 4.000 чека „без хране“ на одобрење њемачких власти. Издавана су наређења да „се исели цјелокупно становништво гркоисточњачке вјероисповјести“ са подручја НДХ ради стварања етнички чистог хрватског простора.⁵⁸ Сем тога, велики дио становништва, да би спасио голи живот испод усташке каме, самоиницијативно је бјежао у Србију. О свему томе постоји обимна аутентична, али парцијална грађа, на основу које је, ипак, тешко утврдити тачан број насилно пресељених Срба у Србију. На примјер, за *Велику жулу Вука* зна се да је одмах након формирања Повјереништва за колонизацију створен амбициозан план који се морао спровести убрзаним темпом. На подручју Уреда за колонизацију у Осијеку Хрвати су колонизовани у 104 насеља, у слиједећим срезovima: у Вировитици у 25 насеља, у Валпову у пет, Слатини у 13, у Нашицама у 14, у Пожеги у шест, у Доњем Михољцу у 14, у Ђакову у два, Осијеку у шест, Вуковару у 14 и Шиду у два насеља, на дотадашња српска имања. У тим насељима извођена је принудна колонизација још од 1939. године, а појачана је након доласка усташа на власт.⁵⁹

Само за три дана, од 23. до 25. августа, из Винковаца је исељено више од 400 Срба, а њихова имовина предата је Хрватима. Повјереник за колонизацију за град Вуковар, 13. септембра 1941, затражио је да му се доставе подаци о „слободним српским имањима у Боботи како би се на њима населили Хрвати“. На српска имања Хрвати су масовно колонизовани у насељима: Сотин, Опатовач, Миклушевци, Сремски Чаковци, Томпојевци, Берак, Орлик, Свињаревци, Слаковци, Негославци, Петровци, Богдановци, Маринци, Нуштар, Церић, Трпиња, Пачетин, Вера итд. Истовремено с акцијом исељавања Срба и довођења Хрвата на њихова имања, бискупски ординаријат у Ђакову донио је одлуку да се српске цркве претворе у римокатоличке у слиједећим насељима: Браковци, Мајур, Допсин, Тења, Даљ, Маркушица, Трњани, Пачетин, Бршадин, Чепин, Кођени, Кућанци, Паучје, Будимци, Бијело Брдо, Борово Село, Трпиња, Мартинци, Чачински Трњани, Клокоче-

⁵⁷ „Народне новине“ од 24. 06. 1941. и АВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 170, рег. бр. 2/12; АВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 153д, рег. бр. 35/1.

⁵⁸ Исто, к. 143а, рег. бр. 31/9-1.

⁵⁹ Јован Пејин, *Колонизација Хрвата на српској земљи у Срему, Славонији и Барањи*, Сремска Митровица, 1992, стр. 14.

вик, Топоље и Славонски Брод. Сва имовина православних цркава у тим мјестима прешла је у власништво Римокатоличке цркве.⁶⁰

Према аутентичној њемачкој документацији, из НДХ до септембра 1941. протјерано је 118.110 Срба. „Обнова“ објављује број од 300.000 Срба и 10.000 Словенаца, док у извјештају Комесаријата за избјеглице, упућеном Министарском савјету Недићеве владе, октобра 1942, пише да је до тада евидентирано 258.500 избјеглица. Међутим, у картотеци Комесаријат евидентирао их је 324.840, међу којима око 40.000 избјеглица из мађарске окупационе зоне, више од 20.000 са територије коју су окупирали Бугари, рачунајући и Косово и Метохију. Најзад, у извјештају Франца Нојхаузена, упућеног Главном опуномоћенику за руднике метала за Југоисток у Бечу, јула 1942, наводи се да је тада у Србији било 420.000 избјеглица, међу којима и 86.000 дјеце.⁶¹

Међу бројним активностима након спровођења геноцида над Србима, усташе су организовано пришле насилном покрштавању православног становништва и превођењу у католичанство. Због тога су усташке власти донеле нове законске прописе у облику „Упуте пригодом пријелаза с једне вјере на другу“, па се већ 27. маја 1941. читав посао око прекрштавања одвијао у тијесној сарадњи усташа и католичких црквених власти. Самим начином прекрштавања требало је што више унизити српско национално и људско достојанство и сломити духовна осјећања код преобраћеника.⁶²

Од августа 1941. акције прекрштавања попримиле су шире размјере широм НДХ, па су у многим подручјима услједила масовна прекрштавања. Највеће размјере акције прекрштавања достигле су у зиму 1941/1942, када се упорно радило на присилном прекрштавању читавих насеља и подручја. Рачуна се да је током рата 1941–1945. у НДХ око 244.000 православних Срба прекрштено у католичанство.

* * *

Ратни злочини и геноцид на Србима спровођени су током читавог рата 1941–1945. најбруталнијим методама и с мањим и већим осцилацијама. Окупатори и квислинзи, заједно и појединачно, политиком „застрашујућег примјера“, проузроковали су на стотине хиљада невиних жртава, уз све облике садистичког иживљавања (бацање у јаме и ријеке, пећине и поноре, набијање на колац, паљење живих људи, жена и дјеце, гушење цијанкалијем и друго). Ти злочини геноцида резултат су стицаја бројних околности у дужем временском трајању. Њихова монструозност и масовност нијесу резултат инцидентне ситуације, већ дуготрајне индоктринације, која се спроводила кроз све облике политичког, културног и вјерског дјеловања у Независној Држави Хрватској. Идеји

⁶⁰ Исто, стр. 15–16.

⁶¹ Др Никола Живковић, исто, стр. 188–213.

⁶² Војноисторијски институт, Војни архив, АНДХ, к. 135, рег. бр. 6/16; „Народне новине“ од 5. маја 1941.

„чистог хрватског простора“ и егзистенцији „чисте хрватске нације“ било је све подређено. Масовна убиства Срба Католичка црква је проглашавала добротом, јер су почињена у име идеје и под утицајем вјере. Наиме, идеја све штити, а виши принцип разрешава од гријехова, па су сва средства дозвољена, што више и препоручљива, јер се радило о томе да се „невјерници“ уразуме и „врате вјери својих дједова“. Усташке власти Србима нијесу пружале никакву могућност. Једноставно, морали су нестати са територије НДХ, било масовним убијањем, без обзира на пол и узраст, било протјеривањем или насилним превођењем у католичанство. Међутим, чак и када би се одрекли своје вјере усташе су их широм НДХ убијале у масовним покољима или у концентрационим логорима и стратиштима. Идеологија геноцида је – како наглашава Михајло Станишић – остварена у оба своја главна тока: уништено је и истријебљено на територији усташке НДХ, готово више од половине српског живља, а затим Јевреји и Цигани, и подривен је до краја темељ југословенске државе огромним и непремостивим јазом раздора између Хрвата и Срба.

Fascism – ideology, political system and war campaigns

Dragutin Leković, academician

The author writes on Fascism – the direct originator of World War II – as the political ideology of revanchism and aggression, expressed in the Italian Fascism, German National Socialism, Frankism, etc. He explains the social-historical and conceptual roots of Nazism, the anatomy of the fascist ideology, its characteristics, forms, ways of manifestation, and the like. The objects of consideration are also relations between Fascism, Marxism and Bolshevism on one hand (in the line of a radical anti-communism) and Fascism and liberalism (in the line of a radical anti-liberalism) on the other. Also presented is their attitude towards democracy and the legal state. Of basic characteristics of Nazism and Fascism he singles out cultural retrogradation, ideological absolutism, anti-humanism, radical Machiavelism, and misanthropism. The author underlines the connection and continuity between the Hitler's „new world order“ and the newest „new world order“. Particularly elaborated is the chronology of events from the coming of Mussolini and Hitler to power. The author describes phases of the European and world fascisation based on the Nazi ideology: creation of political programme and political system, Hitler's struggle for power, militarisation of Germany, spreading of Nazi ideology, preparations for war, creation of the fascist coalition, and war campaigns. Along with these he describes the growth of anti-fascist forces and their road to victory over the darkest ideology of the 20th century.

Fascism and the new world order

Mihailo Marković, academician

The author compares the „new world order“ with the order that was founded on the fascist ideology, defeated half a century ago. Basic characteristics of the two orders are very similar. Great powers change their ways but not also their intentions and aims in imposing their forceful domination over the entire world. The defeated Fascism was created by a fanaticized elite, equipped with modern armament and military technology, which proclaimed itself as supermen, to whom anything was allowed in their attainment of national aims. The current new order is being created by men freed of any sentimentality and reveries and concentrated on direct aims of America. The basic ideological distinction between the creators of the two

world orders is marked by specificities of liberalism and Fascism. While the interest of the individual makes the foundation of liberalism, the central place in Fascism is held by the aggregation to which the individual belongs: nation, race, state. While the first of these ideologies is predominantly individualistic the second is a totalitarian one. Liberals are against the establishment of new empires, and do not consider it necessary that countries have to be militarily occupied in order to be compelled to obedience and exploited. The vast territories controlled by their countries, however, resemble empires. They are, in a peculiar way, „conquered“ and forced to obedience. The only reason of non-application of military violence in the process was the fact that a threat by military intervention proved even more effective. While the fascists were hastily and massively arming themselves, establishing strategic stocks of foodstuffs and propellants, and thereafter launching military attacks, the creators of the „new world order“ satisfy themselves with exacting from their victim a complete obedience and consent to serve their economic, political and military interests. After they become to a sufficient degree economically exhausted and divided from within, those countries that allegedly threaten the national interests of the great constituent parts, by threatening them with economic and other sanctions, and finally with military intervention. The victim is in the final stage broken by military aggression under various pretexts. There the „new world order“ starts to resemble Fascism very much.

Yugoslav national liberation movement in international relations

Vlado Strugar

The article contains the chronology of events in Yugoslavia from the time the government of the Kingdom of Yugoslavia, with the King Petar Karađorđević, left the country till the proclamation of the federal republic of Yugoslavia (1945). Along with the events in Yugoslavia is described also the course of events in the Balkan Peninsula, in Europe and in the world, and are reviewed the conditions in which the National Liberation Movement of Yugoslavia struggled for its status in the ranks with the Allies, and the circumstances in which it had to fight the occupiers and quislings. The author lists numerous historical facts which show the relations between the partisan and chetnik movements, between the National Liberation Movement and the Yugoslav government in exile, between the chetniks and the occupiers, between the Yugoslav government in exile and the Allies, between the Russian diplomacy and the Comintern on one hand and the National Liberation Movement on the other, the attitude of all belligerent sides towards the so called Independent State of Croatia, etc. Presented are two ideologically extremely counterpoised conceptual approaches concerning the restoration of Yugoslavia – the approach of partisans, who saw the future Yugoslavia as a federation and republic; and the approach of chetniks, who were expecting Yugoslavia to be a civil and parliamentary monarchy. Described are the Scyllae and Charybdes through which the National Liberation Movement had to pass in order to become recognized, on the basis of observations and reports on the part of the missions the Allies sent to Yugoslavia. Also described are the growth of the National Liberation

Army and the ways in which the skilful diplomacy of the popular leadership ensured the footing and support for the establishment and upbuilding of state authorities and of a political system that was conforming to the will of the people, exhibited on the elections for the Constituent Assembly of Yugoslavia (in 1945).

Allies and liberation of Yugoslavia

D Sc Venceslav Glišić

The case of Yugoslavia and her relationship with the Allies in World War II are specific in many aspects. By the resolute and active anti-fascist resistance of her nations to the Fascism, demonstrated on March 27th, 1941, and by her April 1941 war against Germany she aligned herself with the future anti-fascist coalition, and thereafter shared its fate. With further developments in Yugoslavia the situation was becoming increasingly complex, and her relationship with the Allies complicated, since in her territories soon after the occupation of the country emerged two mutually opposed military-political and ideological movements: the chetnik movement of Draža Mihailović and the National Liberation Movement, each of them having its protectors in the anti-fascist coalition – the chetnik movement was sponsored by the Great Britain and the USA, while the National Liberation Movement developed under the auspices of the Soviet Union. The victor in this rivalry was the movement which not only was in military aspect stronger and more militant but which also took greater care of the global policies of the Allies. As it were, the Allies decided as early as in 1941 to re-establish Yugoslavia and thereafter were this basic intent constantly taking into account, consequently aiding those forces that were capable to make this decision feasible, and were fighting the occupiers most. It is therefore no wonder that the National Liberation Movement was in the end recognized by all members of the anti-fascist coalition as the only force capable to restore Yugoslavia as a state.

The case of Yugoslavia in the course of World War II shows the complexity of relations between a small country in specific conditions of occupation and liberation war with the great powers, when these powers try to impose their decisions upon such a country, and how a small country, i.e. its leading movement, when sufficiently strong, can attain its aims, as the National Liberation Movement did, with taking into account the global policies of great powers.

Anti-fascism in Yugoslavia on the eve of World War II

D Sc Slavoljub Cvetković

Forms of manifestation of Fascism in Yugoslavia have had their tradition from the time of victory of the fascist dictatorship in Italy. The anti-communism of pro-fascist organizations of the twenties and thirties became the paradigm fronting all the pro-fascist actions and reactionary measures of the ruling regime of the Kingdom of Yugoslavia. These were contributed to also

by communists, who equalized each reactionary measure of the regime with the struggle against Fascism. After the Hitler's national-socialists came to power in Germany, however, the communist ideologists began to perceive that the fundamental question of society is not the dilemma socialism or capitalism but the matter of Fascism and war or the safeguarding and furthering the democratic rights and liberty.

The anti-fascist orientation and determination was increasingly being adopted by the population of Yugoslavia, which was particularly manifested in its struggle against concentration camps, reaction and fascisation of the country in the beginning of World War II. The signing of the pact with Germany on the part of the Yugoslav government, on March 25th, 1941, marked the preponderance of anti-fascist forces in the country, and readiness of all patriotic, national democratic and freedom loving forces in the country to safeguard and defend the integrity and independence of Yugoslavia. This was the historical contribution of the anti-fascist movement in Yugoslavia, which flowed over on March 27th, 1941, into the power of the people, and grew further after the April war and the occupation of the country, when the anti-fascist resistance continued to spread as the uprising against the occupiers and became the organized national liberation movement in Yugoslavia.

On the strategy of the National Liberation War

Dušan Dozet, Lt. General, retd

The character, course and outcome of the National Liberation War of Yugoslavia were determined by its strategy. While the political aims of the war were the struggle against the occupiers and domestic traitors and quislings, its military aims were the throwing out the occupiers' forces, smashing the domestic traitors, and the reintegration of Yugoslavia. A significant element of the strategy of this war was the choice of the forms of struggle: first, orientation to the armed uprising as the initial form of the struggle; and second, the final orientation to the concept of the protracted popular war. In both cases the gravity point was placed on the armed struggle and on numerous other forms of resistance. The character of strategy was determined predominantly by the phenomenon of the popular war. Although it was waged in the most adverse external and internal conditions it was crowned by success. Two most important principles of strategy of the national liberation popular war were: reliance to own forces and optimum use of all factors of war according to the ratio of forces. The greatest attainment of the strategy of the National Liberation War was undoubtedly the creation of the National Liberation Army as the popular Army and the striking element of the Armed Forces.

Partisan detachments remained, however, an element of the Armed Forces till the end of the war. The strategy of the armed struggle in the National Liberation War was original and specific: as long as the ratio of forces in the theatre of war remained unchanged the strategy of attrition was applied, and after this ratio changed to our favour the strategy of destruction of the enemy forces was introduced. The offensive as a form of combat operations was constantly applied, first at the tactical level, later on

within the operational and finally within the strategic framework – in the form of a general offensive strategic operation. A significant foundation of the strategy of the armed struggle was a combination of partisan combat operations in the enemy's rear areas and the frontal combat operations. The final range of the strategy of such war can be seen in the accomplishment of a full military and political victory over the enemy and in the attainment of the uppermost and final aims of the Nacional Liberation War. Our victory in this war stands among the greatest victories in the liberation struggles of the Serbian and Montenegrin peoples.

Army and people in national liberation struggle

Milija Stanišić, Lt. General, ret'd

For waging a war of liberation in an occupied country it was necessary that the people be moved and induced to struggle and that all its combat potentials be mobilized and activated. The leadership of the uprising in Yugoslavia invested great efforts into the upbuilding of a unified and strongly organized political and military system of the national liberation movement, based on national liberation committees and armed forces. Their political foundation consisted of the massive anti-fascist organizations of the youth and women, each of them having specific tasks aimed at the accomplishment of a common war goal.

The moral power of the people and the Army played the decisive role in the attainment of victory. The upbuilding of combat morale was therefore the foremost task of all structures of the liberation movement.

The mission of the National Liberation Army, as the strongest organized force of the liberation movement, was not only to wage the armed struggle against the forces of the occupiers and quislings but also to actively participate in the development and organization of the general popular liberation war. By its great political and military engagement in these activities and its attentive care with regard to the popular properties the Army gained a great prestige and repute in the major parts of the people and won its love. While the people invested in the Army its powers and hopes the Army returned this affection with victories on battlefields, not sparing its forces and lives of its members. Thus was forged the unity of the people and the Army that made the victory in the National Liberation War possible.

War crimes and genocide in Yugoslavia from 1941 till 1945

D Sc Slavko Vukčević, Colonel

War crimes and crimes of genocide in the course of the National Liberation War in Yugoslavia 1941–1945 were a part of the general strategy of the occupiers of the country and of their collaborators. Namely, the German and Italian military commanders, and the leaders of the fascist Hungary and Bulgaria demanded from their subordinate commands to

undertake severe retributions: massive liquidations of population, evicting its members and taking them away to concentration camps, indiscriminate to their sex or age – all this for the purpose of safeguarding the peace and security in the occupied territories.

The genocide over the Serbs, the Jews and the Gypsies, stands by the number of victims, and by methods and ways of their destruction between the most monstrous instances of such crime in the history of the 20th century. Directly after the establishment of the Independent State of Croatia, on April 10th, 1941, the Serbs, the Jews and the Gypsies were outlawed and destined to complete eradication, for the sake of the establishment of the „pure Croatian state“ and the existence of the „pure Croatian nation“. Complete elimination of the Serbian population in Croatia and Bosnia-Herzegovina was foreseen and planned to be carried out by liquidation of its third, by forcible moving out another third, and by forcible conversion to the Roman Catholic religion of still another third. In all these crimes the authorities of the Independent State of Croatia enjoyed considerable support on the part of the Roman Catholic Church.

Faced with these data we can uncover the causes, motivation and aims of the genocide, and the genocidal politics, and also to grasp the enormous human and spiritual losses of the Serbian people and the Serbian Orthodox Church in World War II. The conclusion is imposed that the Serbs, the Jews and the Gypsies in Yugoslavia were doomed to complete extermination. In addition to the genocidal crimes perpetrated by the Croatian ustashis, the Serbian people was suffering also genocidal crimes on the part of the German, Hungarian and Bulgarian occupiers, as well as the crimes perpetrated by the great-Albanian quislings.

Fascisme – Idéologie, Système politique et campagnes de guerre

Académicien Dragutin Leković

Auteur écrit de fascisme – le provocateur directe de la Seconde guerre mondiale – comme l'idéologie politique de révancheisme et d'agression, exprimée à travers le fascisme italien, national-socialisme allemand, anatomie de l'idéologie fasciste, ses caractéristiques, formes, façons de réalisation et autre. L'objectif de l'étude, on trouve dans les relations entre le fascisme, le marxisme et le bolsévisme, d'une part (à travers l'anticommunisme radical), et le fascisme et libéralisme (antilibéralisme radical), de l'autre. On a présenté aussi le rapport entre la démocratie et l'Etat juridique. On a souligné comme les caractéristiques de base de nacisme et de fascisme la culture retrograde, absolutisme idéologique, antihumanisme, machiavelisme radicalisé et mysantropisme. Auteur souligne les liens et continuité entre le „nouvel ordre mondial“ de Hitler et le plus récent „ordre mondial“. On traite en particulier la chronologie des événements à partir de prise de pouvoir par Musolini et Hitler. On décrit les phases de fascisation européenne et mondiale, fondée sur l'idéologie naciste: la création du programme politique et du système politique, le combat de Hitler pour le pouvoir, militarisation de l'Allemagne, repandissement de l'idéologie naciste, préparatifs pour la guerre, création de la coalition fasciste et la campagne de guerre. Parallèlement, auteur montre l'augmentation des forces antifascistes et le chemin vers la victoire contre l'idéologie la plus noir du XX siècle.

Fascisme et Nouvel ordre mondial

Académicien Mihailo Marković

Auteur fait la comparaison entre le plus recent „nouvel ordre mondial“ et l'ordre basé sur l'idéologie fasciste, mis en défaite un demi siècle avant. Les caractéristiques générales des deux ordres sont très simulares. Les grandes puissances changent les façons mais elles ne changent pas les intentions et les objectifs durant la réalisation de la domination dans le monde entier. Le fascisme vaincu a été créé par l'élite fanatisée et armée de l'armement moderne, qui s'est proclamée surhumaine, à laquelle tout est permis, si les buts nationaux sont en question. L'ordre contemporain est créé par les gens libérés de tout sentiments et rêves, occupés seulement par les objectifs visés par l'Amérique. La différence idéologique fondamentale entre les créateurs des deux ordres est déterminée par les faits spécifiques du libéralisme et du fascisme. Tandis que libéralisme est fondé sur l'intrêt de l'individu isolée, dans le centre d'intérêt du fascisme on voit la nation, la rasse, l'Etat. La première idéologie est en grande partie individualiste, l'autre est totalitaire.

Les libéraux protestent contre la création des nouveaux empires – ils n'estiment pas qu'il est nécessaire d'occuper militairement certains pays pour les forcer d'obéir aux ordres et d'être exploités. Cependant, les grands espaces sous contrôle de leurs pays ressemblent aux empires. Ils sont „occupés“, forcés d'obéir malgré le fait que la force militaire n'est pas toujours employée mais seulement la menace de l'intervention militaire qui s'est montrée très efficace. Tandis que les fascistes armaient leurs forces, augmentaient leurs réserves stratégiques en nourriture et en énergie et, au moment donné, attaquaient, les créateurs du „nouvel ordre mondial“ sont contents de forcer leurs victimes d'obéir sans conditions et d'accepter de servir aux intérêts politiques, économiques et militaires de celui qui pose les conditions. Quand les pays qui, entre guillemets, menacent les intérêts nationaux des grandes puissances, sont suffisamment usés et déchirés de l'intérieur, on les décompose par l'appui du sécessionisme, menace par les sanctions et par l'intervention militaire. Dans la phase finale, la victime est cassée définitivement par l'agression militaire. Là, „nouvel ordre mondial“ commence sa ressemblance avec le fascisme.

Mouvement populaire de libération yougoslavé et rapports internationaux

Vlado Strugar

L'article contient une chronologie spécifique des événements sur le sol yougoslave, du moment de la fuite du Gouvernement du Royaume de Yougoslavie à l'étranger, au moment de proclamation de la république fédérative de Yougoslavie. Parallèlement avec les événements en Yougoslavie, on décrit les conditions sous lesquelles le mouvement populaire de libération avait gagné le statut parmi les alliés, mais aussi les conditions de combat contre l'occupant et les quislings. L'auteur mentionne de nombreux faits historiques qui montrent le rapport entre les mouvements des partisans et des tchetnics, le mouvement populaire de libération et le gouvernement en exil, les tchetnics et les occupants, le gouvernement en exil et les alliés, la diplomatie russe et Comintern, d'une part, et le mouvement populaire de libération, de l'autre, le rapport des parties en guerre envers l'Etat Croate Indépendant etc. On a montré aussi deux approches conceptuelles concernant la reconstruction de la Yougoslavie, extrêmement différentes au point de vue idéologique: idée des partisans – fédération et république, et idée des tchetnics – la monarchie parlementaire et bourgeoise. On décrit aussi des Scilas et Haribdas sur le chemin du mouvement populaire de libération, à travers l'aperçue alliée, pour être accepté au niveau international et la façon et la voie de reconnaissance, comment le grandissement de l'armée a-t-il contribué, ainsi que la diplomatie des leaders populaires, à l'assurance de reconstruction de l'Etat et du pouvoir et du système politique correspondant à la volonté du peuple.

Les alliés et la libération de la Yougoslavie

Dr Venceslav Glišić

Le cas de la Yougoslavie et de ses rapports envers les alliés durant la Seconde guerre mondiale est, dans beaucoup de domaines, spécifique. Par sa résistance antifasciste énergique contre le fascisme le 27 Mars et par la

guerre d'Avril contre l'Allemagne 1941, elle s'est mise au côté de la coalition future antifasciste et a partagé son destin. Suivant le développement ultérieur des événements en Yougoslavie, la situation est devenue plus compliquée et les rapports avec les alliés sont devenus aussi complexes et compliqués, car on voit apparaître sur le sol yougoslave, après l'occupation, deux mouvements contradictoires au point de vue politico-militaire et idéologique: le mouvement des tchetnics de Draža Mihailović et le mouvement populaire de libération et chacun des deux à son tour a eu ses protecteurs dans les rangs de coalition antifasciste – le mouvement des tchetnics en Grande Bretagne et EUA, MPL en Union Soviétique. Dans ces combats des rivaux, la victoire a été prise par le Mouvement qui s'est montré non seulement plus fort militairement parlé avec un esprit de combativité supérieur, mais aussi parce que la politique globale des alliés dans ses évaluations a eu une place significative. Les alliés ont, dès 1941, décidé de reconstruire la Yougoslavie et, à ces fins, ont tenu compte de cette question fondamentale, d'où leur appui aux forces qui pourraient réaliser cela et qui combattaient acharnement contre l'occupant. C'est pourquoi l'acceptation du MPL par la coalition antifasciste comme la seule force capable de renouveler la Yougoslavie, n'est pas fait par hasard.

L'exemple de la Yougoslavie durant la Seconde guerre mondiale montre le degré de complexité des rapports des petits pays dans des conditions spécifiques de l'occupation et de la guerre de libération avec les grandes puissances, l'ambiance dans laquelle les grandes puissances tentent d'imposer leurs décisions, et combien les petits pays, c'est-à-dire leurs mouvements les plus importants, si ils ne sont pas suffisamment forts, peuvent combattre pour leurs fins, comme le MPL avait fait, tenant compte de la politique globale des grandes puissances.

Antifascisme en Yougoslavie à la veille de la Seconde guerre mondiale

Dr Slavoljub Cvetković

Les formes primitives du fascisme en Yougoslavie ont une tradition à partir de la victoire de la dictature fasciste en Italie. Anticomunisme des organisations profascistes durant les années vingt et trente est devenu le paradigme derrière lequel se sont cachées toutes les actions profascistes et mesures réactionnaires du régime du Royaume de Yougoslavie. Même les communistes ont contribué à ce fait à cause de leur pensée que toutes les mesures réactionnaires du régime sont fascistes. Après la prise du pouvoir par les national-socialistes de Hitler en Allemagne, les idéologues communistes ont compris que la question essentielle de la société n'est pas socialisme ou capitalisme, mais le fascisme et la guerre ou la protection et élargissement des libertés démocratiques.

La détermination antifasciste a été acceptée par une couche de plus en plus large de la population, ce que s'est manifestée par la résistance contre les camps de concentration, contre la réaction et le processus de fascisation du pays au début de la guerre. La signature du pacte avec l'Allemagne, le 25 Mars 1941, a marqué la fin de fascisation et a montré la détermination des forces patriotes, nationales, démocratiques et libératrices de défendre l'intégrité et indépendance de la Yougoslavie. C'était la contribution historiques du mouvement antifasciste en Yougoslavie, qui, le 27 Mars 1941,

a été transformée en force du peuple qui s'est répandue après la guerre d'Avril et l'occupation dans les masses comme la résistance antifasciste et l'insurrection contre l'occupant et le mouvement populaire organisé de libération en Yougoslavie.

Notes concernant la stratégie de la guerre populaire de libération

Général de division en retraite Dušan Dozet

Le caractère, le contenu et le résultat de la Guerre populaire de libération (GPL) est déterminé par sa stratégie. Les buts politiques de la GPL ont été le combat contre l'occupant et contre les traîtres nationaux et quislings, tandis que les buts militaires ont été visés vers la poursuite des occupants hors de pays, anéantissement des traîtres nationaux et réintégration de la Yougoslavie. L'élément important de la stratégie de GPL a été présenté par le choix de la forme de combat et dans le cadre de celui-là, on voit le suivant: primo, orientation vers l'insurrection armée comme la forme primitive du combat et, secondo, direction finale vers la conception de la guerre populaire à long terme. Dans les deux cas, l'effort a été fait sur le combat armé et sur tout un éventail des formes de résistance. Ce caractère spécifique de la stratégie a été conditionné en premier lieu par le phénomène de la guerre populaire, qui a été menée dans des conditions extérieures et intérieures les plus défavorables avec un résultat final heureux. Deux principes les plus importants de la stratégie de GPL comme la guerre populaire sont: l'appui sur les forces propres et l'emploi optimum de tous les faits de la guerre par rapport aux forces. La plus grande portée de la stratégie de GPL est sans doute la création de l'Armée populaire de libération comme l'armée du peuple et la partie de frappe des forces armées.

Les détachements des partisans sont restés, cependant, jusqu'à la fin de la guerre comme partie intégrale des forces armées. La stratégie de la lutte armée a été originale et spécifique: jusqu'au moment de changement de rapport des forces sur le champ de bataille on a appliqué la stratégie d'usure, puis la stratégie de l'anéantissement. L'offensive comme la forme des activités a été présente et appliquée toujours, premièrement au niveau tactique, puis au celui d'opérations, enfin au niveau stratégique – la forme de l'offensive général. La base importante de la stratégie de la lutte armée a été faite par les actions des partisans et des combats frontaux combinés. La partie de la stratégie de GPL est visible dans le domaine de réalisation complète de la victoire militaire et politique ainsi que des plus grands objectifs de la guerre. La victoire durant la GPL est placée parmi les plus grandes victoires des peuples serbe et monténégrin.

L'armée et le peuple en GLN

Général de division en retraite Milija Stanišić

Pour la conduite d'une guerre de libération dans un pays occupé, il a été indispensable d'agiter et de diriger le peuple vers le combat, d'activer et de mobiliser tout ses potentiels de combat. Les dirigeants de l'insurrection ont fait de gros efforts pour créer un système unique et solide au point de vue politique et militaire d'un mouvement libérateur populaire, qui est

fondé sur les communes populaires de libération et sur les forces armées. Les organisations antifascistes de la jeunesse et des femmes ont été leur base politique et chacune de ces structures a eu une mission particulière dirigée vers l'objectif unique de la guerre.

La force morale de peuple et de l'armée a eu une signification décisive pour la victoire finale. Aussi l'édification du moral des combattants a été la mission primordiale de toutes les structures politiques du mouvement.

L'armée populaire de libération, comme la force la mieux organisée, avait pour but non seulement de mener le combat armé contre l'occupant et les quislings, mais aussi de participer activement dans l'organisation et d'accélération de la guerre populaire généralisée. A cause de grand engagement politique et militaire durant l'accomplissement de cette tâche et à cause de comportement soucieux envers les biens populaires, l'armée a mérité un grand prestige dans les yeux du peuple mais aussi ses sympathies. Le peuple a tissait dans son armée toute sa puissance et son espoire et, par conséquence l'armée, n'épargant pas ses forces et les vies de ses soldats, gagnait les victoires sur le champs de batailles. Ainsi, l'unité du peuple et de l'armée a été fait, ce que présentait le fait primordial de la victoire durant la guerre libératrice populaire.

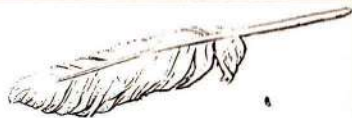
Crimes de guerre et génocide sur le sol de Yougoslavie de 1941 à 1945

Colonel dr Slavko Vukčević

Les crimes de guerre et le génocide commis durant la Guerre de libération nationale de 1941 à 1945, ont été la partie integrale de la stratégie générale de l'occupant et de ses collaborateurs. A vrais dire, les commandants des armées allemandes et italiennes, les leaders de la Hongrie et de la Bulgarie fascistes ont demandé de leurs subordonnés d'entreprendre les actions de représsaille brutales: la liquidation en masse de la population, déménagement forcé et envoi dans les camps de concentration des gens sans tenir compte de sexe et de l'âge, en vue d'assurer la paix et la sureté des territoires occupés.

Le génocide contre les Serbes, Juifs et Gitanes, exécuté en Etat Indépendent Croate de 1941 à 1945, d'après le nombre des victimes, des méthodes et des façons d'exécution, se trouve parmi les exemples les plus monstrueuses dans l'histoire du XX siècle. Juste après l'établissement de l'Etat Indépendant Croat, le 10 Avril 1941, les Serbes, les Jife et les Gitanes ont été mis hors la loi et prévis pour l'anéantissement complet d'après le programme de création de „l'Etat croate pure“ et de l'existence de la „rasse croate pure“. Il a été, aussi, prévis l'anéantissement complet des Serbes en Croatie et en Bosnie et Herzegovine de façon par tiers: un tiers liquidé, l'autre déménagé, le toisième rebaptisé des orthodoxes aux catholiques et assimilé par les Croates. Dans tout cela, le pouvoir de l'Etat Indépendant Croate a eu un appui important de la part de l'Eglise catholique.

Mis tête-à-tête avec ces données, nous pouvons découvrir les raisons, les motifs et les buts du génocide et de la politique de génocide, le volume des pertes en vies humaines et en biens spirituels du peuple serbe et de l'Eglise orthodoxe serbe durant la Seconde guerre mondiale. Il est normal de tirer une conclusion que les Serbes ont eu le même destin que les Jifs et les Gitanes, c'est-à-dire l'anéantissement complet. Sauf des crimes et de génocide commis par les Oustachis, le peuple serbe a subi aussi le même fait par les occupants allemands, hongrois et bulgares.

Фашизм – идеология, политическая система и военные походы

Академик Драгутин Лекович

Автор о фашизме – непосредственной причине Второй мировой войны – пишет как о политической идеологии реваншизма и агрессии, проявляемой в форме итальянского фашизма, немецкого национал-социализма, франкизма и т.д. Им объясняются общественно-исторические и идейные истоки нацизма, анатомия фашистской идеологии, её характеристики, виды, способы проявления и др. Предметом рассмотрения являются и отношения между фашизмом, марксизмом и большевизмом, с одной стороны (через радикальный антикоммунизм), и фашизма и либерализма (через радикальный антилиберализм), с другой стороны. Предоставляется и отношение к демократии и правовому государству. Из основных характеристик нацизма и фашизма выделяются культурная реакционность, идеологический абсолютизм, антигуманность, радикализированный макиавеллизм и человеконенавистничество. Автором подчеркивается связь и непрерывность между гитлеровским „новым мировым порядком“ и новейшим „новым мировым порядком“. Отдельно обрабатывается хронология событий с момента прихода Муссолини и Гитлера к власти. Описываются фазы европейской и мировой фашизации, основанной на нацистской идеологии: разработка политической программы и политической системы, борьба Гитлера за власть, милитаризация Германии, расширение нацистской идеологии, подготовка к войне, создание фашистской коалиции и военные походы. Наряду с этим автором показывается нарастание антифашистских сил и путь победы над самой тамной идеологией XX века.

Фашизм и новый мировой порядок

Академик Михаило Маркович

Автором сравнивается новейший „новый мировой порядок“ с порядком, основанным на фашистской идеологии, потерпевшей поражение пол века тому назад. У обоих порядков имеются весьма схожие основные характеристики. Великие державы при восстановлении насильственного мирового господства изменениям подвергают методы, причем их намерения и цели остаются неизменными. Пораженный

фашизм создан фанатизированной современно вооруженной элитой, провозгласившей своих членов сверхлюдьми, которым в осуществлении их национальных целей все позволено. Нынешний порядок сотворяют люди, освобожденные всех сентиментальностей и мечтаний, сосредоточенные на непосредственные цели Америки. Основная идеологическая разница между творцами двух мировых порядков определяется особенностями либерализма и фашизма. В то время как либерализм покоится на интересах изолированной одиночки, в центре фашизма находится целое, к которому принадлежит одиночка: нация, раса, государство. Первая идеология является преимущественно индивидуалистической, а другая – тоталитарной. Либералы сопротивляются созданию новых царств, считая, что нет необходимости военной силой проводить длительную оккупацию той или другой страны, чтобы её заставить быть послушной и чтобы эксплуатировать её. Однако, огромные пространства, контролируемые их государствами, похожи на царства. Они все-таки каким то способом „захвачены“ и заставлены быть послушными, а что при этом не всегда применялось военное насилие объясняется тем, что угроза военного вмешательства оказалась более эффективной. В то время как фашисты форсированно вооружались, делая стратегические запасы продовольствия и энергии и в подходящий момент совершали военную агрессию, создатели „нового мирового порядка“ довольствуются тем, что путем вымогательства добываются у своих жертв полного послушания и согласия служить их экономическим, политическим и военным интересам. После достижения достаточного уровня экономического изнурения, нерешительности и внутреннего разделения, страны, которые якобы поставляют под угрозу национальные интересы великих держав, разбиваются при помощи открытой поддержки сецессии, угрозы экономических и других санкций и наконец угрозы военного вмешательства. В завершающей фазе жертва ломается вооруженной агрессией под всевозможными предложениями. Здесь „новый мировой порядок“ начинает быть похожим на фашизм.

Югославское народно-освободительное движение в международных отношениях

Владо Стругар

Статья содержит своеобразную хронологию событий на пространстве Югославии с момента бегства правительства Королевства Югославии с королем Петром Карагеоргиевичем за границу до провозглашения Югославии федеративной республикой. Наряду с событиями в Югославии описывается и развитие событий на Балканах, в Европе и в мире, показываются условия, в которых народно-освободительное движение боролось за свой статус между союзниками, а также условия борьбы с оккупантами и квислингами. Автором приводятся многочисленные исторические факты, показывающие взаимоотношение партизанского и четнического движений, народно-освободительного движения и правительства в эмиграции, четников и оккупантов, правительства в эми-

грации и союзников, российской дипломатии и Коминтерна, с одной, и народно-освободительного движения, с другой стороны, отношение всех воюющих сторон в так называемом Независимому Государству Хорватии. Показываются две концепции подхода к вопросам восстановления Югославии, в идеологическом отношении крайне расхоdivшиеся: партизанская – о Югославии, федерации и республике, и четническая – о Югославии, гражданской, парламентской монархии. Описываются Сцилла и Харбида, которые преодолело наше народно-освободительное движение, чтобы оно, после ознакомления с его деятельностью союзническими миссиями, было признано, а также нарастание армии и ловкость дипломатии народного руководства, обеспечившие опору на строительство государственной власти и политической системы в согласии с волей народа.

Союзники и освобождение Югославии

Д-р Венцеслав Глишич

Случай Югославии и ее отношения к союзникам в течение Второй мировой войны специфичен во многих отношениях. Она, благодаря энергичному антифашистскому сопротивлению её народов 27 марта и в Апрельской войне против Германии 1941 года, присоединилась к странам будущей антифашистской коалиции, разделяя их участь. В ходе дальнейшего развития событий в Югославии ситуация становилась тяжелее, а отношения с союзниками сложнее, потому что на ее территории вскоре после оккупации возникли два противоположных движения: четническое движение Дражи Михайловича и народно-освободительное движение, из которых каждое имело своих защитников в антифашистской коалиции – четническое движение – Великобританию и США, а народно-освободительное движение – Советский Союз. В этом соперничестве победы добилось то движение, которое было не только более сильным и боевитым, но и то, которое лучше считалось с глобальной политикой союзников. Вернее, ещё в 1941 году союзниками принято решение о восстановлении Югославии. Считая этот вопрос основным, они оказывали поддержку тем силам, которые были в состоянии реализовать это решение и которые боролись против оккупантов. Поэтому нельзя считать случайностью факт, что народно-освободительное движение было принято всеми государствами антифашистской коалиции как единственная сила, способная восстановить Югославия как государство.

Пример Югославии в ходе Второй мировой войны показывает насколько сложны взаимоотношения маленькой страны в специфичных условиях оккупации и освободительной войны и великих держав, когда последние пытаются навязать ей свои решения, и в какой мере маленькая страна, т.е. её ведущие движения, могут, если обладают достаточной силой, отстоять свои цели, как это сделало народно-освободительное движение, считаясь с глобальной политикой великих держав.

Д-р Славолуб Цветкович

С победой фашистской диктатуры в Италии начинается и традиция фашизма в Югославии, возникавшего в различных формах. Антикommунизм профашистских организаций двадцатых и тридцатых годов стал парадигмой, за которой скрывались все профашистские акции и реакционные мероприятия режима в Королевстве Югославии. Этому способствовали и коммунисты, отождествлявшие все реакционные мероприятия режима с борьбой против фашизма. После прихода гитлеровских национал-социалистов к власти в Германии коммунистические идеологи поняли, что существенный вопрос общества не заключается в дилемме социализм или капитализм, но в дилемме фашизм и война или защита и расширение демократических свобод.

На антифашистские позиции переходило все больше людей, что особенно проявилось в борьбе в начале Второй мировой войны. Заключение пакта с Германией 25 марта 1941 года обозначило перевес антифашистских сил в стране и готовность всех патриотических, национальных демократических и свободолюбивых сил в стране защищать целостность и независимость Югославии. Это был исторический вклад антифашистского движения в Югославии, который 27 марта 1941 года перелился в силу народа, расширившуюся после Апрельской войны и оккупации страны и превратившуюся в антифашистское сопротивление, а потом в восстание против оккупантов и организованное народно-освободительное движение в Югославии.

Запись о стратегии народно-освободительной войны

Генерал-подполковник в отставке Душан Дозет

Характер, ход и исход Народно-освободительной войны определила ее стратегия. Политические цели НОВ заключались в борьбе против оккупантов и борьбе против местных предателей и квислингов, а военные цели – в изгнании оккупантов, уничтожении местных предателей и восстановлении Югославии. Значительным элементом стратегии НОВ являлся выбор формы борьбы, в чем самое большое значение принадлежало: во-первых, ориентации на вооруженное восстание, как начальную форму борьбы, и во-вторых, окончательное принятие концепции продолжительной народной войны. В обоих случаях главное внимание уделялось вооруженной борьбе и многочисленным формам сопротивления. Специфика стратегии преимущественно обуславливалась феноменом народной войны, которая, хотя и велась в неблагоприятных внешних и внутренних условиях, доведена до успешного исхода. Имеются два важнейших принципа стратегии НОВ, как народной войны: опора на собственные силы и оптимальное использование всех факторов войны, в согласии с соотношением сил. Высшим достижением стратегии НОВ несомненно является создание Народно-освободительной армии, как народной армии и ударной части вооруженных сил.

Партизанские отряды, однако, до конца войны оставались составной частью вооруженных сил. Стратегия вооруженной борьбы в НОВ была подлинной и специфичной: до тех пор, пока не изменилось соотношение сил на театре войны применялась стратегия изматывания, а потом стратегия уничтожения. Наступление как вид боевых действий применялось непрерывно, в начале на тактическом уровне, потом на оперативном, и в конце на стратегическом уровне – в форме всеобщего наступления. Значительной основой стратегии вооруженной борьбы было сочетание партизанских и фронтальных боевых действий. Достижения стратегии НОВ видны в осуществлении полной военной и политической победы и высших целей войны. Победа в НОВ относится к самым большим победам в освободительных войнах себрского и черногорского народов.

Армия и народ в народно-освободительной борьбе

Генерал-подполковник в отставке Милия Станишич

Для ведения освободительной войны в оккупированной стране было необходимо поднять народ в борьбу, активировать и мобилизовать все его боевые потенциалы. Руководство восстания приложило огромные усилия в строительство единой и прочно организованной политической и военной системы народно-освободительного движения, основывшейся на народно-освободительных комитетах и вооруженных силах. Их политическую основу составляли массовые антифашистские организации молодежи и женщин, а каждая из этих структур обладала отдельными заданиями, направленными к единой военной цели. Моральная сила народа и армии имела рушающее значение для достижения победы. Поэтому строительство боевого морального духа являлось первоочередной задачей всех структур.

Народно-освободительная армия, как наиболее организованная сила движения, имела задание не только вести вооруженную борьбу против оккупантов и квислингов, но и активно участвовать в развертывании и организации всенародной войны. Благодаря огромному политическому и военному привлечению в этой деятельности и тщательному отношению к народному достоянию, армия снискала себе большой авторитет и любовь народа. Народ воткал в армию свои силы и свои надежды, а она, не щадя жизни и сил, возвращала ему победами на поле боя. Таким образом закалялась сплоченность народа и армии, благодаря чему достигнута победа в Народно-освободительной войне.

Военные преступления и геноцид в Югославии 1941–1945

Полковник д-р Славко Вукчевич

Военные преступления и преступления геноцида в Югославии 1941–1945 гг. были составной частью общей стратегии оккупантов и их пособников. Вернее, немецкие и итальянские военачальники, руководи-

тели фашистской Венгрии и Болгарии требовали от потчиненных им командований предпринимать суровые репрессии: массовое уничтожение населения, насильственное выселение и угон людей в концлагеря, несмотря на пол и возраст, с целью обеспечения мира и безопасности на оккупированных территориях.

Геноцид сербов, евреев и цыган, имевший место в Независимом государстве Хорватии, по числу жертв, методам и способе уничтожения людей относится к числу самых чудовищных примеров XX века. Немедленно после создания Независимого Государства Хорватии 10 апреля 1941 года, сербы, евреи и цыгане, лишившись всех прав, были присуждены к полному уничтожению, с целью создания „чистого хорватского государства“ и существования „чистой хорватской нации“. Полное уничтожение сербов в Хорватии и Боснии и Герцеговине предусматривалось провести следующим образом: одну треть ликвидировать, одну треть выселить и одну треть насильственно перевести в римско-католическое вероисповедание и превратить в хорватов. Во всем это власти НГХ пользовались значительной поддержкой Римско-католической церкви.

Обладая такими данными, нам предоставляется возможность раскрывать причины, мотивы и цели геноцида и геноцидной политики, масштабы человеческих и духовных потерь сербского народа и Сербской православной церкви во Второй мировой войне. Навязывается вывод, что сербы, подобно евреям, были присуждены к полному уничтожению. Кроме усташских, они подвергались геноцидным преступлениям немецких, венгерских и болгарских оккупантов, а также преступлениям великоалбанских квислингов.

Ликовно-графички уредник
Божидар Мркоња

Језички редактор
Нада Драгишић

Преводиоци:

на енглески
Душан Исаковић

на француски
Милан Петковић

на руски
Зоран Стевановић

Коректори:
Бојана Узелац
Дунавка Ђорђевић
Ивица Марковић

Тираж 2000 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА – БЕОГРАД, Генерала Жданова 40 б